

Azərbaycan Hüquq Jurnalı

**№3-2021
ISSN 1810-9055**

Baş redaktor:

h.e.d., professor *Ə.İ.Əliyev*

Redaksiya Heyətinin sədri

h.e.d., dosent *T.İ.Hüseynov*

Baş redaktorun müavini:

h.ü.f.d. *P.A.Bayramova*

Redaksiya Heyətinin üzvləri:

AMEA-nın müxbir üzvü, h.e.d., prof. *M.F.Məlikova*

h.e.d., prof. *N.H.Cəfərli*

h.e.d., prof. *İ.O.Quliyev*

h.e.d., prof. *Ə.H.Rzayev*

h.e.d., prof. *Ş.T.Səmədova*

h.e.d., prof. *K.N.Səlimov*

h.e.d., prof. *Ə.İ.Sadıqov*

h.ü.f.d., prof. *Z.A.Əsgərov*

h.e.d., prof. *V.A.Vasilyeva* (Ukrayna)

h.e.d., prof. *İ.N.Sopilko* (Ukrayna)

h.e.d., prof. *Y.L.Boşitskiy* (Ukrayna)

h.e.d., prof. *A.İ.Abdullin* (Rusiya)

h.e.d., prof. *V.A.Avdeyev* (Rusiya)

h.e.d., prof. *G.İ.Xubua* (Almaniya)

h.e.d., prof. *A.M.Əliyev* (Almaniya)

h.ü.f.d., dos. *F.B.Riehl* (Almaniya)

h.e.d., prof. *A.A.Sabitova* (Qazaxstan)

Məsul katib:

h.ü.f.d., dosent *A.N.İbrahimova*

Bu jurnal 2002-2012-ci illər ərzində gənc alim Elçin Qarabalovun redaktorluğu altında dərc edilmiş və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının elmi nəticələrin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir. E.Qarabalovun vaxtsız vəfatından sonra jurnalın fəaliyyəti dayandırılmışdır. Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin təşəbbüsü ilə jurnalın dərci 2018-ci ildən bərpa edilmişdir. Məqsəd Azərbaycan hüquq elminin inkişafına töhvə vermək və onun beynəlxalq müstəvidə tanınmasına nail olmaqdır.

©Bakı Dövlət Universiteti, Hüquq fakültəsi, 2021

MÜNDƏRİCAT

KONSTITUSIYA HÜQUQU

Əli Rzayev

KONSTITUSIYANIN YARANMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ 5

DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ

Mehriban Babaxanova

VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİ VƏ HAKİMİYYƏTLƏRİN BÖLGÜSÜ PRİNSİPİ 14

Eldar Qocayev

QƏDİM YUNANISTANDA MÜQAVİLƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN FORMALAŞMASININ TARİXİ, SOSIAL-İQTİSADI VƏ HÜQUQİ ƏSASLARI 23

MÜLKİ HÜQUQ

Səfiyar Rəhimli

AZƏRBAYCANDA MÜLKİYYƏT HÜQUQUNUN KONSTITUSYON TƏMİNATLANDIRILMASI 36

Şəfa Quliyeva

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNVERİCİLİYİNDƏ VƏ MÜLKİ DÖVRİYYƏSİNDƏ LİZİNQ MÜQAVİLƏSİNİN İNKİŞAF EDİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏR 48

AİLƏ HÜQUQU

İsmayıl Qəribli, Fərəh Miriyeva

NİKAHIN POZULMASI HAQQINDA İŞLƏRƏ MƏHKƏMƏDƏ BAXILMASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 59

CİNAYƏT HÜQUQU

Jalə Qənbərova

QANUNSUZ OLARAQ TRANSPLANTASIYA MƏQSƏDİLƏ MEYİTDƏN ORQAN VƏ YA TOXUMALARIN GÖTÜRÜLMƏSİ 70

BEYNƏLXALQ ÜMUMİ HÜQUQ

Mehriban Eyyubova

XÜSUSİ (HİBRİD) MƏHKƏMƏ ORQANLARININ FƏALİYYƏTİNDƏ MÜHARİBƏ CİNAYƏTLƏRİNƏ GÖRƏ MƏSULİYYƏTƏ CƏLBETMƏ PROBLEMİ 78

Elnarə Mirzəyeva

VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİNİN ANLAYIŞI VƏ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ: BEYNƏLXALQ HÜQUQ NORMALARININ VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ QANUNVERİCİLİYİN MÜQAYİSƏLİ VƏ QARŞILIQLI TƏHLİLİ 85

Leyla Həşimova

HƏRBI KONFLİKTLƏR DÖVRÜNDƏ MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASININ BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ PRİNSİPLƏRİ 98

Humay Əfəndiyeva

BEYNƏLXALQ HÜQUQ NORMALARININ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ HÜQUQ SİSTEMİNDƏ TƏTBİQİ PROBLEMLƏRİ 114

Razim İsayev
ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ SFERASINDA ƏMƏKDAŞLI-
ĞIN BEYNƏLXALQ HÜQUQİ ƏSASLARI 121

Hafiz Musayev
KORRUPSIYAYA QARŞI MÜBARİZƏNİN MÜASİR XÜSUSİYYƏTLƏRİ 128

Ləman Abbaslı
YAXŞI İDARƏETMƏ HÜQUQ FUNDAMENTAL HÜQUQ KİMİ 133

BEYNƏLXALQ XÜSUSİ HÜQUQ

Əsgərov Natiq
BEYNƏLXALQ HAVA DAŞIMALARININ BƏZİ QAYDALARININ UNİFİKA-
SIYASI ÜÇÜN MONREAL KONVENSIYASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ TƏTBİQİ
ŞƏRTLƏRİ 140

HÜQUQ VƏ İQTİSADİYYAT

Günay Məmmədova
DÖVLƏT VƏ İQTİSADİYYATIN QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİ HAQQINDA 153

DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ

KONSTITUSİYANIN YARANMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əli Rzayev *

Xülasə

Məqalədə müasir konstitusiyanın oxşarı kimi Spartada Likurqun, Afinada Solonun, Romada Serviy Tulliyin qanunları və bu qanunlar nəticəsində aparılan köklü islahatlar nəticəsində Spartada aristokratik dövlətin, Afinada quldarlıq demokratiyasının, Romada aristokratik respublikanın yaranması tarixi aspektdə baxılır; XVII-XVIII əsrlərdə meydana gəlmiş müasir - ABŞ və Avropada (Polşa, Fransada) Konstitusiyaları təhlil edilir.

Məqalədə həmçinin Konstitusiyanın xarakterik xüsusiyyətləri, Konstitusiyanın dəyişdirilməsini şərtləndirən səbəbləri, hüquqi və faktiki konstitusiyaların qarşılıqlı təsir prosesində siyasi və sosial iqtisadi reallığı uyğun Azərbaycan Respublikasının Yeni Konstitusiyasının (1995) qəbul edilməsi göstərilir.

Açar sözlər: konstitusiya, qanunvericilik, insan hüquqları, hüquqi təminat, hüquqi funksiya, qanunun aliyi.

Konstitusiya - heç zaman imtina etmədiyim bələdçidir

G. Vaşinqton

Müasir konstitusiyanın oxşar kimi qədim polisdə xüsusi qanunvericilər bir qayda olaraq müəyyən edilmiş təsisediciləri hesab olunur. Bunlardan Spartada Konstitusiyaya xarakterli Likurqun, Afinada Solonun, Romada Serviy Tulliyin qanunların göstərmək olar.

Tarixə qanunverici Likurqun adı ilə düşmüş, getdiyi ölkələrə etdiyi səyahətlər zamanı o dövrdə ən inkişaf etmiş Krit şəhər-dövlətində olmuş, onun dövlət quruluşunu, qanunvericiliyini, sadə və eyni zamanda sərt həyat tərzi, Asiya sahillərində yaşayan İoniyaların yaşayışını və dövlət idarəçilik formasını, Misirdə döyüşçü kastasının quruluşunu öyrənmiş və gördüklərini müqayisə edərək öz ölkəsi Spartada köklü islahatlar aparmış və qanunlarda rəsmiləşdirilmişdir. O, islahatlara: 1) iki çardan ibarət çar hakimiyyəti ilə xalq hakimiyyəti arasında tarazlığı yaratmaq üçün 28 nəfər yaşlı insanlardan ibarət ağısaqqallılar şurasını (Qerusi şurası üzvü olmaq 60 yaşına çatandan sonra mümkün idi və ağısaqqallar hakimiyyətini (Qerantlar)) yaradır və qanunlar qəbul etmək üçün Xalq yığıncağından istifadə edir; 2) vətəndaşların arasında bərabərlik yaratmaq üçün, onların torpaqlarını dövlət mülkiyyətinə götürür və heç kəsə heç bir üstünlük imkanı vermədən bərabər bölür; 3) qızıl və gümüş pulları dövrüyyədən çıxarır, tərkibinə sirkə əlavə edilmiş dəmir pullarla əvəz edir. Bu pul Spartadan başqa yunan dövlətlərində işləmədiyindən Spartaya kənar sənətkarlar və tacirlərin gəlməsi dayandırılır. Varlığının yoxsul üzərində üstünlüyü ləğv edilir; 4) təm-təraqlı, dəbdə-

* hüquq elmləri doktoru, professor, AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun baş elmi işçisi

bəli həyat tərzi sınıqlandırmaq və tamahkarlıq hissini tam məhv etmək üçün bütün vətəndaşlar bir yerdə ümumi masada yeməyə gəlməli idi. Öz evində yemək yasaq edilirdi; 5) evlənmək və uşaqların məsələsinə böyük diqqət yetirilirdi. Qızlar uşaqların ana bətnində möhkəm olması üçün öz bədənini möhkəmləndirməli - qaçmalı, döyüsməli, disk və nizə atmalı idi; 6) uşaq anadan olandan sonra ağsaqqalların yanına gətirilir, onlar uşağa baxılır, əgər uşaq möhkəm və sağlam olurdusa onu atasına verir və 1/9 torpaq sahəsi ayırır, uşaq qüsurludursa, onu qayadan atırdılar. Uşaq 7 yaşına çatanda onları dövlət himayəsinə götürür, bir yerə yığır və onlardan «ağıl» bölməsi yaradırdılar. Uşaqlar ağsaqqalların nəzarəti altında bir yerdə yeyir, oynayır və birgə vaxt keçirirdilər. Oxumaq və yazmaq zəruri halda öyrədilirdi. İllər keçdikcə onların tərbiyəsi sərtləşdirilir, saçları dibindən qırılır, onlara ayaqqabısız, paltarsız gəzməyi öyrədirdilər; 7) Sparta uzun danışmaq xoşlanılmırdı. Sparta Lakoniya ərazisində yerləşdiyindən bu qısa danışmaq döviyyəyə lakonik danışmaq kimi düşmüşdür. Çarların funksiyası Qerusiyanı hərbi, dini və məhkəmə qərarları vasitəsilə məhdudlaşdırırdı. [3, s.94]

Spartanın dövlət quruluşu Krit dövlət quruluşuna yaxındır. Ehtimal olunur ki, Sparta Kritin dövlət quruluşu təqlid edilmişdir. Deyilənə görə Likurq Kritlə qohumluq əlaqəsinə görə səyahətinin əsas hissəsini orda keçirmişdir. Aristotel göstərirdi ki, Sparta və Krit dövlət quruluşuna, həmçinin bütün qalan dövlət quruluşlarına iki tərəfdən baxmaq lazımdır: birincisi, ən yaxşı dövlət quruluşunun qanunlarına uyğundur və ya uyğun gəlmir; ikincisi, bu qanunlar quruluşun özünün ruhu və əsas xüsusiyyətləri ilə hansısa ziddiyyət təşkil etmir ki, ümumi qəbul olunmuş qaydalara görə, gözəl quruluş istəyən dövlətdə vətəndaşlar qayğıdan azad olurlar.

Yeddi müdrikdən biri, Afina qanunvericisi Solon adlı-sanlı, lakin kasıblaşmış aristokrat ailədən çıxmış siyasətçi, cəsur döyüşçü, şair və natiq kimi tanınırdı. Arxant vəzifəsinə seçilən Solon geniş sosial, iqtisadi və siyasi qruplar arasında islahatlar həyata keçirərək, onlarla düşmənçilik edən daxili qruplaşmaların birliyini yaradır. Solon təşkil etdiyi xalq yığıncağının köməyinə arxalanaraq, islahatlar keçirir və demosun siyasi vəziyyətində və dövlətin idarə olunmasında dəyişikliklər edir. Solonun Afina demokratiyası qarşısında xidməti vətəndaşların əsas kütləsinə köləlikdən və sosial deqradasiyadan müdafiəsinə təminat ümidi verir.

Solon ilk olaraq kəndlilərin borcunu ləğv etdi. Borca görə xaricə satılmış Afinalılar dövlət hesabına alınıb vətənə qaytarıldı. Afinaya köçüb gəlmiş köçkünlərə vətəndaşlıq verilir, dördyüzlər şurası, andlar məhkəməsi yaradılır. Gələcəkdə də azad Afinalıların borca görə qul edilməsi qadağan olundu. Bu islahatlar borcların və borc üstündə köləliyin ləğv edilməsi sayəsində Afinada kəndli təsərrüfatını möhkəmləndirdi. Solonun ikinci tədbiri ölkədə olan ölçü və çəki sistemini dəyişdi. Ticarət və sənətkarlıq genişləndirildi. Başqa yunan şəhərlərindən tacir və sənətkarlar Afinaya dəvət edildi və bəzi halda onlara vətəndaşlıq verildi. Sosial sahədə imtiyazlar dəyişdirildi.

Attikada vətəndaşlar əmlaklarının miqdarına görə 4 dərəcəyə bölünürdü. Onlar müxtəlif vəzifə daşımaqla müxtəlif hüquqlara malik idilər. Hüquq və vəzifələri Solon elə bölürdü ki, varlı vətəndaş böyük siyasi hüquqlar əldə etsin və bununla yanaşı böyük məsuliyyət daşıyırlar. Vətəndaşların bu və ya başqa qrupa mənsubluğu illik məhsuldan asılı idi. Sonralar bu və ya başqa qrupa mənsubiyyət pul senzinə görə müəyyən edilirdi. Böyük dövlət vəzifəsini yalnız birinci üç qrup nümayəndələri tuta bilirdi. Az əmlaklı fətlər üçün xalq yığıncaqlarında və xalq məhkəməsində iştirak etmək hüququ saxlanılırdı. Hərbi mükəlifliyətlərə özlərini hərbi silahlarla təmin etmək dərəcəsinə görə birinci üç qrupa nümayəndələr daxil edilirdi. Odur ki, birinci qrupa daxil olan varlılar qoşunda və donanmada yüksək vəzifə tuturdular. Minik atı almağa vəsaiti olan adamlar süvari hissələrə qulluğa götürülürdü. Özlərinə yaraq-yasaq ala bilən kəndlilər Afina qoşununun əsas qüvvəsi olan ağır silahlı piyada hissələrə dəvət edilirdi. Dördüncü dərəcəyə daxil olan aztorpaqlı yoxsullar piyada qoşun hissələrində yüngül silahlı döyüşçülər kimi və ya hərbi gəmilərdə matroslar və avarçəkənlər kimi xidmət edirdilər [2, s.179]. Solon, Spartada Likurqun etdiyi kimi xalq yığıncağında Afinalıları məcburi and içdirirdi ki, 10 il müddətində onlar Solonun qanunlarını dəyişdirməyəcəklər. Solonun əsas xidməti aristokratiyanın çox imtiyazların ləğv etmək və bununla da demokratiyanın gələcək inkişafına yol açmaq oldu.

Romada demokratiyaya keçiddə Serviy Tulliyin (e.ə. 578-534) islahatları xüsusi rol oynamışdır. Romada çarların idarəçiliyi yunanlarda olan qəhrəmanlıq dövrünün idarəçiliyi ilə oxşardır. Bu dövrün idarəçilik forması çarlıq idi. Bu hakimiyyət ilahi mənşəli sayılırdı. Çar insanlarla Tanrı arasında əlaqələndirici hesab olunurdu. Çarın iradəsi qədimdə müqəddəs adətlər və yazılmamış qaydalarla ifadə olunan Tanrının iradəsi ilə əlaqələndirilirdi. Bütün bunlar isə qədim çarların mühüm qanunvericilik funksiyası daşımada özünü göstərirdi. Çar kahinlik vəzifələrindən başqa, ali hakim və ordunun başçısı vəzifələrini də daşıyırdı. Məhkəmə funksiyası, çox ehtimal ki, qədim olmaqla dini xarakter daşıyırdı. Çarın məhkəmə qərarı Tanrının qərarı hesab olunurdu. Məhkəmə ittihamı isə «Oemid» adlandırılırdı.

Roma cəmiyyəti Romulun dövründən başlayaraq zəngin yol keçmişdi. Troyalı Eneyin nəslindən olan Romul Romanın əsasını qoymuşdur. Romada müxtəlif mənşəyə malik olan, başqa dillərdə danışan, öz adət ənənələrini yaşayan əhali şəhər divarları arasında asanlıqla bir yerdə birləşərək vətəndaş cəmiyyəti yaradırdı. Hakimiyyət qanunlara əsaslanırdı, bu idarəçilik tərzini çarlıq adlanırdı. Romul yüz müdrik adam seçməklə senatı təsis edir. Senatorları şərəfləndirmək üçün yaşlarına görə onları «atalar», onların törəmələrini isə «patrislər» adlandırmışdır. [4, s.303].

Monteskye «Fars məktubları» əsərində Romada çarlıq dövründə birinci beş çarın və Serviya Tullianın və Tarkvinin idarəçiliyini təhlil etmişdir. O göstərirdi ki, birinci beş çarlıqda çarlar seçilirdi, senat çarın seçilməsində əsas rol oynayırdı. Çarın ölümündən sonra senat mövcud idarəçilik formasının saxlanılma-

sının labüd olub-olmaması məsələsini müzakirə edirdi. Əgər onun saxlanılmasının zərurəti olduğuna qərar verirdisə, onda öz sıralarından çarı seçmək üçün əyan təyin edilirdi. Burda əsas prinsip: 1) senat seçkini bəyənmalı; 2) xalq onu təsdiq etməli; 3) fal açmalı idi. Əgər bu üç şərtədən biri mövcud olmurdusa, yenedən seçki keçirilirdi. Dövlət quruluşu monarxik, aristokratik və xalq quruluşu idi. [5, s.303]

Likurqun, Solonun, Serviy Tulliyin qanunları Spartada aristokratik dövlətin, Afinada quldarlıq demokratiyasının, Romada aristokratik respublikanın yaranmasını şərtləndirmişdir.

Müasir konstitusiyanın yaranması

Konstitusiya haqqında ilk təsəvvür Qədim Yunanstanda (xüsusi ilə Aristotel) işlənib hazırlanmışdır. və əsasən demokratiyaya və ədalət anlayışlarına uyğun dövlət quruluşunun idrakı haqqında məsələlərlə əlaqəli idi [6]. "Konstitusiya" sözündən ilk dəfə Qədim Romada imperator hakimiyyətinin ayrı-ayrı aktlarının vahid halda birləşmiş adını ifadə etmək məqsədilə istifadə olunmuşdur. Bu söz həmin dövrdə dövlətin təməl quruluşunu deyil, imperatorun xüsusi fəaliyyətini, əmrlərini ifadə etmək mənasında işlədilmişdir.

Müasir mənada ən erkən konstitusiya aktı və ya konstitusiya vətəndaşın hüquq və azadlıqları ali dəyərləri haqqında Marifçilik dövrünün ideyaları məntiqi olaracaqların mütləq hakimiyyətin məhdudlaşması və dövlət bürokratiyanın cəmiyyətin xeyrinə qoyulmuş qaydalara tabeçiliyinə zərurət haqqında təsəvvürlə uyğun gəldiyindən XVII-XVIII əsrlərdə ABŞ və Avropada (Polşa, Fransada) meydana gəlmişdir.

Avropa qitəsinin ilk konstitusiya Polşada progressiv islahatlar proqramı 4 illik seymin (1788-1792) tərəqqipərvər xadimləri tərəfindən hazırlanmış və 3 may 1791-ci ilin konstitusiyasında öz əksini tapmışdır. Ölkədə siyasi sistemi çətinləşməzliyini ləğv etmək üçün Konstitusiya aktının tərtibi işi 6 oktyabr 1788-ci ildən başlamış və 32 ay davam etmiş yalnız 1791-ci ildə qəbul edilmiş və "Hökumət aktı" (polşa dilində "Dövlət nizamnaməsi") adlandırılmışdır.

Konstitusiya bəzi maqnatlar tərəfindən müdafiə olunan zədənganların imtiyazlarından sui-istifadə hallarından irəli gələn siyasi böhranı tənzimləməli və onları konstitusiya monarxiyanın demokratik prinsiplərinə dəyişdirməli idi. Akt bəzi bəzi zədəngan və şəhərlilərin siyasi hüquqların bərabərləşdirmiş, həmçinin dövlətin kəndlilər üzərində himayəsin elan etmiş, bununlada təhkiçilik əsarətini azatmışdır. Qonşu dövlətləri bu konstitusiyanın qəbulunu düşmənçəsinə qəbul qəbul etmişdir. Pruss korolu II Fridirix Vilhelm bu konstitusiyaya görə polşa-litva ilə ittifaq sazişini pozdu, bundan sonra Pospolitinin Nitqi II Ekatrinanın Rus imperiyası və bu maqnatlara və torpaq sahibi olmayan zədənganlara qarşı bu konstitusiyanın qəbuluna qarşı olanların birləşmiş Tarqovis konfransı ilə müharibə vəziyyətinə səbəb olur və nəticədə bu aktın əsas müəlliflərdən biri olan korolun məğlubiyyətinə və güəştə getməsinə səbəb olmuşdur [7].

Fransanın ilk konstitusiyası İnsan və vətəndaş hüquqları bəyannaməsi (1789) əsasında qəbul edildi. Konstitusion monarxiyasının yaranması və burjuaziya hakimiyyətini təsbit etdi. Konstitusiya insan və vətəndaş hüquqları bəyannaməsi ilə müqayisədə «dövlət idarəçilik forması» məsələsində demokratik prinsiplərdən uzaqlaşma müşayiət olunurdu.

ABŞ Konstitusiyası intibah dövrünün ən yüksək zirvəsi sayılmaqla XVIII yüzillikdə qərb elminin və fikrinin nailiyyətlərinin insan münasibətlərinə tətbiq edilməsində əzəmətli səy hesab olunur. İki yüz ildən artıq yaşı olan ABŞ Konstitusiyası bütün konstitusiyaların patriarxı sayılır. Konstitusiya təqribən 7 min sözdən ibarət ilk yazılı konstitusiya, müstəqil və yığcam sənəd kimi dünyanın əksər ölkələrinin konstitusiyalarına təsir göstərmişdir. Amerika Birləşmiş Ştatlarında inqilabi hökumət ingilis konstitusiya sisteminin miniatür respublika surətini tətbiq etmiş, bəzi ştatlarda qubernatorlar, senat və nümayəndələr palatası İngiltərənin yazılmamış konstitusiyasında göstəriləndiyi kimi kralın, lordlar palatasının və icma palatasının səlahiyyətlərini yerinə yetirirdi. İdarəçilikdə balanslaşdırma sistemini saxlamaq məqsədilə əksər ştatlarda qubernatorların səlahiyyətlərinə kəskin məhdudiyət qoyulurdu. Qanunverici və məhkəmə hakimiyyəti nümayəndələrinə icra hakimiyyəti orqanlarında hər hansı bir vəzifə tutmaq qadağan edilirdi. Bu məhdudiyətlər bəzi ştatlarda Monteskyenin hakimiyyətlərin bölgüsü doktrinasına əsaslanırdı. İcra, qanunverici və məhkəmə hakimiyyəti triadası ştatlarda qubernatorlar, senat, nümayəndələr palatasının aparıcı elementlərinin triadası ilə üst-üstə düşürdü. Beləliklə, amerikalılar İngiltərənin yazılmamış konstitusiyasının klassik ideyalarını və strukturunu 1787-ci ilə qədər mövcud olmuş ştatların konstitusiyalarında mənimsəmişdilər.

ABŞ Konstitusiyasının unikalığı ondadır ki, onun mətninin dəyişdirilməsi üçün onu baxılmasını çətinləşdirən xüsusi proseduranın olması və bu konstitusiyanın uzun ömürlülüyünün səbəblərindən biri tarixi şəraitdə baş verən dəyişikliklərə onun tez adaptasiya oluna bilməsidir. ABŞ Konstitusiyasının ingilis-fransız konstitusiyalarından fərqli əlamətlərindən biri də həm dövlətin və həm də hökumətin başçısı kimi ABŞ prezident statusunun, icra hakimiyyətin orqanlarında qanunverici hakimiyyət nümayəndələrinin vəzifə tutmamasına qadağa prinsipinin olmasıdır.

Konstitusiyanın xarakterik xüsusiyyətləri

Konstitusiya öz mahiyyətinə görə cəmiyyətin makromodeli hesab olunur. Konstitusiya qanunvericilik sisteminin əsası olmaqla, ən yüksək və birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir. O, dövləti təşkil edir, ona müvafiq struktur verir və cəmiyyətin bütün hüquqi sisteminin bazisi kimi çıxış edir. Bütün dövlət mexanizminin funksiya göstərməsi, hakimiyyətin həyata keçirilməsi, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təminatı və müdafiəsi konstitusiya prinsipləri əsasında müəyyənləşdirilir. Konstitusiya cəmiyyətin yenilənməsi və inkişafının prinsip və parametrlərini göstərir, siyasi, iqtisadi sistemdə cəmiyyət dəyişikliklərindən keyfiyyət dəyişikliklərinə keçidi əks etdirir.

Konstitusiya dövlətin siyasi, hüquqi və iqtisadi sisteminin əsasına müəyyən edir. Maddi mənada Konstitusiya dövlətin ali orqanlarını, onların formalaşması və fəaliyyət formalarını, onların qarşılıqlı münasibətlərini və səlahiyyətini, həmçinin fərdin dövlət hakimiyyətinə münasibətinin prinsipal vəziyyətini müəyyən edən hüquqi normaların məcmusudur.

İctimai müqavilə nəzəriyyəsinə görə Konstitusiya dövlətin formalaşdırılması və tərəflərin qarşılıqlı əlaqəsi qaydalarını müəyyən edən əhali ilə dövlət arasında müqavilə müəyyən edilir.

Müasir dövrdə hüquqi termin kimi işlədilən "konstitusiya" sözü dövlətin ən yüksək və birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olan ali qanunvericilik aktı mənasında işlədilir və bu akt şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətlə bağlı ən mühüm münasibətləri tənzimləməklə yanaşı, dövlətin konstitution quruluşunu, xalq hakimiyyəti və dövlətin əsaslarını təsbit edir, eləcə də ölkənin iqtisadi, siyasi, sosial, hüquqi, ideoloji və əxlaqi xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bundan başqa, dünya dövlətlərinin konstitusiyaları dövlət orqanlarının təşkili və fəaliyyətinin prinsiplərini, dövlət hakimiyyətinin və dövlət idarəçiliyinin başlıca müddəalarını, məhkəmə hakimiyyətinin sistemini, vətəndaşların, ictimai təşkilat, birlik, müxtəlif qurumların hüquq və azadlıqlarını müəyyən edir. Konstitusiya real mövcud olan dövlətin əsasını, dövlətin siyasi quruluşunu, insanın cəmiyyətdə yeri və rolunu göstərən faktiki sənəddir.

Formasından asılı olaraq konstitusiyaların iki növü fərqləndirilir:

a) Yazılı konstitusiyalar - ölkənin rəsmi olaraq əsas qanunun elan olunmuş xüsusi qanunvericilik aktından və ya əksər hallarda müxtəlif vaxtda qəbul olunmuş bir neçə aktdan ibarətdir (məsələn, Fransanın Konstitusiyası 1958-ci il Konstitusiyası, ləğv olunmuş 1946-cı il Konstitusiyasının preambulası, 1789-cu il İnsan və vətəndaş hüquqları bəyannaməsindən ibarətdir);

b) Şifahi konstitusiyalar - bütün ölkələrin hamısında vahid sənət kimi konstitusiya yoxdur. Şifahi konstitusiya Böyük Britaniyaya, Yeni Zelandiyaya və İsrailə xasdır. Burda dövlət və hüquq sisteminin əsasında hamı üçün məcburu olan müxtəlif qanunlar, məhkəmə presedentləri və adətlər dayanır. Bu aktlar və normalar mövcud quruluşun əsaslarını müəyyən dərəcədə təsbit edir, lakin rəsmi olaraq əsas qanun kimi elan edilmir. Hətta şifahi konstitusiyanın klassik ölkəsi hesab edilən Böyük Britaniyanın əsas qanununun tərkibində də çoxlu yazılı aktlar vardır.

Konstitusiyanın xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir: 1) Konstitusiya xalq tərəfindən qəbul edilir; 2) Konstitusiya təsisedici xarakterə malik olub konstitution nizamlaşma predmetinin hərtərəfliliyi ilə fərqlənir; 3) Konstitusiya bütün hüquq sisteminin başlanğıcı kimi hüququn əsas mənbəyidir. Cari qanunvericilik Konstitusiyaya əsaslanır və cari qanunvericilikdə Konstitusiya müddəaları əsas götürülür; 4) Konstitusiya yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan Əsas Qanundur. Konstitusiyanın aliliyi onda təzahür edir ki, bütün qanunlar və dövlət orqanlarının digər aktları onun əsasında və ona uyğun olaraq qəbul edilir.

Konstitusiyanın hüquqi xassələrinə: Legitimlik xassəsi; reallıq xassəsi - Konstitusiyanın müddəaları nizama saldığı ictimai münasibətlərin xarakterinə uyğun gəlməlidir; Konstitusiyanın müddəaları konkret tarixi, siyasi, etnoqrafik, iqtisadi şəraiti nəzərə almalıdır; Konstitusiyanın müddəaları sosial nəticələri qabaqcadan görməlidir; Konstitusiyanın müddəaları real təminat verməlidir; sabitlik xassəsi daxildir.

Konstitusiyanın funksiyaları: 1. Hüquqi funksiya - Konstitusiya hüquq normaları sistemidir və o, tənzimləmə və qoruma funksiyalarını həyata keçirir; 2. Sosial funksiya - Konstitusiya ölkədəki sosial təbəqələrin ortaq mənafə və maraqlarını aşkar edir. 3. Siyasi funksiya - Konstitusiya fərdlərin siyasi sistemdə davranış qaydalarını müəyyən edir; 4. Təربiyəvi funksiya; 5. Təsisedici funksiya daxildir.

Konstituiya başqa qanunvericilik aktlarından bəzi fərqləri var: təsisedici xarakteri malikdir, dövlət formasını və dövlət hakimiyyətinin ali orqanlar sisteminə meəyyən edir; ali hüquqi qüvvəyə malikdir; nisbətən sabitliyi ilə fərqlənir; cari qanunvericilik üçün baza hesab olunur; xüsusi qayda ilə qəbul edilməsi və dəyişdirilməsi ilə fərqlənir; birbaşa hüquqi qüvvədə olan normativ akt hesab olunur (konstitusion normalar heç bir orqanların və ya vəzifəli şəxslərin təsdiqi olmadan təsirdə olur); dövlətin bütün ərazisində üstünlüyə malidir.

Konstitutsiyanın dəyişdirilməsini şərtləndirən səbəblər

Hüquqi konstitusiya ilə faktiki konstitusiya arasında ziddiyyət yarananda yeni konstitusiyanın yaranmasına zərurət yaranır.

Hüquqda hüquqi və faktiki Konstitusiya fərqləndirilir: hüquqi konstitusiya - bu o qaydalar, dövlətin, iqtisadiyyatın və ictimai münasibətləridir ki onlar Konstitusiyada yazılıb; faktiki konstitusiya - bu ictimai münasibətlər və institutlar sistemidir ki, burada konstitusiyanın norma və ideyaları həyata keçirilməsi həyatda praktikada yaranır. İctimai siyasi münasibətlər sistemi dəyişilən və ya tam pozulan İnqılablar və dərin ictimai-siyasi sarsıntılar dövründə, hüquqi konstitusiya sürətlə köhnəlməyə başlayır və əsas qayda və stabilliyə xidmət edə bilmir. Bundan başqa yalnız ayrı ayrı normalar yox, hətta konstitusiyanın özü ixtilaf və siyasi münaqişə üçün bəhanəyə səbəb olur [6].

Nə vaxt ki, reallıqla hüquqi konstitusiyada yazılanlarla böyük uçrum yaranır, o zaman konstitusion böhranın başlamağın haqqında danışılır.. Bu odeməkdir ki, əvvəlki Konstitusiya olduqca köhnəlib ki, bu da halkimiyyət və hüquq sisteminin köhnə əsaslarla daha xaosa və pozuntulara gətirən normal fəaliyyət göstərə bilmir. Bu isə dövlət və cəmiyyət qarşısında yeni Əsas qanunun yaranmasına zərurət yaranır. Bu vəziyyət hər bir dövlətin yeni konstitusiyasını yaranması ilə müşayət olunur.

Azərbaycanda o zaman qüvvədə olan Azərbaycan SSR 1978-ci il Konstitusiyası və SSSİ-nin 1977-ci il Konstitutsiyası sürətlə köhnəlməyə başladı. Yeni ictimai - siyasi və sosial, iqtisadi reallıq qüvvədə olan Əsas qanununun normaları ilə radikal ziddiyyətlər yaradırdı.

Beləliklə, Azərbaycanın hüquqi konstitusiyası faktiki konstitusiya ilə ziddiyətə gətirdi, bu isə konstitusiya böhranının yarandığını və konstitusiya islahatlarının aparılması zərurəti yaradırdı.

Azərbaycan Respublikası suverenlik əldə etdikdən sonra yeni ictimai –siyasi və sosial - iqtisadi dəyişiklər dövrü başlanır. Keçid dövründə keçmişlə yeni arasında mübarizə şəraitində ictimai münasibətlər keçmiş, yeni və gələcək ictimai quruluşun elementlərini özündə əks etdirir. Bu əlamətlər özünü hüquqda da göstərir: müstəqilliyə qədər qəbul edilmiş qanunlar qüvvədə olur və hüquqi demokratik dövlət və bazar münasibətlərinin yaranması ilə əlaqədar yeni normativ aktlar qəbul edilir. Qadağan olunmayan, icazə verilir prinsipi qüvvədə olur. Dövlət təzahürlərinin qanunvericiliklə rəsmiləşdirilməsi əvvəlcə konstitusiya, qanunlara müəyyən düzəliş, dəyişiklik və əlavələr edilməsi ilə rəsmiləşdirilir. Onlardan: AR Ali Sovetinin qərarı ilə Prezident vəzifəsinin təsisatı haqqında qərarı, 18 may 1990-cı il tarixli Konstitusiya qanunu; Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına (əsas qanuna) dəyişiklik və əlavələr haqqında 31 may 1990-cı il tarixli qanunu; AR iqtisadi müstəqilliyi əsasları haqqında 17 may 1990-cı il tarixli qanunu dövlət idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar AR Konstitusiyasına dəyişikliklər və əlavələr haqqında 5 mart 1991-ci il tarixli qanunu; AR dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında Bəyannaməsi (30 avqust 1991-ci il), AR Milli Şurasının yaranması haqqında (17 may 1990-cı il) qanunu və s. göstərmək olar

Qanunvericilikdə aparılan bu islahatlar 1995-ci ilin 12 noyabr ayında ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə müstəqil, suveren Azərbaycan Respublikasının Yeni Konstitusiyasının qəbul edilməsi ilə nəticələndi. Yeni Konstitusiyanın hüquqi və faktiki konstitusiyaların qarşılıqlı təsir prosesində siyasi və sosial iqtisadi reallığı şərtləndirən hüquqi konstitusiyanın radikal dəyişilməsinə gətirdi.

İstinadlar:

1. Rzayev Ə.H. Dövlət qulluğunun hüquqi əsasları . Bakı: Elm, 2011, 480 s.
2. Rzayev Ə.H. Şəxsiyyət Dövlət Möcüzə. Əlavələr və dəyişikliklərlə edilməklə. II buraxılış. B.: Bakı Dövlət Universiteti, 2017, 528s.
3. Плутарх. Сравнительное жизнеописание. В двух т-х. Т.2 М.: Правда, 1994, с.94
4. Историки античности в 2-х т-х. Т.2. Древний Рим. М.: Правда, 1989, с.10
5. Монтескье Ш. Персидское письмо. М.: Худ. лит., 1956, с. 303
6. https://www.rcoit.ru/lib/history/russian_federation/17635/7

ОСОБЕННОСТИ СОЗДАНИЯ КОНСТИТУЦИИ

Али Рзаев*

Резюме

С исторической точки зрения, как аналог современной конституции в статье рассматривается основание аристократического государства в Спарте, рабовладельческой демократии в Афинах и аристократической республики в Риме в результате законов Ликурга в Спарте, Солона в Афинах, Сервия Туллия в Риме и радикальных реформ осуществляемых вследствие действия этих законов. Анализируются современные Конституции XVII-XVIII веков, созданных в США и Европе (в Польше, во Франции).

В статье также показаны характерные свойства Конституции, причины изменения Конституции, принятия Новой Конституции Азербайджанской Республики (1995г.) в соответствии с политической и социально-экономической реальностью в процессе взаимодействия правовых и фактических конституции.

Ключевые слова: конституция, законодательство, права человека, правовое обеспечение, правовая функция, верховенство закона.

THE FEATURES OF THE CREATION OF A CONSTITUTION

Ali Rzayev**

Abstract

From the historical point of view, as an analogue of the modern constitution the article discusses the formation of the aristocratic state in Sparta, the slave-owning democracy in Athens and the aristocratic republic in Rome due to the laws of Lycurgus in Sparta, Solon in Athens, Servius Tullius in Rome and the radical reforms carried out as a result of these laws. Modern Constitutions of the 17th-18th centuries created in the USA and Europe (in Poland, in France) are analyzed.

The article also indicates the characteristic features of the Constitution, the reasons of changing the Constitution, the adoption of the New Constitution of the Republic of Azerbaijan (1995) in accordance with the political and socio-economic reality in the process of interaction between legal and factual constitutions.

Keywords: constitution, legislation, human rights, legal security, legal function, rule of law.

* доктор юридических наук, профессор, Старший научный сотрудник Института права и прав человека НАНА

** Doctor of law, Professor, Senior researcher of the Institute of Law and Human Rights of ANAS,

VƏTƏNDAŞ CƏMIYYƏTİ VƏ HAKİMİYYƏTLƏRİN BÖLGÜSÜ PRİNSİPİ

Mehriban Babaxanova*

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə demokratik hüquqi dövlət şəraitində vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə dövlət orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyəti konsepsiyası, onların qarşılıqlı fəaliyyəti, hakimiyyət bölgüsü prinsipinin həyata keçirilməsində vətəndaş cəmiyyətinin rolu və iştirakı təhlil edilir. Hakimiyyətin həyata keçirilməsinin nəzəriyyəsi və praktikası ilə bağlı məsələlərin hərtərəfli tədqiqi, onun cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi məsuliyyətli vətəndaşlığın formalaşmasına kömək edir, bunsuz hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətini yaratmaq mümkün deyil. Hakimiyyət bölgüsü nəzəriyyəsinin öyrənilməsi prosesində dövlət-hakimiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsində hüququn rolunu göstərmək vacibdir. Bütövlükdə vətəndaş cəmiyyətinin işinin konstruktivliyi və səmərəliliyi vətəndaş cəmiyyəti subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsinin konstitusiya-hüquqi mexanizminin səmərəliliyindən, bu subyektlərin dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqə mexanizmindən asılıdır. Məqalədə Azərbaycan Respublikasında vətəndaş cəmiyyəti və dövlətin qarşılıqlı əlaqəsinin konstitusiya və hüquqi aspektləri araşdırılır ki, bu da həm vətəndaş cəmiyyəti institutlarının dövlət orqanlarına, həm də dövlət orqanlarının vətəndaş cəmiyyəti institutlarına təsir formalarını əhatə edir.

Açar sözlər: *vətəndaş cəmiyyəti, hakimiyyətin bölünməsi, qanunvericilik, icra, məhkəmə, konstitusiya, legitimlik*

Hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipi demokratik dövltədə dövlət hakimiyyətinin elə rəşional təşkilidir, ki onun vasitəsilə çevik qarşılıqlı nəzarət həyata keçirilir və vahid hakimiyyətin hissələri kimi dövlətin yüksək orqanlarının bir-birinə qarşılıqlı təsiri gerçəkləşdirilir.

İnsanlığının ideal dövlət axtarışları, onun bir çox əsrlər ərzində şəxsiyyətin azadlığı, demokratiya, sosial bərabərlik uğrunda mübarizəsi, eləcə də cəmiyyətdə hüququn hökmranlığına nail olmaqla əlaqədar mütərəqqi ideya və prinsipləri işlənilib-hazırlanması tarixi inkişaf prosesində təməlli ümumsosial və fərdi dəyərlər qismində təzahür etmişdir. Bütün bunlar qəddarlıq və mütləqiyyət, avtoritar və polis rejimləri əleyhinə yönəldilmişdir. Bir sözlə azadlıqsevər bəşəriyyət bu sözün həqiqi mənasında diktatorların və müstəbid dövlət məmurlarının özbaşınalığına qarşı dözümsüzlük nümayiş etdirmişdir.

Hüquq ədəbiyyatında deyilir ki, “hakimiyyətlərin qanunvericilik, icra hakimiyyətin və eləcə də məhkəmə hakimiyyətinin bölgüsü prinsipi bəşər sivilizasiyasının ən mühüm nailiyyətlərindən biri olmaq etibarilə, eyni zamanda da öz anlayışının həm fəlsəfi, həm də dövlət-hüquqi nəzəriyyədə tərifini tapmış prinsiplərdən biridir. Bu prinsipə uyğun olaraq hakimiyyətin hər bir budağı öz təyinatına, öz funksiyalarına və özünəməxsus səlahiyyətlərə malikdir. Bu hakimiyyətlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərsələr də, onların hər biri öz

* hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dillər Universitetinin Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının dosenti

müstəqilliyinə malikdir. Buna görə də hüquqi demokratik dövlətin konstitusiyası hakimiyyətin hər bir budağının funksiya və səlahiyyətlərini dürüst reqlamentləşdirməlidir. [2, s.7-8]

Deməli, dövlət hakimiyyətinin təşkilinə aid olan ən mühüm problemlər hakimiyyətlərin bölgüsü haqqında məsələdi. Hakimiyyətlərin bölgüsü dövlət hakimiyyətinin prinsipial şərtlərindən və əsas mexanizmlərindən biridir. Hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlətidə demokratik siyasi rejim dövlət hakimiyyətinin müstəqil dövlət orqanları arasında funksiyaların bölgüsü şərti ilə müəyyənləşdirilə bilər. Dövlət hakimiyyətinin üç əsas funksiyası - qanunverici, icra və məhkəmə funksiyası mövcud olduğuna görə, həmin funksiyalardan hər biri dövlət hakimiyyətinin müvafiq orqanı tərəfindən müstəqil icra edilməlidir.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd edildiyi kimi, hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipi nəzəriyyəsi aşağıdakıları nəzərdə tutur:

1. vahid dövlət hakimiyyətini qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanları həyata keçirirlər ;

2. dövlətin və hüququn tarixi inkişaf dərəcəsinə uyğun olaraq bu orqanların qarşılıqlı münasibətlərinin və kooperasiyasının müəyyən prinsipi formalaşdırır ki, bu da hakimiyyətlərin bölgüsü adlandırılır. [6, s.98]

Yuxarıda göstərilən mülahizələrə istinadən qeyd etmək lazımdır ki, ilk növbədə (hüquqi dövlətin ardınca) vətəndaş cəmiyyəti hakimiyyətin bölgüsü prinsipinin reallaşdırılmasında son dərəcə maraqlıdır. Vətəndaş cəmiyyəti bu prinsipin gerçəkləşdirilməsində, hər şeydən əvvəl, insanın və vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqlarının daha etibarlı müdafiəsi və bu müdafiənin təmin edilməsi, azad sahibkarlığın daha sürətli inkişafı və nəhayət, cəmiyyətin iqtisadi sisteminin hüquqi qanunlarla möhkəmləndirilməsi baxımından maraqlıdır.

Hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipini səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri ondan ibarətdir ki, dövlət hakimiyyətinin üç funksiyasından birini həyata keçirən orqan digər dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Beləliklə də, onlar hakimiyyət münasibətlərində biri digərini məhdudlaşdırır. Qarşılıqlı əlaqələrin bu sxemi adətən qarşılıqlı anlaşma sistemi adlandırılır.

Ölkədə vahid dövlət hakimiyyətinin dövlət aparatı həyata keçirir. Həmin aparat dövlət orqanlarının sistemindən ibarətdir. Bu sistem çərçivəsində üç alt-sistem (bunlar nisbi müstəqil və bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən altsistemlərdir) fərqləndirilir. Onlar dövlət hakimiyyəti aparatının qanunvericilik, icra və məhkəmə budaqlarını - hakimiyyətlərini yaradırlar.

Qeyd edildiyi kimi, belə əmək bölgüsünün əsasında funksional differensiasiyalaşdırma - əməyin dövlət idarəetmə üzrə bölgüsü durur. Bu, dövlət orqanlarının yaradılmasına yönələn dövlət hakimiyyətini doğurur. [5, s.27] Dövlət hakimiyyəti tərəfindən yaradılan dövlət orqanları aşağıdakı müxtəlif səlahiyyətlərə malikdirlər:

1. ümumməcburi normaları müəyyən edən dövlət orqanları;
2. bu normalara uyğun idarə edən dövlət orqanları;

3. bu normalara uyğun olaraq hüquq haqqında mübahisələri həll edən dövlət orqanları. Yuxarıda göstərilən prinsipin realizəsi üçün müəyyən obyektiv şərtlərin, yeni məhsuldar qüvvələrin və münasibətlərin inkişaf dərəcəsi kifayət edən obyektiv şərtlərin, habelə cəmiyyətin siyasi şüurun yüksək dərəcəsi üçün kifayət edən subyektiv şərtlərin olması zəruridir.

Vətəndaş cəmiyyətində mövcud olan məhsuldar qüvvələr və ictimai münasibətlər və onların inkişaf dərəcəsi qeyd olunan şərtlərə cavab vermək iqtidarındadır. Həmin cəmiyyət kifayət qədər yetkin və şüurlu fərdlərin birliyi olduğu üçün burada şüurluluq kifayət qədər yüksək səviyyəsi ilə seçilir ki, bu da subyektiv şərtlər baxımından qənaətedici sayıla bilər. Hər bir demokratik ölkənin siyasi həyatında hakimiyyətin hər bir budağının rolu və statusu hakimiyyətlərin bölgüsü sistemində başlıca olaraq konstitusiyaya ilə müəyyən olunur. Məsələn Azərbaycan Respublikası prezidentli respublikadır və Azərbaycanın Prezidenti dövlətin icra hakimiyyətinin başçısıdır. Hakimiyyətin yeganə mənbəyi və suverenliyin daşıyıcısı olan xalq öz taleyini azad və müstəqil surətdə həll etməkdə real imkana malikdir.

Bu cəhətdən təsisədi hakimiyyət və öz konstitusiyasını təhsil etmək hüququ da Azərbaycan xalqına məxsusdur. Bəzi postsovet respublikalarının (Rusiya Federasiyası, Belarus Respublikası, Qazaxıstan, Qırğızıstan) konstitusiyalarından fərqli olaraq, Azərbaycan xalqı ölkə konstitusiyasında hər şeydən əvvəl Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Respublikada qanunvericilik hakimiyyətini həyata keçirən orqan olduğunu müəyyən etməyi Konstitusiyanın 7-ci maddəsi zəruri hesab etmişdir. Deməli, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Konstitusiyaya statusu qanunvericilik orqanı olmaq etibarilə sarsılmazdır.

Qanunvericilik hakimiyyətini həyata keçirən orqanın tərifinə dair bu və ya digər məsələ, fikrimizcə, heç də qeyri formal xarakter daşımır. Elə təsəvvür yaranır ki, həmin anlayışın tərifində buna əsaslanmaq lazımdır ki, o, predmetin mahiyyətini, onun daxili sosial funksiyasını əhatə etməlidir.

Parlamentin məhz nümayəndəli orqan olması onu qanunverici edir və ona bu siyasi-hüquqi keyfiyyəti verir. Digər tərəfdən, parlament seçkili, bilavasitə demokratiyanın əyani ifadəsi olan orqandır. Xalq tərəfindən demokratik yolla seçilən parlament xalqın suveren iradəsini və hakimiyyətini təmsil edən dövlət orqanıdır. Yalnız belə seçkili nümayəndəli orqan qanunvericilik funksiyasını həyata keçirə, qanunverici ola bilər. Deməli Azərbaycan Respublikasında parlament - Milli Məclis ona görə qanunvericilik hakimiyyəti orqanıdır ki, o, numayəndəli orqandır.

Hüquq ədəbiyyatında düzgün olaraq deyilir ki “xalqın nümayəndəliyi və qanunvericiliyi həyata keçirilməsi sıx birlikdə və ayrılmaz olan qanunvericilik hakimiyyətidir. Bu vahid birlik parçalanmasıdır”. [8, s.194] Digər müəllifin fikrincə “qanunvericilik hakimiyyətini ancaq nümayəndəli orqan həyata keçirə bilər. Digər dövlət strukturları qanun yarada bilməzlər”. [4, s.98]

Hüquqi dövlətdə olduğu kimi, vətəndaş cəmiyyətində də qanunvericilik hakimiyyəti aliliyə malikdir. Çünki o, mühüm və təməli məsələlərin həlli istiqaq-

mətinə fəaliyyət göstərir. Həmin təməli məsələlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- vətəndaş cəmiyyətinin təşkili və fəaliyyətinin hüquqi başlanğıclarının müəyyən edilməsi;
- vətəndaş cəmiyyəti icra hakimiyyətinin təşkili və fəaliyyəti formalarının müəyyənəşdirilməsi;
- məhkəmə hakimiyyətinin gerçəkləşdirilməsi ilə bağlı hüquqi məsələlərin və digər prosesual formaların müəyyən və həll edilməsi.

Hüquqi dövletdə və vətəndaş cəmiyyətində, ümumiyyətlə, dövlət hakimiyyəti mexanizmində qanunverici orqanların üstün vəziyyəti onlar tərəfindən qəbul edilən qanunların yüksək hüquqi qüvvəyə malik olması ilə şərtləşir. Lakin nə hüquqi dövlət mexanizmində, nə də vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyətində qanunvericilik hakimiyyətinin aliliyi, yaxud hüquqi vəziyyətinin üstünlüyü heç də mütləq səciyyə daşımır. Buna hüquqi dövlətin, nə də vətəndaş cəmiyyətinin hüquqi təbiəti yol vermir. Ona görə də qanunvericilik hakimiyyətinin güvvəsi, onun səlahiyyət hədləri hüququn prinsipləri, insanın təbii hüquqları, azadlıq və ədalət ideyaları ilə məhdudlaşdırılmışdır.

Unutmaq olmaz ki, qanunların sükamı arxasında duran və dövlət cəmiyyətə qanunlara əməl edilməsində bələdçilik edən qanunvericilik hakimiyyəti qanunların tətbiqində və icrasında, habelə onlara eyni cür və olduğu kimi əməl edilməsində özü parlaq nümunə olmalıdır. Qanunlara əməl olunmasının ən birinci subyekti hesab oluna bilən qanunvericilik hakimiyyəti özü örnək olduğu zaman qanunlara dürüst əməl olunmasını başqalarından - fiziki və hüquqi şəxslərdən, eləcə də bütün digər dövlət orqanlarından, idarə, müəssisə və təşkilatlardan tələb edə bilər.

Qanunvericilik orqanının qəbul etdiyi qanunlar bütün icra orqanlar, onların vəzifəli şəxsləri və vətəndaşlar üçün məcburidir. Qanunvericilik orqanı xalq nümayəndəliyi və azad demokratik seçkilər vasitəsilə seçicilərin nəzarəti altında fəaliyyət göstərir. O, həm də icra hakimiyyəti və məhkəmə hakimiyyəti ilə qarşılıqlı əlaqədə, eyni zamanda da öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqil fəaliyyət göstərir. Qanunvericilik hakimiyyətinin səlahiyyətlərini heç bir başqa hakimiyyət orqanı həyata keçirə bilməz.

Göründüyü kimi, qanunvericilik orqanı elə bir hakimiyyətdir ki, malik olduğu səlahiyyətləri yalnız onun bilavasitə özü tərəfindən gerçəkləşdirilə bilər hər hansı digər dövlət hakimiyyəti orqanının qanunvericilik hakimiyyətinin işlərinə müdaxilə etmək hüququna malik deyil. Ümumiyyətlə parlament adlandırılan qanunvericilik hakimiyyətini, fikimizcə, aşağıdakı kimi də səciyyələndirmək olar.

Birincisi, qanunvericilik hakimiyyəti elə bir nümayəndələri təşkilatdır ki, o, hər bir ölkənin seçki korpusunun seçimləri vasitəsilə formalaşdırılır. Qanunvericilik hakimiyyəti demək olar ki, bütün demokratik ölkələrdə vahid ümumi adla - "parlament" adı ilə fəaliyyət göstərir.

İkincisi, parlament yüksək normamüəyyənedici orqandır. Onun qəbul etdiyi qanunlar və digər normativ hüquqi aktlar ölkənin bütün ərazisinə və istisnasız olaraq bütün əhali kütləsinə şamil olunur. Parlamentin qəbul etdiyi qanunlar təsdiq edildikdən sonra hər hansı digər orqan tərəfindən müzakirə edilə bilməz. Çünki təsdiq edilmiş qanun layihəsi artıq özünün müzakirə edilmə mərhələsini keçmiş olur.

Nisbi təəccüb doğura bilən bir məsələnin də üzərində dayanmaq məqbul sayırıq. Məlum olduğu kimi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında Milli Məclisin “parlament”, eləcə də dövlət hakimiyyətinin nümayəndəli orqanı olmasını təsbit edən müddəə nəzərdə tutulmur. Fikrimizcə bunu belə izah etmək olar ki, bir sıra tarixi ənənələrə görə dövlətçiliyin və demokratiyanın “sosialist konsepsiyası”, “parlament”, “parlamentarizm” terminlərindən daim yan keçərək, burjua institutları hesab etmişdir. Ancaq məsələnin digər cəhəti ondan ibarətdir ki, müstəqil Azərbaycanın Konstitusiyası qəbul edilərkən ölkədə artıq sosialist deyil, az da olsa, burjua münasibətləri formalaşmışdır. Məlum olmayan səbəblərə görə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında nə “parlament”, nə də “nümayəndələri dövlət hakimiyyəti orqanı” terminlərindən istifadə edilməmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası sayəsində hüquqi dövlət quruculuğu yolunda olan ölkəmizdə vətəndaş cəmiyyətinin qəti formalaşması və real inkişaf üçün əlverişli imkanlar açılmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, ümumbəşəri dəyərlərə son dərəcə həssaslıqla yanaşan Azərbaycan Respublikasının özü vətəndaş cəmiyyətinin istənilən səviyyədə inkişaf etməsində maraqlıdır. Ölkəmizin əldə etdiyi nailiyyətlərdən dünyanın digər xalqlarının öyrənəcəyi çoxlu dəyərlər vardır.

Hüquqi dövlətdə, eləcə də vətəndaş cəmiyyətində icra hakimiyyəti qanunverici tərəfindən qəbul edilmiş qanunvericilik normalarının və digər normativ-hüquqi aktların bilavasitə realizə olunması ilə məşğul olur. Onun fəaliyyəti qanuna əsaslanır və o, qanun çərçivəsində həyata keçirilir. Hüquqi dövlətlə müqayisədə, vətəndaş cəmiyyəti əsasən hüquqi (legitim) qanunlara arxalanan icra hakimiyyətinə və onun fəaliyyətinə üstünlük verir.

İcra hakimiyyəti orqanları və dövlətin vəzifəli şəxsləri yeni, vətəndaşların qanunla nəzərdə tutulmayan hüquq və vəzifələrini idarə, müəssisə və təşkilatların iş qaydasını və öhdəliklərini müəyyənləşdirən ümumməcburi aktlar vermək hüququna malik deyillər. İcra hakimiyyəti dövlət hakimiyyətinin nümayəndəli orqanına hesabat verir və onun qarşısında məsuldur. Hüquqi dövlətdə və deməli, həm də vətəndaş cəmiyyətində hər bir vətəndaş icra hakimiyyətinin qanunsuz hərəkətlərindən məhkəmə qaydasında şikayət verə bilər.

Qanunvericilik hakimiyyəti ilə müqayisədə icra hakimiyyəti böyük dinamik, ictimai həyatı daha çox sirayət etməsi ilə fərqlənir.

Belə ki, o, qanunvericilik hakimiyyətindən fərqli olaraq vətəndaşlara, eləcə də əhali kütləsinə daha yaxındır. Belə qarşılıqlı ünsiyyət icra hakimiyyətinin fəaliyyətinə yeni impuls verir və onun öz səlahiyyətlərini yerinə yetirməsində əhəlinin müxtəlif təbəqələrinin təşəbbüskarlığından daha səmərəli istifadə etmə-

sinə yardım göstərir. Hüquq ədəbiyyatında bu məsələ ilə əlaqədar düzgün olaraq qeyd edilir ki, icra hakimiyyəti xalqın arasında və onunla yaxından təmasda olan hakimiyyət orqanıdır. İcra hakimiyyəti fəaliyyətinin bu hissəsi sayəsində dövlət və cəmiyyət də hansı yeniliklərin edilə biləcəyini daha tez müəyyənləşdirir və gələcək fəaliyyət proqramlarının məzmununda zəruri dəyişikliklər edir (əgər zərurət yaranarsa), lazım gəldikdə ictimai həyatın müəyyən bir sferasında islahatlar aparılmasını müəyyən edir. Deməli, icra hakimiyyəti ictimai rəyə də böyük üstünlük verir, bunun əsasında və sorğulara aldığı cavablara uyğun tədbirlər planları işləyib hazırlayır, həmin planların reallaşdırılması üçün bütün lazımi resurslardan istifadə edir. İcra hakimiyyəti bununla həm də texnoloji proseslərə güclü təsir göstərir, istər sənayenin, istərsə də kənd təsərrüfatının inkişafına təsir göstərir.

Müasiri olduğumuz əsir informasiya dövrü kimi də xarakterizə olunur. Bu, vətəndaş cəmiyyətinin qarşısında daha geniş perspektivlər açır. Vətəndaş cəmiyyəti informasiya qanunvericiliyin inkişaf etdirilməsinə və onun daha da təkmilləşdirilməsinə meyillidir. Məqsəd isə informasiyanın düzgün, qanunauyğun və vaxtında ötürülməsindən, onu düzgün qəbulundan və zəruri materialın dürüst qiymətləndirilməsindən asılıdır. Vətəndaş cəmiyyəti bu problemin həllində icra hakimiyyətinin işgüzarlığına ümid edir. O, əmin olmaq istəyir ki, hökumətin xüsusi diqqət mərkəzində olmalı olan bu məşğuliyyət sahəsi ləngər vurmamalı, məlumatların ilkin mənbələrin götürülməsinə, həqiqətə uyğun olmasına və lazımi informatik məlumatları ötürməsinə qəti əmin olmalıdır.

Hər bir demokratik hüquqi dövlətdə, o cümlədən vətəndaş cəmiyyətində ədalət mühakiməsi (mülki və cinayət mühakimə icraatı) ancaq məhkəmə orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Heç bir dövlət hakimiyyəti orqanı məhkəmənin funksiyasını mənimsəyə bilməz. Bu isə o deməkdir ki, məhkəmə tam müstəqil orqandır, o, yalnız öz səlahiyyətləri çərçivəsində mülki işləri (mübahisələri) və cinayət işlərinin həll edir. Ümumiyyətlə, heç bir dövlət hakimiyyət orqanı məhkəmənin işlərinə müdaxilə edə və ya təsir göstərə bilməz. Belə hallar qanunla cəzalandırılır. Məhkəmə elə bir əlahəddə orqandır ki, o, mülki işləri və cinayət işlərini baxıb həll etməklə, ədalət mühakiməsi orqanı olmaq etibarilə məhkəmə hakimiyyətini reallaşdırır. V.K. Babayevin mülahizəsinə uyğun olaraq məhkəmə ədalət mühakiməsi orqanı kimi mülki işlər və cinayət işləri ilə bərabər öz səlahiyyətləri çərçivəsində aşağıdakı bəzi məsələləri də həll edir, bir sıra vəzifələri yerinə yetirir:

- hüquq-mühafizə orqanı kimi cinayətkarlıqla mübarizə aparır;
- cinayətlərin və cinayətkarlığın statistikasını aparılır;
- çıxardığı qərar, qətnamə və qəraradların göndərilən ünvanlarda icrasına nəzarəti həyata keçirir;
- cinayətlərin qarşısının alınmasıyla əlaqədar profilaktik tədbirlər görür və s. [1, s.398]

Hüquqi dövlətdə, o cümlədən vətəndaş cəmiyyətində ədalət mühakiməsinin müstəqilliyi və qanunçuluq vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının və bü-

tövlükdə demokratik hüquqi dövlətçiliyin ən mühüm təminatıdır. Son illərin təcrübəsi təsdiq edir ki, vətəndaşların bütün mübahisəli işlərinə istisnasız olaraq ancaq məhkəmə qaydasında baxılmalı və həll edilməlidir.

Hüquq ədəbiyyatında deyilir ki, məhkəmə hakimiyyətinin mövcudluğu sosial qaydanın müdafiə olunmasında cəmiyyətin mənafeleləri ilə, onun dövlət təbiəti isə dövlətin həmin sosial qaydanı dəstəkləməsi ilə şərtlənir. [7, s.345] Deməli, vətəndaş cəmiyyətinin də mənafelelərinin müdafiə edilməsi baxımından sosial qaydanın müdafiə olunması və bu qaydanın dövlət tərəfindən dəstəklənməsi bir-birini tamamlayan amillərdir. İctimai qaydanın müdafiəsi dövlətin daxili vəzifələrindən biri olmaqla, daim onun diqqət mərkəzindədir. Bunun vətəndaş cəmiyyətinin mənafelelərinin müdafiəsi baxımından yerinə yetirilməsi həmin vəzifənin mühümlüyünü daha da artırır.

V.V.Lazarev və C.V.Lippen yazır ki, məhkəmə hakimiyyəti həm qanunvericilik, həm də icra hakimiyyətinə təsir göstərir. Qanunvericilik hakimiyyəti məhkəmələrin sistemi (Ali Məhkəmə, Konstitusiya Məhkəməsi) vasitəsilə nəzarət edir. Belə ki, hər bir demokratik ölkədə Konstitusiya Məhkəməsinin köməyi ilə təkcə qanun qüvvəli aktların deyil, həm də qanunların konstitusiyaya uyğunluğu təmin olunur. [3, s.299]

Məsələn, fikrimizcə, bu xüsusiyyət konstitusiya məhkəməsinin tam müstəqilliyindən irəli gəlir. Məsələn, “Konstitusiya Məhkəməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının 21 oktyabr 1997-ci il tarixli Qanunun 5-ci maddəsində deyilir: “5.1.Konstitusiya Məhkəməsi müstəqil dövlət orqanıdır və təşkilati, maliyyə, habelə hər hansı başqa cəhətdən qanunvericilik, icra və digər məhkəmə hakimiyyəti orqanlarından, yerli özünüidarə orqanlarından, habelə hüquqi və fiziki şəxslərdən asılı deyildir. 5.2. Hər hansı bir şəxs tərəfindən, hər hansı bir səbəbdən bilavasitə, yaxud dolayı yolla konstitusiya icraatına məhdudiyyət qoyulması, təsir, hədə və müdaxilə edilməsi, habelə məhkəməyə hörmətsizlik göstərilməsi yolverilməzdir və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq surətdə məsuliyyətə səbəb olur”.

Beləliklə, araşdırmanın aparılmasında təhlilləri quraşdıraraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, vahid dövlət hakimiyyətinin müstəqil hakimiyyət budağına bölgüsü aşağıdakı səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə əlamətdardır:

1. hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipi dövlət hakimiyyətindən sui istifadə olunmasının qarşısını alır;
2. belə bölgü dövlətin totalitar rejim vasitəsilə idarə olunmasını, yaxud belə rejiminin yaranması aradan qaldırır;
3. qanunvericilik icra və məhkəmə hakimiyyəti heç bir başqa dövlət orqanından asılı olmadan üzərinə düşən vəzifələri öz funksiyası daxilində müstəqil və hakimiyyətin digər budaqları ilə arşılıqlı əlaqədə həyata keçirir;
4. hakimiyyətlər arasındakı tarazlıq xüsusi təşkilati-hüquqi tədbirlər vasitəsilə müdafiə olunur.

Hüquqi dövətdə və eləcə də vətəndaş cəmiyyətində mövcud olan hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipi dövlət hakimiyyəti sistemindən habelə dövlət mexanizmində mərkəzi yerlərdən birini tutan instituttur.

İstinadlar:

1. Бабаев В.К. Теория государства и права. М., 2007, с.398
2. Касумов З.М. Разделение властей. Баку. 2008, с.99
3. Лазарев В.В. Липень С.В. Теория государства и права. М., 1998, с.299
4. Малый А.Ф. Государственная власть как правовая категория//Государство и право. 2001, №3, с.98
5. Никоров Г.И. Судебная власть в правовом государстве.// Государство и право.2007, №3, с.27
6. Талытина Л.Н. Разделение властей в государстве// Государственная власть и местное самоуправление: практический и информационный журнал. 2003, №5, с.98
7. Теория государства и права./ Под ред. Г.Н. Манова.М., 1995, с.345
8. Шевцов В.С. Разделение властей в Российской Федерации. Часть 1. Разделение властей по горизонтали. М., 2004, с.194

ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО И ПРИНЦИП РАЗДЕЛЕНИЯ ВЛАСТЕЙ

Мехрибан Бабаханова*

Резюме

В представленной статье анализируется понятие взаимодействия государственных органов с институтами гражданского общества в демократическом правовом государстве, их взаимодействие, роль и участие гражданского общества в реализации принципа разделения властей. Всестороннее изучение вопросов, связанных с теорией и практикой государственного управления, изучение особенностей его взаимодействия с обществом, способствует формированию ответственного гражданства, без которого невозможно создание правового и правового государства. гражданское общество. В процессе изучения теории разделения властей важно показать роль права в регулировании государственно-властных отношений. В целом конструктивность и эффективность работы гражданского общества зависит от эффективности конституционно-правового механизма регулирования деятельности субъектов гражданского общества, механизма взаимодействия этих субъектов с государственными органами. В статье рассматриваются конституционно-правовые аспекты взаимодействия гражданского общества и государства в Азербайджанской Республике, охватывающие как формы влияния институтов гражданского общества на государственные органы, так и органов государственной власти на институты гражданского общества.

Ключевые слова: *гражданское общество, разделение властей, законодательство, исполнительная власть, судебная власть, конституция, легитимность.*

* доктор философии по праву, доцент кафедры международных отношений Азербайджанского университета языков,

CIVIL SOCIETY AND THE PRINCIPLE OF SEPARATION OF POWERS

Mehriban Babakhanova*

Abstract

The article analyzes the concept of interaction of state bodies with civil society institutions in a democratic state governed by the rule of law, their interaction, the role and participation of civil society in the implementation of the principle of separation of powers. Comprehensive study of issues related to the theory and practice of public administration, the study of the peculiarities of its interaction with society, contributes to the formation of responsible citizenship, without which it is impossible to create a legal and legal state. civil society. In the process of studying the theory of separation of powers, it is important to show the role of law in regulating state-power relations. In general, the constructiveness and effectiveness of the work of civil society depends on the effectiveness of the constitutional and legal mechanism for regulating the activities of civil society entities, the mechanism of interaction of these entities with state bodies. The article examines the constitutional and legal aspects of interaction between civil society and the state in the Republic of Azerbaijan, covering both the forms of influence of civil society institutions on state bodies and state authorities on civil society institutions.

Keywords: *civil society, separation of powers, legislation, executive power, judicial power, constitution, legitimacy.*

* Ph.D in Law, Associate Professor of the Department of International Relations of the Azerbaijan University of Languages

QƏDİM YUNANISTANDA MÜQAVİLƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN FORMALAŞMASININ TARİXİ, SOSIAL-İQTİSADI VƏ HÜQUQİ ƏSASLARI

Eldar Qocayev*

Xülasə

Məqalədə qədim Yunanıstanda müqavilə münasibətlərinin və hüququnun formalaşmasının tarixi, sosial-iqtisadi və hüquqi əsasları, şərtləri, mahiyyəti, öz dövrünə və yerinə görə xarakterik xüsusiyyətləri, sonrakı mərhələdə dünyanın (xüsusilə, qədim Romanın) hüquq düşüncəsinin və qanunvericiliyin inkişafına təsiri, həmçinin, burada müqavilə sahəsində mövcud olmuş əsas müddə, norma, institut və formaların məzmunu və meydana gəlmə səbəbləri və tətbiqi təcrübəsi təhlil edilir.

Mövzunun araşdırılması üçün müəllif xronoloji ardıcılığa uyğun olaraq, qədim yunan şəhər-dövlətlərinin (xüsusilə, Afinanın) tarixi-coğrafi, sosial-iqtisadi, dövlət quruluşu, siyasi və hüququ (əsasən, müqavilə ilə bağlı) vəziyyəti ilə əlaqədar məlumatları tədqiqata cəlb etmişdir.

Açar sözlər: *Qədim Yunanıstan, ticarət, mülkiyyət, Afina, quldarlıq, demokratiya.*

Antik dövrün mədəniyyəti, fəlsəfəsi, ictimai quruluşu, siyasi sistemi və hüquqi münasibətləri özünə qədərki qədim dünya sivilizasiyasının ən qabaqcıl cəhətlərini özündə birləşdirərək, ona bir sıra əsaslı yeniliklər gətirməklə, irəliyə doğru köklü bir inkişaf mərhələsini təşkil edir. Qədim Dünyanın məhz Antik mərhələsi sonrakı dövrlər, mədəniyyətlər və cəmiyyətlərin inkişafı üçün çox zəngin bir irs qoymuşdur.

Bu mənada Antik dövrün ilkin mərhələsini təşkil edən Qədim Yunanıstanda mövcud olmuş sosial-iqtisadi münasibətlər, dövlət quruluşları, fəlsəfi məktəblər, hüquqi düşüncə və hüquq sistemi, antik dövr xüsusi hüquq münasibətlərinin (o, cümlədən müqavilə münasibətlərinin) əsaslarının tədqiqi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qədim Yunanıstan tarixinin coğrafi çərçivəsi sabit olmayıb, tarixi inkişaf la birlikdə dəyişmiş və genişlənmişdir. Tarix etibarilə, qədim yunan sivilizasiyası e.ə. III-II minilliyin qovşağında - Krit adasında ilk dövlət birliklərinin yaranmasından başlayaraq, e.ə II-I əsrlərdə - Şərqi Aralıq dənizinin yunan (ellin) dövlətlərinin Roma tərəfindən tutularaq, Roma dövlətinə birləşdirilməklə başa çatır. Qədim Yunan sivilizasiyasının əsas ərazisi Egey bölgəsi, yəni Balkan, Kiçik Asiya, Trakiya sahilləri və Egey dənizinin çoxsaylı adaları idi. E. ə. VIII-VI əsrlərdə güclü bir müstəmləkəçilik hərəkatından sonra yunanlar həmçinin böyük yunan müstəmləkələri kimi tanınan və "Böyük Yunanıstan" ("Magna Graecia") adlanan Siciliya və Cənubi İtaliya ərazilərini, eləcə də Qara dəniz sahillərini də mənimsəmişdilər.

E.ə. IV əsrin sonlarında Makedoniyalı İsgəndərin zəfər yürüşlərindən sonra süqut edən İran (Pəriya) dövlətinin Yaxın və Orta Şərqdən, Orta Asiya və

* hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun doktorantı

Hindistanadək uzanan əraziləri üzərində Ellin dövlətləri yaranmış və bu ərazilər qədim yunan dünyasının bir hissəsinə çevrilmişdir. Ellinizm dövründə yunan dünyası qərbdə Siciliyadan şərqdə Hindistana, şimalda Şimali Qara dəniz sahillərindən cənubda Nil çayının ilk axınlarına qədər geniş ərazini əhatə edirdi. Bununla belə, qədim yunan tarixinin bütün dövrlərində Egey bölgəsi onun mərkəzi hissəsi hesab olunurdu, burada yunan dövlətçiliyi və mədəniyyəti yaranıb və öz çiçəklənmə dövrünə çatmışdı.

Qədim Yunanıstanın tarixini üç böyük mərhələyə bölmək olar: 1) erkən sinfli cəmiyyətlər və eramızdan əvvəl II minilliyin ilk dövlət birləşmələrinin (Krit və Axeya) meydana gəlməsi; 2) polislərin müstəqil şəhər-dövlətləri kimi formalaşması və çiçəklənməsi, yüksək mədəniyyətin yaranması (e.ə. XI-IV əsrlərdə); 3) İran (Persiya) dövlətinin yunanlar tərəfindən zəbt edilməsi və Şərqdə ellinci cəmiyyət və dövlətlərin yaranması (e.ə. IV - b.e. II əsrləri).

İki min illik tarixdə qədim yunanlar əmək və təbii sərvətlərdən qənaətlə istifadəyə əsaslanan rəşional iqtisadi sistem, mülki ictimai struktur, respublika quruluşlu polis (şəhər) dövlətləri təsisatı, sonrakı dövrlərdə Roma və dünya (xüsusilə, Avropa və Aralıq dənizi xalqları) sivilizasiyasının (fəlsəfəsinin, incəsənətinin, ictimai-siyasi şüurunun, dövlət quruluşunun, hüququnun və s.) inkişafa böyük təsir göstərən yüksək mədəniyyət yaratmışdılar.

Yunanıstanda e.ə. VIII-YII əsrlərdə sənətkarlığın əkinçilikdən ayrılması, ticarətin genişlənməsi, eləcə də ticarətin və sələmçiliyin güclənməsi, bir tərəfdən adamların torpaqdan məhrum olunmasına gətirib çıxarırdı, digər tərəfdən cəmiyyətin "polisey" deyilən, xüsusi qrupunun (zümresinin) meydana gəlməsinə səbəb oldu ki, onlar da kollektiv şəkildə qullara, digər asılı adamlara və qeyri-polis (qeyri-şəhər) əhalisinə qarşı dururdular. Poliseyaya daxil olan vətəndaşlar, torpaq və qullar üzərində hakim mövqedə dayanmaq hüququna malik idilər. Belə sosial-iqtisadi mənzərənin formalaşması hüquq elminin əsaslarını qoymuş, dövlət və hüquq haqqında dərin və sistemli biliklər vermiş, antik dövrün böyük müfəkkirləri Sokratın (e.ə. 469-399-cu illər), Ksenofontun (e.ə. 430-354-ci illər), Platonun (e.ə. 427-347-ci illər), Aristotelin (e.ə. 384-322-ci illər), əsərlərində də, parlaq şəkildə əks olunmuşdur.

Qədim Yunanıstan şəhər dövlətlərində dövlət quruluşu və əmlak münasibətlərini reqlamentləşdirən hüquq sistemi o dövr üçün yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Əmlak sahibinin torpaq, mal-qara, qul və özünə faydalı şeylər üzərində sərəncam verməkdə məhdudiyətsiz hüquqları var idi. Pulla əlaqədar əqdlərin, xüsusən, sələmçiliyin geniş yayılması və artan dəniz ticarəti, böyük sərvət toplamağa imkan verirdi.

Antik dövr düşüncəsinin və fəlsəfi (o, cümlədən hüquqi) fikrinin formalaşmasına qədim yunan mifologiyası (əfsanə və əsatirləri), dini dünyagörüşü [3, s.61-81], Homerin "İliada" və "Odiseia" dastanları önəmli təsir göstərmişdir. Daha sonra "Yeddi müdrək", Müstəqil filosoflar, Milet məktəbi, Elea məktəbi, Pifaqorçular, Atomçular, Sofistlər, Klassik yunan filosofları, Sokratçılar, Epikürçülük, Peripatetizm, Stoaçılıq, Platonçuluq (Akademiklər), Pifaqorçuluq, Qnostisizm və sair çoxsaylı yunan fəlsəfi məktəbləri, cərəyanları və filosofları

Antik ictimai fikri elə yüksək bir səviyyəyə qaldırdılar ki, təsiri min illiklər sonra da hiss olunur. Bu təsir xüsusən, qədim Romada ictimai (o, cümlədən hüquqi) fikrin formalaşması və inkişafı üçün mühüm mənbələrdən biri oldu.

Eramızdan əvvəl VIII-VI əsrlərdə Krit, Axeya, Sparta, Afina, Milet, Korinf, Meqera, Kiosda və digər yunan şəhərlərində də quldarlıq quruluşuna əsaslanan şəhər-dövlətləri (polislər) meydana gəldi. Demək olar ki, hər bir şəhərdə müstəqil dövlət yarandı ki, onlar da həmin şəhərlərlə yanaşı, ətraf kəndləri və əraziləri də özlərinə birləşdirirdilər. “... yunan polisində dini və dünyəvi məsələlərin birləşdirildiyi və dinin həm əxlaqi təməl, həm də ritualların təşkilini dəstəkləyən qaydalar toplusunu təmin edən ikitərəfli, integrasiya olunmuş bir sistemi var idi”[21].

Demokratik respublika olmaqla, öz dövrünə qədər mövcud hər hansı dövlət quruluşu və siyasi sistemlə müqayisədə daha çox insanın idarəçilikdə iştirakına imkan verməklə irəliyə doğru böyük bir addım olmasına baxmayaraq, qədim Yunanıstan demokratiyası yalnız onun vətəndaşları üçün idi. Budara qadınlar, azad qeyri-vətəndaş əhali və qullar demokratik təsisatlardan kənar qalır və idarəçilikdə heç cür iştirak etmirdilər. Bunun bariz nümunəsi Afina demokratiyası hesab oluna bilər.

“Qədim yunanların siyasi fikrinin mühüm nailiyyətlərindən biri, ayrılmaz qanuni hüquqlar toplusuna malik vətəndaş konsepsiyasının: hər hansı bir şəxsdən və ya qurumdan tam müstəqil şəxsi azadlıq, rifah və normal həyatın əsası kimi öz şəhərində torpaq sahəsinə malik olmaq hüququ, könüllü xalq dəstələrində xidmət etmək və silah gəzdirmək hüququ, Xalq Məclisinin və hökumətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququnun inkişafı idi” [23].

Beləliklə, görürük ki, hüququn üstünlüyü və hüquqi bərabərlik prinsipləri, yuxarıda qeyd olunan istisnalara baxmayaraq, Afina demokratiyasının institusional təcrübələrində və ideallarında möhkəm şəkildə yer tuturdu. [4, s.193]

Qədim Yunanıstanın hüquq təcrübəsini araşdırdıqda görürük ki, burada hüquq məktəbinə ehtiyac yox idi, çünki hüquqşünaslar hüquq sisteminin bir hissəsi deyildilər. Məhkəmə işlərində insanlar onları təmsil edən vəkil xidmətindən istifadə olması əvəzinə, işlərini özləri müdafiə edirdilər. Bəzən, imkanlı şəxslər işi məhkəmədə mübahisələndirərkən nə deyəcəklərini dəqiqləşdirmək üçün nitq yazanların xidmətindən istifadə edirdilər. Qədim yunanlar hökm çıxarmaq üçün də hakimlərdən istifadə etmirdilər. Bunun əvəzinə, bəzən 500-ə qədər münisifdən ibarət böyük münisiflər heyətindən istifadə edirdilər. Qədim Yunanıstanda məhkəmə işləri günlərlə və ya həftələrlə uzadılmırdı. Tərəflərin öz mövqelərini təqdim etmələrinə və münisiflər heyətinin bir gün ərzində öz hökmünü vermələrinə əmin olmaq üçün müvafiq cədvələ uyğun prosesləri ciddi şəkildə nəzarətdə saxlayırdılar [24].

O dövrdə gözəl nitq söyləməyi və məntiqi mülahizələr irəli sürməyi bacaran adamlara ehtiyac var idi. Belə adamlar siyasi və hüquqi biliklərə dərinlən yiyələnmiş, onları fəlsəfə ilə birləşdirmiş - “Sofistlər” (yun. Σοφιστής, lat. Sophistes - müdriklik ustaları) idilər. Qədim Yunanıstanda hüquq düşüncəsinin inkişafına bu cür fəlsəfi cərəyanlar mühüm təsir göstərirdilər.

Qədim yunan şəhər-dövlətləri arasında hüquq sistemi Afinada nisbətən daha yaxşı inkişaf etmişdi. Bu dövr Yunanıstan dövlət və hüquq tarixini tədqiq edən alimlər burada hüquq sistemlərini əsasən məşhur dövlət və ictimai-siyasi xadimlərin və islahatçıların adı ilə bağlayırlar. Bu mənada xronoloji ardıcılıqla Tesey, Drakont, Solon və Klisfenin adları xüsusi göstərilir [10, s.412-420].

Rəvayətə görə, Afinada ilk qanunverici əfsanəvi hökmdar Tesey (e.ə. XIII əsr) olmuşdur. Afina dövlətinin qurucusu hesab olunan bu əfsanəvi şəxsin adı ilə bağlanan, “əbədilik üçün” daşa həkk olunması deyilən və heç bir yazılı elementi gəlib dövrümüzə qədər çatmamış qanunlar, çətin ki, mükəmməl hüquqi normalar olmuşdur. Afina quldar və demokratik Respublikası üçün tərtib edilmiş bu qanunvericilik, güman ki, arxaik hüquq üçün ənənəvi olan din, dini ayinlər və əhalinin sosial təbəqələri haqqında göstərişlərdən (qaydalardan) ibarət mətnlər olmuşdur.

Afinanın ilk yazılı tarixi qanunvericiliyi isə hökmdar Drakontun (e.ə. 650-600-cü illər) adı ilə bağlıdır. “Afinada hüququn mənbəyi əvvəlcə adətlər idi, e.ə. 621-ci ildə isə Drakontun yazılı qanunları - hüququn qüvvədə olan yazılı normaları meydana çıxdı” [11, s.45]. Drakontun rəhbərliyi ilə qəbul olunan bu Qanunlar, əsasən, yeni məhkəmənin təşkilinə və dini və sosial həyat nizamının tipik hüquq pozuntularına görə cəzalara həsr olunmuşdu. Bu qanunlar əsasən, yeni meydana çıxan zadəganların hər bir imtiyazlarını ləğv etməklə, Afina vətəndaşları arasında əmlak bərabərsizliyinin inkişafının qarşısını almağa yönəlmişdi.

Demək olar ki, istənilən cinayətə görə ölüm cəzası müəyyənləşdirilən Drakontun fərmanları dünya hüquq tarixində qəddarlığı ilə məşhurdur. Bununla əlaqədar məşhur tarixçi Plutarx yazır ki, “Drakontdan niyə cinayətlərin əksəriyyətinə görə ölüm hökmü verdiyini soruşduqda, o, kiçik cinayətlərin, onun fikrincə, bu cəzaya layiq olduğunu, lakin böyük cinayətlər üçün daha ağır cəza tapmadığını söyləmişdir” [13].

Qədim Yunanıstanın qanunvericilik tarixində növbəti mərhələ və sistem hökmdar Solonun (e.ə. 635-559-ci illər) adı ilə bağlıdır. Tarixdən həmçinin, Drakont qanunlarının çoxunun e.ə. VI əsrin əvvəllərində Solon tərəfindən ləğv edildiyi məlumdur [2].

Solon qanunları (e.ə. 594-cü ildən sonra), görünür, təkcə dini fərmanların və adət hüququnun yazılması deyil, həm də digər Yunan şəhərlərinin və hətta Misirin bir sıra qanunlarının Afina qanunlarında əks olunması idi. Qanunlar 16-dan artıq taxta lövhələrə həkk olunaraq meydanlarda nümayiş etdirilirdi. Bu Qanunvericiliyə görə afinalılar ən azı yüz il ona riayət etməli idilər. Nəzər salanda görürük ki, bu qanunlar həqiqətən də bir neçə əsr Afina cəmiyyətinin həyatını tənzimləyən əsas normalar olmuş və məhkəmələr tərəfindən aktiv tətbiq olunmuşdur. Məzmun baxımından Solonun qanunları əsasən ailədaxili və qəbilə münasibətlərinin tənzimlənməsinə aid olub, hüquqi qayda kimi təkcə ictimai əsası deyil, həm də ictimai əxlaqın və ədəb-ərkanın qorunması məqsədini güdüdü. Onlarda mülkiyyət münasibətləri digər vətəndaşların hüquqlarına hörmət, icma dəyərlərinin qorunması normaları ilə tənzimləndirdi.

Həmçinin, bu qanunlarda məhkəmənin prosessual qaydaları da öz əksini tapır və nikah və ailə münasibətlərinə xüsusi yer ayrılırdı ki, bunu da ictimai quruluşun xarakteri, polisdə vətəndaşın statusu və mülkiyyət hüquqlarına (onun ötürülməsinə) təsiri ilə izah edə bilərik.

Afina qanunvericiliyi, əsasən, demokratiyanın çiçəklənmə dövründə - e.ə. VI əsrin ikinci yarısı və V əsrdə formalaşmışdır. Bundan sonra Afina (həmçinin, digər şəhər dövlətlərinin) qanunları üzərində dərin sistemləşdirmə aparılmadığı üçün onun əksər hissəsi yenə də, adətlərdən ibarət olaraq qaldığını görürük.

Qısa şəkildə deyə bilərik ki, qədim Yunanıstanda mülkiyyət və öhdəlik münasibətlərinin normativ tənzimlənməsi zəif və ziddiyyətli idi ki, bu da çoxsaylı məhkəmə çəkişmələrinə səbəb olurdu. Siyasi şərait çox vaxt qanunvericilik ənənəsi üzərində qeyd-şərtsiz üstünlük əldə edə bilirdi.

“Afina hüququnun ilkin inkişaf mərhələlərinə formalizm xas idi. Solonun islahatına qədər müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi borclunun şəxsi məsuliyyətinə səbəb olurdu. İslahatdan sonra müqavilə öhdəliklərini təmin etmək vasitəsi kimi depozit, girov və zamindən istifadə edilirdi” [22].

Afina hüququna əmlakın daşınar (torpaq, qullar, mal-qara) və daşınmaz (pul, qiymətli əşyalar) olaraq bölünməsi məlum idi [11, s.45]. Lakin, göründüyü kimi, qədim Yunanıstanda əmlakın daşınar və daşınmaz bölgüsü məzmun baxımından bizim bugünkü anlayışda yer alan bölgünün daxili elementlərindən fərqli idi.

“Mülkiyyət hüquqları arasında mülkiyyət və sahiblik fərqləndirilirdi. Şəxsi mülkiyyət dövlətin törəməsi hesab olunurdu. Sahibkarın hüquqları ideyası hələ inkişaf etməmişdi.

Öhdəlik münasibətləri həm yazılı müqavilədən, həm də hüquq pozuntusundan - deliktdən yarana bilirdi.

Afina hüququna müxtəlif növ müqavilələr, o cümlədən: alqı-satqı müqaviləsi, əmək müqaviləsi, borc müqaviləsi, iş müqaviləsi, kirayə müqaviləsi, saxlama müqaviləsi, ortaqlıq müqaviləsi, tapşırıq müqaviləsi, komissiya müqaviləsi məlum idi.

Müqavilənin əsasını istənilən məzmunlu razılaşma təşkil edirdi. Müqavilələr adətən yazılı şəkildə bağlanırdı. Deliktlərdən yaranan öhdəliklər əmlaka hər hansı ziyan vurulduqda yaranırdı. Müqavilə öhdəliklərinin təminatı vasitələri bunlar idi: depozit, girov, zamin.

Afinada nikah ailə başçısının bağladığı müqavilə idi. Evlilik məcburi sayılırdı, baxmayaraq ki, subaylıq cəzalandırılmırdı. Ailədə qadın tabe mövqə tutduğundan boşanma prosesi ər üçün azad, arvad üçün mürəkkəb iş idi. Atanın uşaqlar üzərində səlahiyyəti əvvəlcə çox geniş olsa da, zaman keçdikcə azalmışdı” [11, s.46]. Afina hüququna vərəsəliyin qanuni və vəsiyyətlə keçməsi məlum idi. Vərəsəlik münasibətlərində qanunla da, ailənin əsasən kişi cinsindən olan nümayəndələrinə üstünlük verilir, nikahdan kənar doğulmuş övladlar vərəsə hesab olunmurdu. Vəsiyyətnamə üzrə vərəsəlik Solonun islahatlarından sonra meydana gəlmişdi. Digər əqdlər kimi, vəsiyyətnamənin də sağlam ağıla malik şəxsin heç bir fiziki və psixi təzyiqlə məruz qalmadan tərtib etməsi tələb olunurdu. Yal-

nız qanuni oğul övladları olmayanlar vəsiyyət edə bilərdilər. Yetkinlik yaşına çatmayanlar, qadınlar, övladlığa götürülmüş oğul övladı vəsiyyət edə bilməzdi.

Quldarlıq təsərrüfat həyatında getdikcə daha vacib bir yer tutmağa başladı. Ticarət yönümlü və böyük mülklərə əsaslanan kənd təsərrüfatı sahələrinin meydana çıxması, şəhər-dövləti tərəfindən yeni qaydalarla dəstəklənərək, təşviq edilirdi ki, bu da quldarlığın (kölə əməyinə əsaslanan təsərrüfatların) genişlənməsi üçün əsas faktora çevrilirdi [5, s.657].

Qədim Yunanıstanda (daha sonra Romada) torpaqla bağlı mübahisələr özünü hüquqi müstəvidə, xüsusən, torpağa mülkiyyət hüququ, bu hüququn ötürülməsi, torpaq icarəsi və alqı-satqısına dair münasibətlərdə (o, cümlədən, müqavilələrdə) daha aydın tapmışdır. Bu məsələlər cəmiyyətin sosial-iqtisadi bazası və siyasi üstqurumu üçün həlledici amil kimi, mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Mülkiyyət münasibətlərində digər mühüm və maraq doğuran bir amil - cəmiyyətdə mövcud olan sosial qrupların mülkiyyət hüquqlarının kəskin müxtəlifliyi idi.

Təhlil göstərir ki, Qədim Yunanıstan ərazisində şəxsi, dövlət, məbəd və ya vətəndaş icmalarına məxsus torpaqların alqı-satqısı, icarəsi və girovu təcrübəsi geniş yayılmışdı [7; 12; 19, s.19-20]. E.ə. V-IV əsrlərdə Yunanıstanın sosial-iqtisadi münasibətlərinin ən vacib xüsusiyyəti klassik quldarlığın formalaşması və yoxsul vətəndaşlar, meteklər və azad edilmiş qulların kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarətdə rolunun güclənməsi idi. Torpaq və ya digər daşınmaz əmlakı da bir çox hallarda məhz bu sosial quruplar icarəyə götürürdülər.

Torpağa mülkiyyət hüququ yalnız vətəndaşlara məxsus idi və onun alqı-satqı müqaviləsində qiymətinə mühüm təsir göstərən amillər kimi, onun keyfiyyəti, məhsuldarlığı və yerləşdiyi ərazi göstərilir [6, s.47-57].

İddialara görə, e.ə. VII əsrdə Lokrili Zaleukos müqavilələri sadələşdirib və vasitəçilərə kənd təsərrüfatı məhsullarının satışını qadağan etmişdi. Hələ, Solondan əvvəl Zaleukosun da mülkiyyət hüququna etiraz etmək proseduru tənzimlədiyi deyilir. Nəticədə, daxili iqtisadiyyatın təşkilatı qaydaları və ticarətlə əlaqəsi aydınlaşdırıldı [5, s.648].

Uzun və intensiv mülki təbəqələşmə prosesi nəticəsində kiçik icarə, şəriklik, subarenda kimi müqavilə münasibətləri inkişaf edirdi. Geniş yayılmış torpaq icarəsi müqaviləsinin bağlanması üçün icarəçi öz daşınmaz əmlakını girov qoyurdu. Bu girovqoyma müvafiq şərtin daş üzərində həkk olunması ilə müşayiət olunurdu. Müqavilənin bu cür təmin olunması institutunu yunanlar “ipoteka” (“hypotheca”) adlandırırdılar. Daha sonra bu institut Roma hüququna keçərək inkişaf etdi [16, s.268]. İpoteka ilə yanaşı, torpaq üzərində adi icarə müqaviləsi də təbiiq olunurdu.

Torpaqla bağlı əqdlərlə yanaşı, yunan şəhərlərinin bazarlarında ərzaq, geyim, silah, keramika, əmək alətləri və sair müxtəlif malların geniş ticarəti aparılırdı. Quldarlıq cəmiyyətində tədricən inkişaf edən əmtəə iqtisadiyyatı qaçılmaz şəkildə şəhər bazarlarının darlığı ilə üzləşirdi. Belə bir şəraitdə xarici ticarət əlaqələri mühüm əhəmiyyət kəsb etdi və bu, daşınma müqaviləsinin əhəmiyyətinin artmasına səbəb oldu. Xarici ticarətdəki rəqabət səbəbindən isə ticarət və sənət-

karlıq şəhərləri (Afina və Korinf, Afina və Meqara və s.) arasında münaqişələr meydana gəlirdi.

Bu vəziyyət dəniz ticarətini və bununla əlaqədar müvafiq müqavilə formalarının meydana gəlməsini zəruri edirdi. Dəniz ticarəti inkişaf etmiş, gəlir gətirən, lakin eyni zamanda riskli iş idi. Buna baxmayaraq, quru yollarla yük heyvanları vasitəsilə yüklərin daşınması daha çətin, uzun və bahalı olduğundan, malların daşınmasında dəniz yolu (ticarət gəmiçiliyi) inkişaf etdi [17, s.26].

Xarici ticarət dövrüyyəsini təmin etmək məqsədilə xarici tacirlər üçün sikkələri müəyyən faiz almaqla, müvafiq yerlərdə (masalarda) fəaliyyət göstərən və peşəkar olaraq, pul dəyişməklə məşğul olan şəxslər - "trapezitlər" (barələrində aşağıda daha ətraflı məlumat verilir) həyata keçirməyə başladılar. Trapezitlərin fəaliyyəti Demosfen və İsokratın əsərlərində praktiki baxımdan xeyli işıqlandırılmışdır [18, s.38-42].

Hər bir qədim yunan polisinin öz pul sistemi var idi, çünki sikkə zərb etmək hüququ suverenlik əlaməti idi. Qanuna görə, bu dövlətlərin sikkələrinin qarşılıqlı olaraq bir-birində və digər dövlətlərdə heç bir dəyəri yox idi. Buna görə də xaricə əlaqələr üçün onların sikkələrini göndərildikləri ölkənin puluna dəyişmək lazım gəlirdi. Qədim Yunanıstanın çoxsaylı dövlətlərdən ibarət olmasını (pərakəndəliyini) nəzərə alsaq, bu vəziyyətin ticarətə və ümumiyyətlə mülki dövrüyyəyə mənfi təsirini aydın təsəvvür etmək olar.

Bu narahatlıqların minimuma endirilməsi üçün müəyyən tədbirlər görüldü. Bəzən, transsərhəd ticarət üçün müəyyən bir dövlətin sikkəsi (məsələn, e.ə. V-IV əsrlərdə Afina tetradraxması) seçilirdi ki, bu da mübadilə vahidi kimi üstünlük əldə edirdi. Sonralar, pul sisteminin unifikasiyasına dair ikili siyasət razılaşdıqda, növbə ilə sikkələr zərb etdikdə və buraxılışdan əldə edilən gəliri öz aralarında bölüşdürükdə, onlar valyuta birliyi ideyasına gəldilər.

"Trapezitlər (yun. *τραπεζῖται* - "masa" mənasını verir. Burada peşəkar fəaliyyət göstərənlər isə - "trapezitlər" adlanırdı), qədim Yunanıstanda əvvəlcə müxtəlif şəhər-dövlətlərinin pul mübadiləsi və pulların qəlp (saxta) olub-olmadığının qiymətləndirilməsi ilə məşğul olurdular. Onların masaları (trapezləri) bir qayda olaraq, ticarət meydanlarında (aqoralarda) yerləşirdi. E.ə. V əsrin sonu IV əsrdə trapezitlərin funksiyaları əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdi. Bu vaxt onlar saxlanmaya əmanətlər qəbul edir, daşınar və daşınmaz əmlakın girovu ilə kreditlər verir, həm öz həm də əmanətçilərin pulları ilə müxtəlif əməliyyatlar edir, müştərinin adından ödənişlər həyata keçirir, pulun başqa şəhərlərə köçürülməsini təşkil etdirdilər. Trapezitlər əqdlərin bağlanmasında vasitəçi, şahid, zəmin kimi çıxış edə bilir və onlara xüsusilə əhəmiyyətli sənədlərin saxlanması etibar edilirdi" [20].

Eyni zamanda, trapezit peşəsi cəmiyyətdə ləyaqətli iş hesab edilmir və onların (trapezitlərin) çoxu meteklər, bəzən isə keçmiş qullardan ibarət olurdu [20]. Bütün bunlara baxmayaraq trapezitlərin işi iqtisadi sistemin fəaliyyəti üçün zərurətə çevrilərək, əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmiş və cəmiyyət üçün dövrümüzdəki maliyyə-kredit təşkilatlarının roluna bənzəməyə başlamışdı. Yunanıstandakı "Trapezit" termininin daha sonra Romada oxşar fəaliyyəti həyata keçir-

rənlər üçün - "Argentaria" termini ilə əvəzləndiyini görürük. Trapezitlər yalnız sadəcə pul dəyişmiş, həm də müasir bank əməliyyatlarına oxşar bəzi əməliyyatları da həyata keçirə bildilər. Məsələn, pulu bilavsitə daşımada öz hesablarından başqasının hesabına valyutanı dəyişərək, köçürə bilir, saxlanmaya pul götürür, həm öz pulundan, həm də müştərilərin pulundan faizlə kreditlər verir və sələmçiliklə də məşğul olurdular.

Digər əqdlər və bank təcrübələri haqqında daha çox məlumata Demosfenin "Timofeyə qarşı borc haqqında" nitqində rast gəlirik ki, burada o təsdiqləyir ki, "Trapezitlər verilən və yatırılan məbləğlərin yekununu (balansını - E.Q) çıxarmaq üçün həm pul verilməsi, həm borcun təyin edilməsi, həm də trapezaya qəbul edilən əmanətlər haqqında qeydlər aparmağa vərmişlər" [9, s.139]. E. ə. 362-ci ilə aid bu nitq bankirlərin müştərilərin əmanətlərini və pullarını öz kitablarında qeyd etdiklərinə dair ilk sənədli sübutdur [1, s.75-81]. Demosfen burada həmçinin cari hesabların necə işlədiyini də izah edərək göstərir ki, belə bir hesabdan banklar müştərinin sifarişlərini yerinə yetirərək, üçüncü şəxslərə ödənişlər edirdilər [9, s.152].

Göründüyü kimi, qədim yunan şəhərlərində fəaliyyət göstərən Trapezit institutu müxtəlif xarakterli bank, maliyyə-kredit, saxlama və sair funksiyaları yerinə yetirməklə, müvafiq olaraq sahibkarlıqla əlaqədar bir sıra müqavilə növlərinin aktiv tətbiqinə və inkişafına səbəb olmuşdur.

İqtisadi münasibətlərin inkişafı şəraitində rəqabət, istehsal, ticarət və nəqliyyat xərcləri baxımından kiçik təsərrüfat subyektlərinin daha böyük və səmərəli birliklərdə birləşməsi zərurəti qədim Yunanıstanda ortaqlıq müqaviləsinin meydana gəlməsinə şərait yaradırdı. Məsələn, "Afinanın iqtisadi həyatında gəmiçilik, bankçılıq və sair çoxsaylı ticarət ortaqlıqları mühüm rol oynayırdı" [8, s.312]. Bu birliklər müasir hüquqi şəxslərin ibtidae formasını təşkil edirdi ki, buda qədim Şərq hüququ ilə müqayisədə ortaqlıq müqaviləsinə daha yüksək səviyyəyə qaldırırdı.

Ortaqlığın hüquqi gücündən istifadə etmək sərfəli idi. Məsələn, "Afinadakı ortaqlıq öz nümayəndələri vasitəsi ilə daşınmaz əmlak və digər əmlak əldə etmək hüququndan istifadə edir, qazanc və zərər ortaqlıq üzvləri arasında müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq, belə şərtlər olmadıqda isə qoyduqları mayanın dəyərində nisbətə bölüşdürüldü" [8, s.311].

Qədim yunan dövlətlərinin quldarlıq demokratiyasına əsaslandığını nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, cəmiyyətdə ticarət iqtisadiyyatının yüksək inkişafına baxmayaraq, demokratiya siyasəti (bəlkə də məhz çoxluğun sosial marağını təmin etməyə çalışıldığı üçün) mülkiyyətçilik münasibətlərinin inkişafının qarşısını almağa çalışırdı. Bu mənada bazar münasibətləri və iqtisadi dövriyyə qaydalarının tənziqlənməsində dövlətin rolu yüksək idi. Bu, həm dövlət himayəsi, həm də ictimai sabitlik maraqlarına uyğun tənziqləmə hesab olunurdu.

Afinanın ticarət hüququ əsasən dövlət quruluşunun maraqları ilə müəyyən edilirdi. Bazarlar və ticarət dövlət orqanları tərəfindən qorunurdu. Bütün azad insanların bazara çıxış hüququ var idi. Hətta, qullar da alıcı kimi çıxış edə bilərdilər. Şəhər vətəndaşları xüsusi hallar (məsələn, mülki hüquqlarının tam və ya

qismən itirildiyi (atimiya)) istisna olmaqla, bazara müstəsna giriş hüququna malik idilər.

Dövlət hakimiyyətinin müvafiq orqanı pulun ölçü və çəkisinə, tədavülünün və qəbulunun qanuniliyinə nəzarət edirdilər. Güman ki, qanunla malların idxalına və ixracına hər cür məhdudiyətlər tətbiq oluna, bazar qiymətləri, pulun tədavülü və sair nəzarətdə saxlanıla bilərdi. Bunun sübutu kimi, Solonun fərmanlarından birində zeytun yağından başqa hər hansı bir qida məhsulunun ixracını qadağan edildiyini göstərmək olar [15]. Digər bir məsələ, xaricilərin yunan şəhər-dövlətlərindəki statusu ilə bağlı idi. Qədim dövrün sonlarına doğru bəzi şəhər-dövlətləri azad xarici mütəxəssislərin (katiblər, həkimlər və sairin) şəhər cəmiyyətinə qəbul olunması ilə əlaqədar Henri van Effenterrenin “müqavilə” adlandırdığı qaydaları müəyyənləşdirdilər ki, buda mülki dövrüyyədə xarici elementin mövqeyinə xeyli yaxşı təsir etdi [5, s.651].

Qədim Yunanıstanın iqtisadi həyatında dəniz ticarəti mühüm yer tuturdu. Gəmilər vasitəsilə həyat keçirilən bu ticarət tək fəaliyyət göstərən sahibkarlar üçün praktiki olaraq çox çətin iş idi. Buna görə də, kifayət qədər erkən vaxtlardan xüsusi şərtlərlə dəniz ticarətinin hüquqi təşkilinin spesifik formaları - gəmi ortaqlığı və gəmi kirayəsi münasibətləri (müqavilələri) mövcud idi. Belə müqavilələr müddət, məsafə, daşıma haqqı, marşrut, tərəflərin müxtəlif vəziyyətlərdə məsuliyyəti, yükün həcmi və xarakteri və sair şərtləri ehtiva etməklə, adətən əsas təşkilatçı, gəminin sahibi, ortaqlar, eləcə də digər maraqlı şəxslər arasında bağlanırdı. Dövlətin dəniz müqavilələrinə himayədarlığı, onları müxtəlif vasitələrlə təşviq edilməsi və vicdansız borcluların müqavilə şərtlərini yerinə yetirmədiyi halda həbs oluna biləcəyi şəkildə açıq ifadə edilirdi.

Müqavilə hüququnda girovla bağlanan borc əqdləri üstünlük təşkil edirdi. Kredit təminatla alınırıdı. Buna görə də, düzgün tərtib edilmiş müqaviləyə həm müqavilənin mətni, həm də əşyanın (torpağın) ipoteka (və ya girov) lövhələri daxil idi. Girov qoyulmuş əmlak üzərində kreditorun hüquqlarına etiraz etmək qadağan edilirdi. Xüsusilə himayə olunan müqavilələrdən biri şahidlərin iştirakı olmadan bağlanılan bankirin kredit müqaviləsi idi. Adi müqavilələrin bağlanması şahidlərin iştirakını nəzərdə tuturdu ki, bu zaman həm azad insanlar, həm də qullar da şahid ola bilərdilər.

Qədim Yunanıstanda müqavilələrin icrasının ciddiliyi, görünür, çox nisbi idi. Belə ki, məhkəmələrdə çıxış edən natiqlər israrla hakimləri müqavilələrin dəqiq icrasını təmin etməyə, onları “müqavilədən və orada yazılmış öhdəliklərdən yayınmağa” imkan verməməyə çağırırdılar. Bununla belə, bu cür çağırışların reallaşması ideal istək olaraq qalırdı. Belə vəziyyət həmçinin, yazılı qanunda müqavilələrin məzmunu və onların icrası üçün praktiki olaraq heç bir xüsusi tələblər olmadığından yaranırdı. Bəzən müqavilənin icra zamanəti kimi, onun yerinə yetirilmədiyi təqdirdə dəymiş zərərin (itkilərin) məbləğinin iki qatı həcmində qanunla icazə verilən cərimə sanksiyaları çıxış edirdi [25].

Mülkiyyət hüququnun inkişafı dövlətin tənzimləyici rolu ilə də məhdudlaşdırılırdı. Ümumiyyətlə, heç də hər şey şəxsi mülkiyyətdə ola bilməzdi. Məsələn, küçələr, meydanlar, limanlar, çaylar, müqəddəs əşyalar yalnız ümumdövlət

(ictimai) mülkiyyətdə ola bilərdi. Torpaq mülkiyyəti hüququ siyasi hüquqlarla ayrılmaz şəkildə bağlı idi və buna yalnız polis üzvləri (şəhər vətəndaşları) sahib ola bilərdilər.

Yeni torpaqlara sahib olmaq üçün tələblər daha yumşaq idi. Bu vəziyyət xüsusən, qədim yunan şəhər-dövlətləri (məsələn, Afina) vətəndaşlarının onun hüdudlarından kənar malik olduqları mülklərə (kəndlərə) aid idi. Bu, həm də həmin dövlətin nüfuzunun öz sərhədlərindən kənara yayılmasına imkan verirdi. Lakin, dövlət vətəndaşı bu hüquqdan məhrum da edə bilərdi. Torpaq mülkiyyətindən fərqli olaraq, qanun meyvə və üzüm bağları üzərində mülkiyyətə ayrıca yanaşır və bunların Afina vətəndaşı olmayanlara da məxsus olmasına yol verirdi. Yaşayış məntəqələrində torpaq üzərində tikinti aparmaq hüququ müstəqil bir tənzimləmənin predmeti idi. Bu zaman torpaq bir şəxsə, onun səthindən istifadə hüququ isə digərinə məxsus ola bilərdi.

Ümumilikdə mülkiyyət dedikdə, ilk növbədə, bir şeyin gətirdiyi gəlir və ya məhsula olan hüququ, habelə, əşya ilə istənilən əməliyyatlar aparmaq imkanı başa düşülürdü. Mülkiyyət hüququnun əsasları bu hüquqların qanuniliyi və ədaləti olması hesab olunurdu. Mülkiyyət hüquqlarının əldə edilməsi üçün meyarlardan biri də mübahisəsiz sahiblik müddəti də tanınırdı ki, buda qanunda konkret vaxt çərçivəsi ilə müəyyən olunmamışdı.

Afina hüququnda ilk dəfə olaraq torpaq və ya digər daşınmaz əmlakın girovu ilə bağlı xüsusi bir institut - ipoteka formalaşmışdı. Kreditor torpaq sahibinə gələcəkdə borc qaytarılmadığı təqdirdə torpağın ona (kreditora) keçməsi şərti ilə borc verirdi. Bu torpaq kredit müddəti bitənə qədər borclunun mülkiyyətində və istifadəsində qalırdı. Bu cür əqd ən çox Afinada inkişaf etdirilmiş və hətta ümummilliyə miqyasda varlı kreditorlar və borclular arasında münasibətlərdə sosial və siyasi problemlərə səbəb olmuşdu.

Kreditorun borc ödənilmədiyi təqdirdə, dövlət orqanlarının iştirakı olmadan birbaşa torpaq sahəsinə sahibliyi ələ almaq kimi, böyük hüquqları var idi. İpoteka müqaviləsi də, digərləri kimi, yazılı şəkildə bağlanmalı idi. Afinada və bir çox digər dövlətlərdə əqdlər üzrə xüsusi sənədlərin tərtib edilməsi tələbi var idi ki, bunlar da yalnız əqdlərin bağlanmasının təsdiqləyici faktı deyil, həm də onların bağlanması üçün məcburi (qəbzələr (sinqraflar)) və kitablarda xüsusi qeydlər (xiroqraflar) kimi forma idi.

Beləliklə, görürük ki, qədim Yunanıstanda sahibkarlıq, xüsusən, kommersiya münasibətlərinin inkişaf etməsi məntiqi olaraq, müvafiq müqavilə növlərinin müəyyən inkişaf səviyyəsinə çatmasını şərtləndirirdi.

Bəzi tədqiqatçıların belə bir fikiri ilə tam razılaşmaq çətindir ki, "... həqiqətən də nadir dövlətçilik quruluşuna malik olmuş Qədim Yunanıstan mülki hüquq sahəsində böyük irəliləyişlər və nəticələrə nail ola bilmədi. Əlbəttə, bu, xüsusi hüquq münasibətlərinin burada heç inkişaf etməməsi demək deyil. Ancaq, Qədim Şərqlə müqayisədə mahiyyətcə, müqavilə də daxil olmaqla, yeni hüquq institutları demək olar ki, yaradılmadı" [17, s.23].

Bununla əlaqədar, qeyd etmək lazımdır ki, antik dövrdə hüquqi şüurun inkişafında qədim yunan fəlsəfəsinin böyük rolu olmuşdur. Qədim Yunanıstanda

hüquq xüsusi bilik sahəsi kimi öyrənilməsə də, etika, siyasi nəzəriyyələr və təbiət fəlsəfəsi mövqeyindən təbii hüquq fəlsəfəsinin özülü qoyulmuşdur. Bu mənada rahatlıqla deyə bilərik ki, qədim Roma hüququ qədim Yunanıstanda formalaşan hüquq fəlsəfəsi, hüquq düşüncəsi və hüquq nümunələrinin məntiqi olaraq inkişaf etdirilib, maddiləşdirilmiş davamıdır.

Qədim Yunanıstan Roma tərəfindən zəbt edildikdən sonra siyasi-hüquqi tədqiqatların intensivliyi və onların səmərəsi xeyli azaldı və hüquq elminin inkişaf mərkəzi tədricən Qədim Romaya keçdi. Bəzi tədqiqatçılar əsaslı şəkildə hesab edirlər ki, romalıların xüsusi hüququn inkişafındakı uğurları onların qədim Yunanıstanın nəzəriyyə və qanunlarını götürmələri (onlardan bəhrələnmələri) sayəsində mümkün olmuşdur. Məsələn, antik dövr tarixçisi və coğrafiyaçısı Strabon (e.ə. 63-23-cü illər) etiraf edirdi ki, romalılar “həqiqətən də qanunlarının çoxunu axeylərdən götürmüşlər” [14, s.59].

Digər tərəfdən, qədim Yunanıstanda dövrümüzə qədər gəlib çatmış yazılı xüsusi hüquq mənbələrinin olmaması onun inkişaf etməməsinin etibarlı sübutu ola bilməz. Yunanların bir neçə əsrlər boyu qonşu ölkələrlə apardıqları böyük ticarət əməliyyatları burada alqı-satqı, borc, dəyişmə, icarə, kirayə, ortaqlıq və sair müqavilələri, digər çoxsaylı və müxtəlif növlü əmlak münasibətləri, bu dövriyyəni tənzimləyən və mübahisələrin həllinə töhfə verən hüququn yaranmasına səbəb olmaya bilməzdi.

IV əsrdə Roma imperiyasının mərkəzi Şərqi - Bizansa köçürüldükdən sonra ictimai-siyasi, hüquqi və mədəni fikir və hadisələrin mərkəzi yenidən Yunanıstana keçmiş oldu. Beləliklə qədim Romanın ictimai-siyasi, hüquqi nailiyyətləri Şərqi Roma İmperiyasında (Bizansda) davam və inkişaf etdirildi. Bu dövrdə rəsmi Roma qanunlarında yunan mənşəli bir çox hüquqi anlayışlar meydana çıxsada, bütövlükdə tarixi baxımdan bu nailiyyətlər artıq Antik dövr Yunanıstanına aid olmayıb, məzmun baxımından isə əsasən, Roma tərzinin (nailiyyətlərinin) daşıyıcısı və davamı idi. Bu isə iki mədəniyyətin (o, cümlədən hüquq sisteminin) maddi və mənəvi baxımdan bir-birinin varisləri olduğunu deməyə imkan verir.

Yuxarıdakı qısa təhlildən göründüyü kimi, qədim Yunanıstan mülki (o cümlədən müqavilə) hüququ qədim Şərqi Yunanıstanın nailiyyətlərini də, əxz edərək, mümkün qədər inkişaf etdirib, yeni fikir, müddəa, norma və institutlarla zənginləşdirmişdir. O, Roma mülkü hüququ nailiyyətləri ilə müqayisədə kifayət qədər güclü olmasa da, Roma hüququnun parlaq inkişafı üçün mühüm zəmin olmuşdur.

İstinadlar:

1. Costouros G. J., “Development of Banking and Related Book-Keeping Techniques in Ancient Greece,” *International Journal of Accounting* 7, no. 2 (1973). Pages 75-81.
2. Delfim F. Leão & Rhodes P. J. *The Laws of Solon*. London. 2015.
3. Michael Gagarin and David Cohen. *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*. Pages. 61-81. (Law and Religion. By Robert Parker). Cambridge University Press. New-York. 2005.

4. Forsdyke Sara. Ancient And Modern Conceptions of the Rule of Law. P. 193. <https://lsa.umich.edu/content/dam/classics-assets/classicsdocuments/FORSDYKE/ForsdykeRuleOfLaw.pdf>
5. Julien Zurbach. The Formation of Greek City-States. Status, Class, and Land Tenure Systems. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* Volume 68, Issue 4, 2013. P. 657. file:///C:/Users/eldar.gojayev/Downloads/E_ANNA_684_0957.pdf
6. Андреев В.Н. Цена земли в Аттике. IV в. до н.э. ВДИ. 1960. № 2. С. 47 – 57.
7. Булычева Е.В. Аренда и Продажа Общественной Земли в Аттике / В IV В До н.э. Автореферат Диссертации. 2008. <https://www.dissercat.com/content/arenda-i-prodazha-obshchestvennoi-zemli-v-attike-v-iv-v-do-ne/read>;
8. Голубцова Е.С. (ред.) Античная Греция. Проблемы развития полиса. Том 1. М., 1983. С. 311.
9. Демосфен. Речи. В 3-х т. Т.П. М.: Памятники исторической мысли, 1994. С. 139.
10. Доватур А. И. История Древнего Мира. Вопросы Истории Афинской Демократии в Новейшей Зарубежной Литературе. Стр. 412 – 420. http://www.spbiiran.nw.ru/wp-content/uploads/2016/03/Dovatur_A_I_1.pdf
11. Желудков А.В, Буланова А.Г. История государства и права зарубежных стран (конспект лекций). М. «Приор-издат», 2003. С. 45.
12. Касаткина Н.А. Афинские военно-земледельческие поселения VI-V вв. до н.э. (Автореферат Диссертации) 1983. <https://www.dissercat.com/content/afinskie-voenno-zemledelcheskie-poseleniya-vi-v-vv-do-ne>;
13. Омельченко О.А. Всеобщая История Государства и Права. § 11. Правовая Политика И Законодательство Афинской Демократии. Развитие законодательства. <http://www.bibliotekar.ru/istoriya-gosudarstva-i-prava-2/82.htm>
14. Лазарева В. В. История государственно-правовых учений. М., 2006. С. 59.
15. Плутарх. Сравнительные жизнеописания Солона. В двух томах. Т. I. Издательство «Наука», М. 1994. Издание второе. <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1439000500>
16. Скворцов О.Ю. Сделка с недвижимостью в коммерческом обороте. Москва. 2006. С. 268.
17. Чалая Л.А и Лядова А.В. История Договорного Права. стр. 26. Владимир. 2008.
18. Хесус Уэрта де Сото. Деньги, банковский кредит и экономические циклы. Перевод с английского. С. 38-42. Челябинск, Социум. 2008.
19. Ямпольский З. И. Древняя Албания III—I вв. до н. э. Баку. 1962. С. 19 – 20.
20. https://bigenc.ru/world_history/text/4200368 Большая российская энциклопедия.
21. <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199599257.001.0001/oxfordhb-9780199599257-e-17> Law, Legitimacy, and Religion in the Greek Poleis.
22. <http://www.bibliotekar.ru/2-8-26-istoriya-gosudarstva-i-prava/33.htm> История государства и права античного Мира. Правовая система Древней Греции. Основные черты права. Законы Драконта.
23. <http://www.hist.msu.ru/Departments/Ancient/n/07.htm> История Древней Греции.
24. <https://online.law.tulane.edu/articles/law-in-the-ancient-world>
25. <https://www.shkolazhizni.ru/culture/articles/24978/>

ИСТОРИЧЕСКИЕ, СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ СТАНОВЛЕНИЯ ДОГОВОРНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ДРЕВНЕЙ ГРЕЦИИ

Эльдар Годжаев*

Резюме

В статье рассматриваются исторические, социально-экономические и правовые основы, условия, сущность, характеристика периода и места становления договорных отношений и права в Древней Греции, его дальнейшее влияние (особенно Древнего Рима) на мировую правовую мысль и развитие законодательства, также анализируется содержание основных положений, норм, институтов и форм, существующих в договорной сфере, причины их возникновения и практика применения.

В целях изучения темы автор включил сведения об историко-географическом, социально-экономическом, государственном устройстве, политическом и правовом (преимущественно договорном) положении древнегреческих городов-государств (особенно Афин) в хронологическом порядке.

Ключевые слова: Древняя Греция, торговля, собственность, город-государство, Афины, рабство, демократия.

HISTORICAL, SOCIO-ECONOMIC AND LEGAL BASES FOR THE FORMATION OF THE CONTRACT RELATIONS IN THE ANCIENT GREECE

Eldar Gojayev**

Abstract

The article deals with the historical, socio-economic and legal bases conditions, essence, characteristics of the period and place of the formation of contractual relations and law in ancient Greece, and the impact on the later stages (especially, in Rome) of the of legal thought and development of laws, also, analyzes the content of the main provisions, norms, institutions and forms that exist in the field of contracts, and the reasons for their emergence and application. In order to study the topic, the author included information on the historic-geographical, socio-economic, state structure, political and legal (mainly, contractual) situation of the ancient Greek city-states (especially, Athens), in chronological order.

Keywords: Ancient Greece, trade, property, city-state, Athens, slavery, democracy.

* доктор философии по праву, докторант Института права и прав человека НАНА

** Ph. D in Law, Doctoral student of the Institute on Law and Human Rights of ANAS

MÜLKİ HÜQUQ

AZƏRBAYCANDA MÜLKİYYƏT HÜQUQUNUN KONSTITUSYON TƏMİNATLANDIRILMASI

Səftər Rəhimli*

Xülasə

Kapitalist iqtisadi sistemin ən əsas tələblərindən biri, güclü mülkiyyət hüquqları sistemidir. Mülkiyyət hüquqlarının tərif, bölüşdürülməsi və qorunması hər bir cəmiyyətin həll etməli olduğu ən vacib məsələlərdən biridir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycanın imzaladığı beynəlxalq konvensiyalara söykənərək, Azərbaycanda mülkiyyət və mənzil hüquqlarını təmin edir. Xüsusi mülkiyyət hüququ, hüquqların hər hansı bir hissəsini sahibinin müəyyən etdiyi qiymətə dəyişdirmək və ya hədiyyə etmək yolu ilə həvalə etmək, icarəyə götürmək və ya satmaq hüququnu əhatə edir. Məqalədə, orijinal konstitusiya mülkiyyəti bəndinin hazırlanmasından və qanunvericilik və konstitusiya təkamülündən söz açılır və görüldüyü kimi, Azərbaycanın iqtisadi inkişaf və sosial bölgü hədəflərinə çatmaq üçün cəmiyyətdəki mülkiyyət münasibətlərini yenidən formalaşdırmağa onu daha mütərəqqi etməyə ehtiyac vardır.

Bu məqalənin əsas məqsədi mülkiyyət hüquqları ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik bazasının izahını verməkdir. Gəldiyimiz nəticə odur ki, konstitusiyanın mülkiyyət hüquqlarına aid bir sıra hissələrində məzmunla bağlı dəyişikliklər olmalıdır.

Bu analizin jurnalistlər, media işçiləri, vətəndaşlar və hüquqşünaslar, habelə mülkiyyət hüquqları ilə əlaqəli hüquqi məsələlərlə maraqlanan vətəndaş cəmiyyəti və hökumət rəsmiləri üçün faydalı olması nəzərdə tutulur.

Acar sözlər: mülkiyyət hüququ, beynəlxalq hüquq, insan hüquqları, AR Konstitusiyası, sosial ədalət, məhkəmə

İnsanın yaşam vasitələrinin maddi əsası kimi əmlak (mülkiyyət) onun azadlığının şərtini formalaşdırmaqdadır. Əmlaka sahib olmaqla şəxs azad sahibkarlıq, əmək fəaliyyətinə əsas yaradır. Əmlaka malik olan şəxs əmlak hüququnu realizə edərkən həm də azad sahibkarlıq hüququnu da təmin edə bilər.

AR Konstitusiyasında da mülkiyyət hüququ xüsusi bir müddəa ilə təsbit edilib. Konstitusiyanın 29-cu (Mülkiyyət hüququ) maddəsində deyilir ki:

Hər kəsin mülkiyyət hüququ vardır.

Mülkiyyətin heç bir növünə üstünlük verilmir. Mülkiyyət hüququ, o cümlədən xüsusi mülkiyyət hüququ qanunla qorunur.

Hər kəsin mülkiyyətində daşınar və daşınmaz əmlak ola bilər. Mülkiyyət hüququ mülkiyyətçinin təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə əmlaka sahib olmaq, əmlakdan istifadə etmək və onun barəsində sərəncam vermək hüquqlarından ibarətdir.

Heç kəs məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz. Əmlakın tam müsadirəsinə yol verilmir. Dövlət ehtiyacları üçün mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsinə yalnız qabaqcadan onun dəyərini ədalətli ödəmək şərti ilə yol verilə bilər.

* h.ü.f.d., Bakı Dövlət Universiteti

Xüsusi mülkiyyət sosial öhdəliklərə səbəb olur.

Sosial ədalət və torpaqlardan səmərəli istifadə məqsədi ilə torpaq üzərində mülkiyyət hüququ qanunla məhdudlaşdırıla bilər. Dövlət vərəsəlik hüququna təminat verir.

Mülkiyyət hüququnun təminatlandırılmasını Konstitusiya mülkiyyətin özünün toxunulmazlığı ilə əlaqələndirmiş və onu dövlətin müdafiəsində olduğunu ifadə etmişdir. Konstitusiyanın 13-cü (Mülkiyyət) maddəsində deyilir ki:

I. Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət toxunulmazdır və dövlət tərəfindən müdafiə olunur.

II. Mülkiyyət dövlət mülkiyyəti, xüsusi mülkiyyət və bələdiyyə mülkiyyəti növündə ola bilər.

III. Mülkiyyətdən insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları, cəmiyyətin və dövlətin mənafeləri, şəxsiyyətin ləyaqəti əleyhinə istifadə edilə bilməz. [1]

Konstitusiyanın 13-cü maddəsinin strukturundakı məzmunla bağlı qeyd etməliyik ki, I hissədə təsbit edilən “mülkiyyətin toxunulmazlığı” başa düşülən deyil. Burada mülkiyyətin toxunulmazlığından deyil, “mülkiyyət hüququnun” toxunulmazlığından bəhs edilməli və hüquq kimi müvafiq məsələ 29-cü maddənin I hissəsində “Hər kəsin mülkiyyət hüququ vardır və mülkiyyət hüququ toxunulmazdır” kimi ifadə edilməlidir.

Qanunvericilik xüsusi əmlakın ekpropriyasına yol verdiyi üçün əmlakın toxunulmazlığından deyil, ifadə etdiyimiz kimi mülkiyyət hüququnun toxunulmazlığı Konstitusiyada ifadə edilməlidir. Mülkiyyətin xüsusi, fəvqəladə hallarda dövlət və ya ictimai ehtiyaclar üçün özgəninkiləşdirilməsinin mümkünlüyü qeyd etdiyimiz fikri təsdiqləyir. Mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsi müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər. Bunlardan əsasən milliləşdirmə, rekvizisiya, konfiskasiya və ekspropriasiya qeyd edilməlidir:

- milliləşdirmə xarici hüquqi və ya fiziki şəxsə məxsus olan əmlakın ictimai mənafe naminə götürülməsidir. Milliləşdirmə haqqında qərarı xüsusi dövlət orqanı qəbul edir. İlk milliləşdirmə faktı qeyd etdiyimiz kimi 1938-ci ildə Siciliya kralının kükürd istehsalı sahəsində dövlət inhisarının yaradılmasına təsadüf edir. Daha sonra Çində (1911), Sovet Rusiyasında (1918), Meksikada (1938) və digər ölkələrdə tətbiq edilib.

- rekvizisiya məcburiyyət qarşısında əvəzi ödənilməklə xarici mülkiyyətin müvəqqəti müsadirəsidir. Müsadirə səbəbi kimi fors-major halları çıxış edir.

- konfiskasiya cinayət və ya hüquqpozma hallarında sanksiya kimi tətbiq olunan müsadirə formasıdır. O əsasən yerli və ya beynəlxalq arbitrajlar tərəfindən tətbiq olunur. İnzibati və ya mülki hüquqi məhsuliyət kimi də çıxış edə bilər.

- ekspropriasiya ictimai, sosial, iqtisadi, mədəni və digər zərurətdən irəli gələrək əvəzi tam, ədalətli və çevik qaydada ödənilməklə xarici mülkiyyətin müsadirəsini nəzərdə tutur. İlk ekspropriasiya hadisəsi 1928-ci ildə Polşa hökuməti tərəfindən Çorzoft şəhərindəki alman fabrikinin müsadirəsi olmuşdur. Ekspropriasiya qanuni və ya qeyri-qanuni ola bilər. Qeyri-qanuni ekspropriasiya zamanı

götürülən əmlakın əvəzində tam, ədalətli və adekvat kompensasiya verilmir. [2, s.184]

AR qanunvericiliyində əmlakın götürülməsi ilə bağlı milliləşdirmə, rekvizisiya, konfiskasiya (müsadirə) terminləri yer almışdır. Cəza tədbiri istisna olmaqla milliləşdirmə və rekvizisiya haqqında qərar verilərkən xüsusi şərtlərlə kompensasiya verilməlidir. Xüsusi mülkiyyətçinin hüquqlarının qorunması məqsədilə proses ciddi reqlamentləşdirməyə məruz tutulub. Məsələn, İnvestisiya fəaliyyəti haqqında 1995-ci il Qanunu, Xarici investisiyaların qorunması haqqında 1992-ci il Qanunu milliləşdirmə, rekvizisiya və oxşar hallarda xüsusi mülkiyyətin hüquqlarının müdafiəsi üçün qanuni tədbirləri təsbit edir. İnvestisiya fəaliyyəti haqqında Qanunun 18.3-ci maddəsində deyilir ki, “Azərbaycan Respublikası ərazisində investisiya əvəzsiz milliləşdirilmir, rekvizisiya edilmir və onlara nəticələrinə görə dikər oxşar tədbirlər tətbiq olunmur.

Belə tədbirlər investora vurulmuş zərərin, o cümlədən itirdikləri faydanın əvəzi tam həcmdə real dəyər üzrə ödənilməklə yalnız Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları əsasında həyata keçirilə bilər. Zərərin ödənilməsi qaydası həmin qanunvericiliklə müəyyənləşdirilir. İnvestorların qoyduğu və ya əldə etdiyi məqsədli bank əmanətləri, səhmlər və digər qiymətli kağızlar, əldə edilmiş əmlak və ya icarə hüquqları üçün ödənişlərin əvəzi Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq alındıqda, investorların öz hərəkətləri və ya onların iştirakı ilə edilmiş hərəkətlər nəticəsində istifadə olunan və ya itirilən məbləğlər istisna edilməklə investora qaytarılır”.

Xüsusi mülkiyyətin götürülməsi şərtləri bir qədər fərqli formada Xarici investisiyaların qorunması haqqında Qanunun 11-ci maddəsində verilib. Həmin maddədə deyilir ki:

- Azərbaycan Respublikasında xarici investisiya, Azərbaycan Respublikasının xalqına və dövlət mənafeələrinə zərər vuran müstəsna hallar istisna olmaqla, milliləşdirilmir.

- Milliləşdirmə haqqında qərarı Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti qəbul edir.

- Təbii fəlakət, qəza, epidemiya, epizootiya və fəvqəladə xarakter daşıyan başqa hallar istisna olmaqla, xarici investisiya rekvizisiya edilmir,

- Rekvizisiya haqqında qərarı Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti qəbul edir.

- Milliləşdirmə və rekvizisiya tədbirləri görüldükdə xarici investora təxirə salınmadan müqabil və səmərəli kompensasiya ödənilir.

Kompensasiya tədbirlərinin şərtləri beynəlxalq müqavilə normaları ilə daha dəqiq tənzimlənə bilər. Buna görə də, məsələn sonuncu Qanunun 43-cü maddəsinə (Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqaviləsində bu Qanundan fərqli qaydalar müəyyən edildikdə beynəlxalq müqavilənin qaydaları tətbiq olunur), İnvestisiya fəaliyyəti haqqında Qanunun 21-ci maddəsinə (Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqaviləsində investisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş qaydalar-

dan fərqli qaydalar müəyyən olunduqda, beynəlxalq müqavilənin qaydaları tətbiq edilir) uyğun olaraq xüsusi mülkiyyətçinin götürülmüş əmlakı beynəlxalq müqavilələrdəki “ədalətli, çevik və səmərəli” formula uyğun kompensasiya edilməlidir. Həmin formul Konstitusiyanın müvafiq müddəasında da təsbit edilməlidir. Göründüyü kimi müasir konstitusiyalar və qanunvericilik aktları xüsusi mülkiyyətin XVIII-XIX əsr “müqəddəslik və toxunulmazlıq” konsepsiyasını xüsusi şərtlər altında və yalnız qanuni əsaslarla özgəninkiləşdirilməsi ilə əvəz etmişdir. Lakin bu özgəninkiləşdirmə xüsusi hallarda və yalnız məhdud formada həyata keçirilə bilər. Bəzi ölkələrin, o cümlədən Yunanstan Konstitusiyası (m.17) bu məsələləri son detallarına qədər tənzimləyir. [3]

AR Konstitusiyasının 29-cu maddəsinin II hissəsində ifadəsini tapan “mülkiyyətin heç bir növünə üstünlük verilmir” fikri də məqbul sayıla bilməz. Dövlət və bələdiyyə mülkiyyətinin xüsusi mülkiyyətlə bərabərləşdirilməsi ayrı-ayrı fərdi şəxslərin mülkiyyət hüququnun mahiyyətinə uyğun deyil. Eyni zamanda 13-cü maddənin II hissəsi də mülkiyyətin növlərinin verilməsinə “dövlət mülkiyyəti” ilə deyil, “xüsusi mülkiyyət”in ifadəsi ilə başlanması insan hüquqları kontekstində daha doğru olardı.

Əmlakın xüsusi şəxslərin mülkiyyətində olması fiziki və hüquqi şəxslərin əmlaka mülkiyyət hüququnu ehtiva edir. İnsan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi anlamında mülkiyyətin formasından söhbət gedərkən dövlətə, cəmiyyətə və ya bələdiyyəyə məxsus ümumi əmlakdan və konkret şəxslərə, o cümlədən fiziki və hüquqi şəxslərə məxsus xüsusi əmlakdan söhbət getməlidir. Xüsusi şəxslərə məxsus əmlak üzərində mülkiyyət hüququ qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada sahiblik, istifadə və sərəncam hüququ ilə təmin edilir. Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin III hissəsində deyilir ki, ...mülkiyyət hüququ... əmlaka sahib olmaq, əmlakdan istifadə etmək və onun barəsində sərəncam vermək hüquqlarından ibarətdir.

Mülkiyyət hüququnun nədən ibarət olduğunu müəyyən edərkən ilk öncə əmlak kateqoriyasına baxılmalıdır. Əmlak üzərindəki münasibət cəmiyyətdə bütün digər ictimai münasibətlər üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Əmlak iqtisadi məzmun daşımaqla, həm də hüquqi kateqoriyadır. İqtisadi kateqoriya kimi insanlar arasında müxtəlif vasitələrlə, həmçinin istehsal məhsulları kimi maddi nemətlər üzrə - onların maneəsiz istifadəsi, sahibliyi və sərəncamı ilə bağlı münasibətlər növündə meydana gəlir. Sahiblik altında olması bu və ya digər əşyanın, maddi vasitələrin və ya nemətlərin konkret şəxslər qrupunun və ya ayrıca şəxsin faktiki sahibliyində olması başa düşülür. İstifadə dedikdə, mülkiyyətdə olan əşya və əşyalardan real faydanın götürülməsi nəzərdə tutulur. Sərəncam isə mülkiyyətçi tərəfindən ona mənsub əşyanın aqibəti ilə bağlı məsələnin həlli, onun dəyişdirilməsi, onun mövcudluğunun kəsilməsi və ya özgəninkiləşdirilməsi üzrə müstəqil qərar vermək anlamı kəsb edir.

Mülkiyyət hüququ dövlət tərəfindən qorunan maraq kimi [4, s.212] qanunvericilik qaydasında pozitivləşdirmə zərurəti meydana gətirir. Mülkiyyət hüququnun insan hüquqları məzmunu elə bir inkişaf mərhələsinə daxil olmuşdur ki

bir tərəfdən, ayrı-ayrı ölkələrin konstitusiya qanunvericiliyi, digər tərəfdən bu prosesin beynəlmilləşməsi ilə beynəlxalq hüquq normaları da mülkiyyət hüququ əsas hüquqlar kateqoriyasında qəbul edilmişdir. Mədəniyyət halına gətirilərək müasir dövrdə əksər konstitusiyalarda mülkiyyət hüququnun, o cümlədən xüsusi mülkiyyət hüququnun konstitusiyada təsbiti bir çox ölkələr üçün xarakterikdir. Məsələn, İtaliya Konstitusiyasında deyilir ki, “əmlak dövlət və xüsusi mülkiyyətdə ola bilər”. Daha sonra qeyd edilir ki, “xüsusi mülkiyyət qanunla tanınır və təminatlandırılır (m.42). [5, s.107] Yaponiya Konstitusiyası daha çox xüsusi mülkiyyətin “ictimai maraqlar” konsepsiyasını dəstəkləyir. Konstitusiyanın 29-cu maddəsində deyilir ki, “mülkiyyət hüququ qanunla elə müəyyən edilir ki, o ictimai maraqlara zidd gəlməsin. Xüsusi hüquq ədalətli konsepsiya müqabilində publik maraqlar üçün istifadə edilə bilər. Yaponiya Konstitusiyasında mülkiyyətin ictimai maraqlara zidd istifadə edilməməsi, başqa şəxslərin hüquqlarını pozması tələbi Almaniyaya Federativ Respublikasının Konstitusiyasında (m.14), Ukrayna Konstitusiyasında (m.15) [5, s.107] da təsbit edilib. Həmin konsepsiya AR Konstitusiyası üçün də xarakterikdir. Konstitusiyanın 13.III maddəsində deyilir ki, mülkiyyətdən insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları, cəmiyyətin və dövlətin mənafehi, şəxsiyyətin ləyaqəti əleyhinə istifadə edilə bilməz.

AR Konstitusiyası “mülkiyyətin müqəddəsliyi və toxunulmazlığı” konsepsiyasını “ictimai maraqlar” doktrinası ilə uzlaşdırma yolunu seçmişdir.

Hüquqi sistem baxımından bizə yaxın olan Rusiya Federasiyası Konstitusiyasında “mülkiyyətin formaları”nın “zənginliyini” görürük. Konstitusiyanın 8-ci maddəsinin 2-ci hissəsində deyilir ki, xüsusi, dövlət, bələdiyyə və d. mülkiyyət formaları bərabər surətdə tanınır və müdafiə edilir.

Konstitusiyanın 35-ci maddəsi ilə bizim Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin redaksiyası eynilik təşkil edir. yalnız 29-cu maddənin II hissəsi istisna təşkil edir. O da əslində öncə ifadə etdiyimiz 8-ci maddədə ifadə edilib.

Əmlakın hüquqi rejimi müxtəlif hüquq sahələri ilə formalaşır. Mülki (sivil) hüquqla başlayan bu rejim insan hüquq və azadlıqlarının tanınması ilə konstitusiya hüququ, beynəlxalq hüquqla və d. sahələrlə daha da zənginləşdirilir. Mülki hüquqdakı hüquqi rejimdə “müstəqil”, “sərbəst”, “kimsənin” müdaxiləsi olmadan şəxsin özünün əmlakı haqqında sərəncam vermək, ondan istifadə etmək və ondan faydalanmaq hüququ və ya marağı şəxsin hüquq və azadlıqlarının maddi təməli ilə əlaqəlidir.

Lakin mülkiyyət hüququnun realizə rejimi fərqlidir. Xüsusi mülkiyyət onun sahibinin maraqlarına uyğun olaraq istifadə edildiyindən, xüsusi mülkiyyətin hüquqi rejimi də ona maksimum fəaliyyət azadlığı qarantıya etməlidir.

Ümumi (publik) mülkiyyət isə yalnız dövlətin deyil, bütövlükdə cəmiyyətin, o cümlədən xüsusi mülkiyyətçilərin maraqlarını təmin etməlidir. Uyğun olaraq onun həyata keçirilmə rejimi də müvafiq təyinatdan çıxış etməlidir. Əgər xüsusi mülkiyyətin rejimi üçün “qanunla qadağan edilməyən hər şey icə-

zəlidir” prinsipi fəaliyyət göstərsə, publik mülkiyyət üçün isə əksinə “birbaşa qanunla icazə verilməyən qadağandır” prinsipi fəaliyyətdədir.

Xüsusi mülkiyyət üzrə konstitusiya hüququnun tənziometmə rejiminə münasibətdə torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət hüququ dövlətin tərəfindən daha çox müdaxiləyə məruz qalır. Bu zaman iqtisadi fəaliyyət dövlətin tənziometmə funksiyasına tabe tutulur. Bu mənada xüsusi mülkiyyət hüququnun müdafiəsində xaricilər üçün nəzərdə tutulan milli rejim prinsipi (Xarici investisiyaların qorunması haqqında Qanun, m.5) şərtlə xarakter (m.4) [6] daşıyır. Belə olan halda xaricilərin əmlakı, əmlak hüquqları üçün milli rejimin mövcud standartlarından biri tətbiq edilir. Yəni həmin rejimdə tam bərabərləşdirmədən istisna milli təhlükəsizliklə əlaqəlidir və bu milli hüququn publik qaydasını (public ordre) təşkil edir. Torpağa xüsusi mülkiyyət hüququnun subyektlərinin mənsubiyyət fərqləndirilməsi onu göstərir ki, torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət hüququ, həm də publik (ictimai) maraqlarla bağlıdır. Xüsusi mülkiyyət hüququna münasibətdə dövlət passiv öhdəlik daşıyır, xüsusi mülkiyyət hüququnun realizəsi sferasına müdaxilə etməməli, aktiv fəaliyyət isə xüsusi mülkiyyətçiyə aiddir. [7, s.80] Xüsusi mülkiyyətçinin təşəbbüsü halında digər şəxslərin qeyri-hüquqi məhdudlaşdırıcı tədbirlərinin qarşısını almaq üçün dövlət özünün mühafizəedici (məsələn, cinayət qanunvericiliyi ilə, AR Cinayət Məcəlləsi, IX bölmə) tədbirləri ilə münasibətlərə daxil olur.

Məcəllədə uzun illər ərzində şəxsi mülkiyyətdə olan əmlakla müqayisədə dövlət mülkiyyətində olan əmlakın cinayət-hüquqi mühafizəsinə bəslənilmiş fərqli münasibətdən, habelə dövlət mülkiyyətinin mühafizəsinə verilən əsassız üstünlüklərdən imtina edilərək, bütün mülkiyyət formalarını eyni əsaslarla qoruyan “Mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər” adlı 23-cü fəsil (177-189-1-ci maddələr) əks etdirilmişdir. Həmin fəsildə isə, mülkiyyət əleyhinə edilən cinayətlərin forma və növlərindən asılı olaraq, onların hər birinə ayrıca olaraq bir norma həsr edilmişdir. Çünki təkcə keçmiş tarixi dövrlərdə deyil, sosial-iqtisadi münasibətlərin güclü və sürətlə inkişaf etdiyi müasir dövrimizdə də mülkiyyət əleyhinə edilən cinayətlərlə mübarizə xüsusi aktualıq kəsb edən məsələlərdəndir. [8, s.11-12] Xüsusən də, əgər söhbət xüsusi mülkiyyətdən gedirsə mübarizə və müdafiə rejimi daha effektiv olmalıdır.

Ümumi (publik) mülkiyyət isə yalnız dövlətin deyil, bütövlükdə cəmiyyətin, o cümlədən xüsusi mülkiyyətçilərin maraqlarını təmin etməlidir. Uyğun olaraq onun həyata keçirilmə rejimi də müvafiq təyinatdan çıxış edilməlidir. Bu anlamda xüsusi mülkiyyət hüququ azadlıqdan fərqli olmur. Şəxsi hüquqlardan, məsələn, “söz, fikir, vicdan azadlığının” təmini üçün dövlət aktiv fəaliyyət göstərməlidir. Lakin əmlakın xüsusi mülkiyyətdə olması dövlətin iradəsindən asılı deyil və dövlət yalnız bu rejimi qorumaq vəzifəsi daşıyır. Buna görə də Konstitusiyaya tanınan və təminatlandırılan mülkiyyət formalarından yalnız xüsusi mülkiyyət insan hüquqlarından biri kimi müdafiədən istifadə edir (m.29). Bu o deməkdir ki, xüsusi mülkiyyət üçün daha fərqli, dövlətin, bələdiyyənin mülkiyyət rejimindən güclü rejim yaradılmağa çalışılıb. Beləliklə, mülkiyyət hüqu-

qunun realizəsi rejimi fərqliliyə malikdir, xüsusi mülkiyyətin rejimi insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi məzmununa malikdir.

Mülkiyyət hüququnun realizəsinin rejimlərindəki fərqə baxmayaraq qanunvericilik bu hüququn subyektləri üçün bərabər müdafiəni təsbit edir. Konstitusiyanın 29. IV maddəsində deyildiyi kimi “heç kəs məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyətdən məhrum edilə bilməz”. Bununla yanaşı Konstitusiyada (m.29.III) mülkiyyətdə olan əmlakın növündən asılı olaraq mülkiyyətçinin səlahiyyətinin realizəsi rejimi də fərqli ola bilər.

Konstitusiyanın 29-cu maddəsində aydınlıq gətirilməsi tələb edilən məsələlərdən biri mülkiyyət hüququnun subyektlərinin kimliyi ilə bağlıdır. Başqa sözlə, mülkiyyətçi kimi yalnız fiziki şəxslər, yoxsa hüquqi şəxslərin də qəbul edilməsi aydınlaşdırılmalıdır. Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin III fəsilə ifadə edilməsi mülkiyyət hüququnun insan hüquq və azadlıqlarına aidiyyətini göstərir. Hüquqi şəxslər də, əsasən işgüzar fəaliyyətin, sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi məqsədilə təsis edilməsi ilə mülkiyyət xarakteri kəsb edir. Bu anlamda mülkiyyət hüququnun subyektini kimi xüsusi hüququn hüquqi şəxsləri də qəbul edilməlidir (m.24.I).

Ayrı-ayrı dövlətlərin (məsələn, Fransa, ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya və s.) [9, s.261, 397] təcrübəsi və təsiri altında beynəlxalq hüquqda da (BMT-nin Korrupsiya əleyhinə (2003) Konvensiyası, m.26 [10]) hüquqi şəxslərin hüquq subyektliyi və hətta cinayətin subyektini olması doktrinası genişlənməkdədir. Şübhəsiz ki bu hal onu göstərir ki, xüsusi hüququn hüquqi şəxslərinin məsuliyyət daşması onların mülkiyyət hüququna malik olmasından keçir.

Öncə ifadə etdiyimiz kimi, əmlak, mal, əmtəə iqtisadi kateqoriya olmaqla yanaşı, həm də hüquqi kateqoriyadır. Hüquqsal acıdan mal, para (pul) ilə təqdir və başqasına devr edilə bilən şeylərdir. [11, s.217] Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 29.III maddəsində ifadə edilən “hər kəsin mülkiyyətində daşınar və daşınmaz əmlak”ın konstitusion anlayışının həcmi müəyyən edərək əmlakın özünün ümumiləşdirici anlayışını da təmin etmək lazımdır. Əmlak müəyyən bir dəyərə malik olmalıdır. Məsələn, AR Mülki Məcəlləsinin 4-cü maddəsində deyilir ki, əmlak və ya qeyri-əmlak dəyəri olan, qanunvericiliklə mülki dövriyyədən çıxarılmamış maddi və ya qeyri-maddi nemətlər mülki hüquq münasibətlərinin obyektləri ola bilərlər.

İqtisadi hüquqlar kateqoriyasında mülkiyyət hüquq və vəzifələrinin obyektlərinin məqsəd və təyinatı, hüquqi rejimdən fərqlər nəzərə alınaraq əşyalar təsnifatlandırılır. Təsnifatlandırma istehsal vasitələri və istehlak nemətləri; bölünən və bölünməyənlər; əsas və yardımçı əşyalar; mülki dövriyyəyə buraxılan, dövriyyəsi məhdudlaşdırılan və dövriyyədən çıxarılan əşyalar; daşınar və daşınmaz və s. əşyalar üzrə aparılmaqdadır. Əşyaların hüquqi təyinatı, hüquqi vəziyyəti mülki qanunvericilik normaları ilə tənzimlənir. Lakin qiymətləndirmə meyarları milli hüquq sistemlərində fərqli ola bilər. Bu mənada əmlak hüquqlarının müdafiəsinin həm konstitusiyaya, həm də beynəlxalq hüquq normaları ilə təmin edilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

AR Konstitusiyası 29.IV maddəsində mülkiyyətçilərin hüquqları xüsusi yuridik vasitə ilə təminatlandırılır. Həmin maddədədə “yalnız məhkəmənin qərarı ilə əmlakdan məhrum edilmə”nin mümkünüyü ifadə edilib. Lakin həmin formula da o anlama gəlmir ki, müvafiq qərar ləğv etmə faktını təsdiqləməkdədir. Başqa sözlə, ləğv etmə aktı hər bir halda ədalətli, çoxpilləli məhkəmə baxışının predmetindədir. Konstitusiyada “məhkəmə qərarı olmadan mülkiyyətdən istənilən məhrum etmə aktı etibarsızdır” formatı daha doğru ifadə tərzilə qəbul edilə bilər.

Mülkiyyət sahibi ləğv etmə aktından müəyyən müddətdə şikayət etmək hüququna malik olmalıdır. Həmin müddət ərzində, əgər şikayət olmazsa mülkiyyətdən məhrum etmə aktı qəbul edilmiş sayılmalıdır. Yalnız bundan sonra mülkiyyət hüququnun məcburi kəsilməsi qəbul edilə bilər. Bu prosedurların da Konstitusiyada təsbitinə zərurət var.

Mülkiyyətdən məhrum etmə “dövlət maraqları”, “ictimai maraqlar” naminə həyata keçirilməlidir. Dövlət ehtiyacları eyni zamanda ictimai maraqlara uyğun olmalıdır. Şübhəsiz ki, ictimai maraqlar daha geniş anlayışdır. “İctimai maraqlar”, “dövlət maraqları” sosial, iqtisadi, ekoloji, hərbi təhlükəsizlik məqsədi ilə bağlıdır. “İctimai maraqlar” üçün həyata keçirilən mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılması mülkiyyətin formasının dəyişdirilməsi anlamına gəlir. Sosial, iqtisadi təhlükəsizlik üçün xüsusi mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılması təhlükəyə məruz qalmış böyük sənaye obyektlərinin, orada çalışan işçilərin məşğulluğunu təmin etmək, daxili bazarın istehlak məhsulları ilə təmin edilməsi məqsədi ilə həyata keçirilə bilər. Buna nümunə kimi, ayrı-ayrı ölkələrdə 2008-2009-cu illərdə baş verən dünya iqtisadi böhranı zamanı dövlətlərin iqtisadi sferaya müdaxiləsi qeyd edilə bilər.

“Dövlətin maraqları” və ya “ictimai maraqlar” naminə müdaxilə yalnız qanuni əsaslara dayanmalıdır. Beynəlxalq məhkəmə təcrübəsini əsas olaraq AR Konstitusiyaya Məhkəməsi (KM) mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılmasında qanunçuluq prinsipini xüsusi olaraq ifadə etmişdir.

KM özünün Q.Məmmədovun şikayəti üzrə AR Ali Məhkəməsinin Mülki Kollegiyasının 4 mart 2019-cu il tarixli qərarının AR Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair 11 fevral 2020-ci tarixli qərarında [12] və G.Əhmədovanın şikayəti üzrə AR Ali Məhkəməsinin Mülki Kollegiyasının 19 fevral 2019-cu il tarixli qərarının AR Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair 24 iyul 2019-cu il qərarında [13] AİHM-in “Marks Belçikaya qarşı” iş üzrə 13 iyun 1979-cu il tarixli Qərarına istinad edir. Həmin qərarın 63-64-cü bəndlərində qeyd edilir ki, 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsində hər kəsin öz mülkiyyətindən maneəsiz istifadə hüququnun təsbit edilməsi, mahiyyət etibarilə mülkiyyət hüququna təminat vermiş olur. KM-nin A.Mahmudovanın şikayəti üzrə AR Ali Məhkəməsinin Mülki Kollegiyasının 4 mart 2019-cu il tarixli qərarının AR Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair 15 dekabr 2019-cu tarixli qərarında [14] AİHM-in “Kuşoğlu Bolqarıstana qarşı” iş üzrə 10 may 2007-ci il tarixli Qərarına istinad edərək

qeyd edir ki, Avropa Konvensiyanın 1 sayılı Protokolunun 1-ci maddəsinin ən mühüm və əsas tələbi ondan ibarətdir ki, dövlət orqanı tərəfindən mülkiyyətə istənilən müdaxilə tam qanuni olmalıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi mülki hüquqi anlamda əmlak olaraq həm əşyalar, həm də əmlak hüquqlarının məcmusu qəbul edilir. Əmlak hüquqlarına qeyri-maddi hüquqlar - əqli mülkiyyət hüquqları da aiddir. Əqli mülkiyyət hüquqları Konstitusiyanın 29-cu maddəsində ifadə edilən mülkiyyət hüququnun növü olmayıb, müstəqil xüsusi hüquqlara aiddir. Buna görə də Konstitusiyada ayrıca bir maddə ilə (m.30) təsbit edilib. Əqli mülkiyyət hüququ əsasən, yaradıcılıq fəaliyyəti ilə əlaqəlidir.

Yaradıcılıq fəaliyyəti dedikdə, elmi ədəbiyyatda, yeni əsərin hazırlanması ilə əlaqədar öz təkrarolunmazlığı, yeniliyi və xüsusiyyəti ilə fərqlənən insan fəaliyyətinin nəticəsi başa düşülür. [15, s.268] Ayrı-ayrı qanunvericilik aktları (məsələn, Müəlliflik hüquqları və əlaqəli hüquqlar haqqında AR Qanunu (1996); Patent haqqında AR Qanunu (1997); İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında (1998) AR Qanunu; Mülki Məcəllə və d.) əqli mülkiyyət hüquqlarını tənzimləməkdədir.

Şəxsi və qeyri-əmlak hüquqları obyektiv anlamda kompleks hüquq institutu kimi müxtəlif sahəvi hüquq normalarının məcmusundan ibarətdir. Şəxsi qeyri-əmlak hüquqları da iqtisadi hüquqlarla birbaşa əlaqəlidir. İqtisadi hüquqlar, o cümlədən azad sahibkarlıq fəaliyyəti şəxsin, iqtisadi azadlığının əsasını yaradır. Şəxsi qeyri-əmlak hüquqları mülki hüquqi mənada şəxsi qeyri-əmlak nemətləri səbəbi üzrə müəyyən subyektlər arasında tənzimlənən hüquq normalarını ifadə edir. [16, s.23-28, 37-54]

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının subyektiv mülki hüquqlar kimi xarakteristikası zamanı qeyd etmək lazımdır ki, bu hüquqlar ciddi şəxsi xarakterli hüquqlar hesab edilir. Bu o deməkdir ki, bu hüquqlar, mülki qanunvericiliyə müvafiq olaraq, vətəndaşa doğulduğu andan və ya qanun sayəsində mənsubdur, özgəninkiləşdirilmir, qanunda nəzərdə tutulan hallar istisna edilməklə, başqa üsulla digər şəxslərə verilə bilmir. Lakin qanunla müəyyən edilmiş qaydada ölmüş adama məxsus olan qeyri-maddi əmlak nemətləri və şəxsi əmlak hüquqları digər şəxslər, o cümlədən hüquq sahibinin varisləri tərəfindən həyata keçirilə və müdafiə edilə bilər. [17, s.9-20]

Məhz Konstitusiyanın 29-cu maddəsində təsbit edilən hüquqlardan biri də vərəsəlik hüququdur. Konstitusiyanın 29.VII maddəsində deyilir ki, dövlət vərəsəlik hüququna təminat verir. Bu yolla vərəsəlik hüququnu Konstitusiyaya müstəqil hüquq kimi tanımışdır.

Bəzi növ xüsusi mülkiyyət hüquqları subyektlərin milli (dövlət) mənsubiyyətindən asılı olaraq fərqli rejimə tabe tutulur. Təəssüf ki, konstitusion qatdada təsbit edilməyən torpağa xüsusi mülkiyyət hüququ mülli təhlükəsizliklə əlaqələndirilir. Bu anlamda xarici şəxslər üçün torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət hüququ qanunvericilik qaydasında məhdudlaşdırılmışdır. AR Torpaq Məcəlləsinin 48.3-cü maddəsində deyilir ki, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər,

xarici hüquqi şəxslər, beynəlxalq birliklər və təşkilatlar, habelə xarici dövlətlər Azərbaycan Respublikasında torpaq sahələrini yalnız icarə hüququ əsasında əldə edə bilərlər. [15, s.399]

Qanunvericiliyə görə əgər xarici şəxslər torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət hüququ əldə etmişlərsə müəyyən müddətdə mülkiyyət hüququnu özgəninkiləşdirməlidirlər. Yenə də Torpaq Məcəlləsinin 49.4-cü maddəsində ifadə edildiyi kimi xarici hüquqi və fiziki şəxslərə torpaq sahələrinin vərəsəlik, bağışlama və ipoteka əqdləri nəticəsində keçən mülkiyyət hüququ bir il müddətinə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun özgəninkiləşdirilir. Xarici hüquqi və fiziki şəxslər torpaq sahəsi üzərində olan mülkiyyət hüququnu qanunvericiliyə uyğun özgəninkiləşdirmədikdə, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı və ya bələdiyyə torpaq sahəsini bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada məcburi satın alır.

Məqalədə, orijinal konstitusiya mülkiyyəti bəndinin hazırlanmasından və qanunvericilik və konstitusiya təkamülündən görüldüyü kimi, Azərbaycanın iqtisadi inkişaf və sosial bölgü hədəflərinə çatmaq üçün cəmiyyətdəki mülkiyyət münasibətlərini yenidən formalaşdırmağa onu daha mutərəqqi etməyə ehtiyac vardır. AR Konstitusiyası “mülkiyyətin müqəddəsliyi və toxunulmazlığı” konsepsiyasını “ictimai maraqlar” doktrinası ilə uzlaşdırma yolunu seçmişdir. Görünən odur ki, mülkiyyət hüququnun realizə rejimi fərqlidir. Xüsusi mülkiyyət onun sahibinin maraqlarına uyğun olaraq istifadə edildiyindən, xüsusi mülkiyyətin hüquqi rejimi də ona maksimum fəaliyyət azadlığı qarantıya etməlidir.

Qanunvericilik xüsusi əmlakın ekpropriasiyasına yol verdiyi üçün əmlakın toxunulmazlığından deyil, ifadə etdiyimiz kimi mülkiyyət hüququnun toxunulmazlığı Konstitusiyada ifadə edilməlidir. Ümumi (publik) mülkiyyət isə yalnız dövlətin deyil, bütövlükdə cəmiyyətin, o cümlədən xüsusi mülkiyyətçilərin maraqlarını təmin etməlidir. Uyğun olaraq onun həyata keçirilmə rejimi də müvafiq təyinatdan çıxış edilməlidir. Bu anlamda xüsusi mülkiyyət hüququ azadlıqdan fərqli olmur.

Şəxsi hüquqlardan, məsələn, “söz, fikir, vicdan azadlığının” təmini üçün dövlət aktiv fəaliyyət göstərməlidir. Məsələn Konstitusiyanın 13-cü maddəsinin strukturundakı məzmunla bağlı onu deyə bilərikki, I hissədə təsbit edilən “mülkiyyətin toxunulmazlığı” başa düşülən deyil. Burada mülkiyyətin toxunulmazlığından deyil, “mülkiyyət hüququnun” toxunulmazlığından bəhs edilməli və hüquq kimi müvafiq məsələ 29-cü maddənin I hissəsində “Hər kəsin mülkiyyət hüququ vardır və mülkiyyət hüququ toxunulmazdır” kimi ifadə edilməlidir.

Mülkiyyət hüququnun nədən ibarət olduğunu müəyyən edərkən ilk öncə əmlak kateqoriyasına baxılmalıdır. Əmlak hüquqi kateqoriya kimi baxılarkən mülkiyyət hüququnun anlayışı, mahiyyəti və məzmunu onun subyektivi və obyektivi, mülkiyyət formaları və onların hüquqi rejimi, mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi və kəsilməsinin şərtləri və qaydaları, əmlakın hüquqi rejiminin dəyişdirilməsi, əmlakın təsadüfən məhv olma riski, mülkiyyət hüququnun müdafiəsi və məsuliyyət və d. məsələlər meydana gəlir.

İstinadlar:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
2. Sadıqov Ə. İ. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı. 2008, 396 s.
3. Конституция Греции. <https://legalns.com.greece>
4. Марченко М.Н. Сравнительное правоведение. Общая часть. Учебник. М.: Изд-во «Зерцало» 2001, 560с.
5. Конституционное право зарубежных стран. Под общ. ред. М.В.Баглая. М.: Изд.-я группа НОРМА-ИНФРА, М. 1999, 832с.
6. Xarici investisiyaların qorunması haqqında AR Qanunu. <http://www.e-qanun.az>
7. Автономов А.С. Права человека, правозащитная и правоохранительная деятельность. М.: Фонд «Либеральная миссия», «Новое литературное обозрение» 2009, 448с.
8. Aslanov O.R. Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində mülkiyyət əleyhinə edilən cinayətlərə görə müəyyən edilən sanksiyaların tətbiq edilməsi problemləri. Monoqrafiya. Bakı: “Mütərcim” nəşriyyatı. 2018, 272s.
9. Hüquqi şəxsin cinayət hüquqi statusu. Dərs vəsaiti. M.S.Qəfərov, R.İ.Rüstəmov, H.Q.Eyvazov, E.İ.Muradov, İ.F.Şahbazov. Bakı-2019, 496s.
10. BMT-nin Korrupsiya əleyhinə Konvensiyası. <https://www.yudicalcouncil.gov.az>
11. Nəcib Bilgə. Hükuk başlangıcı. Hükukun temel kavram ve kurumları. 29. Bası. Ankara: Turhan Kitabevi 2011, (325s.), s.217
12. <http://www.constcourt.gov.az/decision/1113>
13. <http://www.constcourt.gov.az/decision/415>
14. <http://www.constcourt.gov.az/decision/1092>
15. Mülki hüquq. Dərslik. İki cildə. I cild. Ümumi hissə. Məsul red. M.D.Dəmirçiyeva, Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2015, 696s.
16. Rəhimli Səftər. İnsan hüquqları Komitəsi: nəzəri və praktiki problemlər. Dərs vəsaiti. Bakı: “Bakı Universiteti nəşriyyatı” 2019, 424s.
17. Ярошенко К.Б. Жизнь и здоровье под охраной закона. Гражданско-правовая защита личных неимущественных прав граждан. М.: Юрид. лит., 1990, 174с.

КОНСТИТУЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ИМУЩЕСТВЕННЫХ ПРАВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Сафтар Рагимли*

Резюме

Одно из основных требований капиталистической экономической системы - сильная система прав собственности. Определение, распределение и защита прав собственности - один из важнейших вопросов для любого общества. Конституция Азербайджанской Республики, помимо подписанных Азербайджаном международных конвенций, гарантирует имущественные и жилищные права в Азербайджане. Право частной собственности включает в себя право передавать, сдавать в аренду или продавать любую часть прав путем обмена или дарения по цене, определяемой владельцем. В статье обсуждается разработка первоначальной статьи о конституционной собственности и эволюция законодательства и конституции, и ясно, что для достижения целей экономического развития и социального разделения Азербайджана необходимо изменить отношения собственности в обществе.

* доктор философии по праву, Бакинский государственный университет

Основная цель этой статьи - разъяснить правовую базу Азербайджанской Республики в области прав собственности. Мы пришли к выводу, что необходимо изменить содержание ряда частей конституции, касающихся прав собственности. Этот анализ предназначен для использования журналистами, работниками СМИ, гражданами и юристами, а также гражданским обществом и государственными служащими, интересующимися правовыми вопросами, связанными с правами собственности.

Ключевые слова: право собственности, международное право, права человека, Конституция Азербайджанской Республики, социальная справедливость, суд.

CONSTITUSYON GUARANTEE OF PROPERTY RIGHTS IN AZERBAIJAN

Saftar Rahimli*

Abstract

One of the most basic requirements of the capitalist economic system and one of the most incomprehensible concepts is a strong system of property rights. Definition, distribution and protection of property rights is one of the issues related to the management of any society. The Constitution of the Republic of Azerbaijan, in addition to the international conventions signed by Azerbaijan, guarantees property and housing rights in Azerbaijan.

The Constitution of the Republic of Azerbaijan has chosen to reconcile the concept of "sanctity and inviolability of property" with the doctrine of "public interest".

The right of private property includes the right of the owner, who determines any part of the rights, to entrust, lease or sell a certain price by changing or gifting.

The main development of this article is to explain the legislative market of the Republic of Azerbaijan related to property rights.

This analysis can be useful for journalists, media workers, citizens and lawyers, as well as civil society and government officials interested in legal issues related to property rights.

Keywords: *Propoerty rights, international law, human rights, AR Constitution, social justice, court.*

* Ph.D in law, Baku State University

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ДОГОВОРА ЛИЗИНГА В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ И ГРАЖДАНСКОМ ОБОРОТЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Шафа Гулиева*

Резюме

В данной статье рассматривается история внедрения договора лизинга в Азербайджанское законодательство, а также некоторые практические моменты ее становления. Проводится сравнительный анализ действующего законодательства с предыдущим, регулирующим порядок заключения и исполнения данного договора и рассматривающего его как особый вид услуг. В статье также отмечено, что на практике предпринимались ошибочные попытки подогнать лизинг под договор кредитования, что не отвечает ее правовой природе. По данному вопросу анализируется соответствующее Постановление Конституционного Суда Азербайджанской Республики. В статье проводится классификация форм договора лизинга и раскрывается ее содержание со ссылкой на законодательство, юридическую литературу, а также судебную практику.

Ключевые слова: договор о лизинге, лизинговые услуги, лизингодатель, лизингополучатель, гражданское законодательство, инвестиционная деятельность

С распадом Советского Союза во всех бывших республиках СССР стали складываться новые рыночные отношения и возможности по внедрению новых форм предпринимательской деятельности, что воздействовало на процесс формирования нового гражданского, а также коммерческого законодательства. В Азербайджане как части бывшего СССР процесс развития гражданского законодательства в 90-е шел путем внедрения новых индивидуальных законов, регулирующих ту или иную область коммерческого оборота, а с 2000-х внедрением норм нового Гражданского Кодекса, вступившего в силу 1 сентября 2000 года. В статье 1 отмеченного Кодекса законодатель провозгласил в качестве одного из основных задач гражданского законодательства поддержку предпринимательской деятельности и создание условий для развития свободной рыночной экономики.

Необходимо добавить, что некоторые институты и сферы деятельности коммерческого оборота опередили процесс принятия Гражданского Кодекса. Одним из таких институтов является договор о лизинге, который нашел свое правовое регулирование в отечественном законодательстве еще в 90-е, принятием закона Азербайджанской Республики «О лизинговой услуге» от 29 ноября 1994 года. Статья 4 отмеченного закона определяла лизинг как: «вид услуг по приобретению имущества по заказу потребителя с целью ее последующей передачей ему в средне и долгосрочную аренду». Хотя необходимо добавить то, что практика учреждения первой лизинговой компании в Азербайджане опередила и процесс принятия ана-

* Диссертант кафедры международного частного права и европейского права Бакинского государственного университета

логичного закона. Так, первая лизинговая компания в Азербайджане была учреждена в 1993 году. А в 2004 году ввиду увеличения количества лизинговых компаний была создана Ассоциация лизинговых компаний Азербайджана, основной целью которой являются защита интересов участников лизингового рынка [1]. В данное время в Азербайджане действуют более 20-и компаний специализирующихся в области лизинга [2].

Практическое внедрение отмеченного договора в 90 годы дало почву для проведения сравнений между лизингом и другими схожими договорами. В Российской юридической литературе можно найти совершенно разные позиции по данному вопросу. Некоторые авторы пытались рассматривать данный договор как разновидность аренды. К примеру, Беляева И.А. основываясь на анализ норм права, пришла к выводу о том, что договор финансовой аренды (лизинга) не является самостоятельным договорным типом. Договор аренды как тип поглощает в качестве особой разновидности договор финансовой аренды (лизинга). Автор считает невозможным выделение договора финансовой аренды (лизинга) в качестве самостоятельного правового института и обособления регламентирующих его норм в качестве отдельной главы Гражданского Кодекса Российской Федерации [3, с.30].

Другие рассматривали этот договор как разновидность кредитования. К примеру, опираясь на положения Закона о лизинге и, исходя из определения инвестиционной деятельности, данного в Федеральном Законе «Об инвестиционной деятельности в Российской Федерации», Торрес Ортегой И. В. был сделан вывод о том, что лизинг определяется в законодательстве РФ как особый вид капиталовложения. Соответственно, предметом правового регулирования в этом случае является финансовая, а не арендная операция. По ее мнению, лизинговое обязательство имеет в своей основе отношения кредита, что определяет каузу договора лизинга, отличную от каузы договора аренды. Таким образом, лизинг является финансовой услугой лизингодателя, а исполнение договора лизинга - инвестиционной деятельностью [4, с.20].

Были также авторы, которые обосновывали вывод подтверждающий, что договорное оформление не соответствует содержанию оформляемых экономических отношений, а именно: по форме договор лизинга – это отношения арендные, поскольку оформляются договором аренды; по экономическому содержанию лизинг - это отношения купли-продажи и кредита. Именно так, Угольников Е.А. выделяла основные проблемы, препятствующие однозначному отнесению лизинговых отношений к арендным отношениям [5, с.22].

Выделяя три участника договора лизинга, современный законодатель Азербайджана определил данный договор в качестве трехстороннего.

В законе «О лизинговой услуге» от 1994 года отмечались разные формы лизинга.

1) В зависимости от источника средств в отмеченном законе выделялись следующие формы лизинга:

Лизинговые услуги, осуществляемые за счет средств самих лизинговых организаций;

Лизинговые услуги, осуществляемые за счет средств, как самих лизинговых организаций, так и привлеченных из других источников (в данном случае доля участия самой лизинговой организации не могла быть ниже 30 процентов от общей суммы);

2) В зависимости от содержания лизинговой платы в отмеченном законе выделялись:

Лизинговая плата с включением закупочной стоимости объекта, других расходов, связанных с услугой, а также прибыли лизинговой компании;

Лизинговая плата с включением закупочной стоимости объекта, а также прибыли лизинговой компании;

3) В зависимости от участников лизинговой деятельности:

Лизинговые услуги с участием трех разных сторон: (продавца, лизинговой компании и исполнителя);

Лизинговые услуги с участием двух сторон (в данном случае допускалась возможность продажи нуждающейся в денежных средствах компанией своего имущества в пользу лизинговой компании с условием ее обратной аренды у нее).

В качестве объектов договора о лизинге законодатель отмечал: здания производственного назначения, сооружения, машины, транспортные средства и другие объекты. Учитывая возможность предоставления совершенно разных объектов по договору лизинга, а также разных форм договорных отношений, на практике предпринимались попытки подогнать его под договор кредитования. Конституционный Суд Азербайджанской Республики в своем Постановлении от 28 декабря 2020 года «О толковании некоторых положений статей 747.1, 747-1.3 и 747-2 Гражданского Кодекса Азербайджанской Республики» поставил точку в этих разногласиях. В отмеченном Постановлении говорится, что в соответствии с требованиями статей 747.1 и 747-2 Гражданского кодекса Азербайджанской Республики, а также правовыми позициями описательной и мотивировочной части настоящего решения, нельзя прикрываться договором кредита при заключении договора лизинга, поскольку предметом договора лизинга являются не денежные средства, а определенное имущество [6].

В качестве участников данных договорных отношений указывались: физические и юридические лица, продающие свое имущество лизинговым компаниям; лизинговые компании, приобретающие имущество в собствен-

ность с целью его следующей перепродажи, а также физические и юридические лица, арендующие имущество. В отмеченном законе законодатель также установил правовой статус лизинговых компаний. Согласно статье 8 отмеченного закона, в качестве таковых могли участвовать финансово-кредитные организации и специализированные лизинговые предприятия. Такие компании могли получить правовой статус лишь после приобретения ими лицензии в соответствующем государственном органе исполнительной власти.

Как и ныне действующий, предыдущий законодатель отмечал обязательную письменную форму заключения договора о лизинге. Статья 5 отмеченного закона отмечала в качестве содержания договора о лизинге:

сторон договора, их права и обязанности;

состав и стоимость передаваемого в лизинг имущества;

срок договора;

стоимость, сроки и порядок осуществления лизинговой платы;

Остаточная стоимость лизингового имущества по окончании срока о лизинге.

Предыдущий законодатель также отмечал необходимые условия договора о лизинге. Так, недвижимое имущество должно было в первую очередь соответствовать требованиям арендатора и должно было использоваться в предусмотренном договором предназначении. Крайний предел договора о лизинге не должен был превышать срок службы имущества, предусмотренного ее технической документацией; а также плата за лизинг должна была позволять лизинговой компании покрывать расходы на арендованное имущество и получать прибыль за передачу ее в использование лизингополучателя. Законодатель также установил возможность, с согласия лизинговой компании предусматривать в содержании договора лизинга передачи имущества лизингополучателю по истечении срока ее действия, в соответствии с ее остаточной стоимостью. В 90-е годы данный договор столь не знакомый отечественному потребителю, отличился от других схожих договоров как: имущественный наем и аренда именно этой своей особенностью.

Следующие две главы Закона о лизинге были посвящены правам и обязанностям сторон договора о лизинге и ее расторжению. Со вступлением в действие Гражданского Кодекса Азербайджанской Республики 2000 года, Закон «О лизинговой услуге» от 29 ноября 1994 года утратил силу. Современный законодатель посвятил отдельную главу Гражданского Кодекса договору лизинга.

Современный законодатель в отличие от предыдущего, определил договор лизинга не просто как вид услуг, а как двухсторонний договор. Статья 747 действующего Гражданского Кодекса Азербайджанской Республики дает следующее определение договора лизинга: «по договору ли-

зинга лизингодатель обязан предоставить определенную вещь в пользование лизингополучателю за определенную оговоренную плату, на определенный срок и на других условиях (включая предоставление лизингополучателю права на выкуп имущества). Лизингополучатель обязан вносить плату с установленной периодичностью».

Необходимо затронуть важную деталь относительно вышеотмеченной дефиниции договора лизинга. На первый взгляд отечественный законодатель в статье 747 Гражданского Кодекса рассматривает договор о лизинге как двухсторонний договор. Хотя, другая статья Гражданского Кодекса рассматривает две формы заключения договора лизинга. Так согласно статье 747-5.1 Гражданского Кодекса Азербайджанской Республики, правовой формой лизинговых операций являются:

1) либо договор лизинга, заключенный между лизингодателем и лизингополучателем, и договор купли-продажи, заключенный между лизингодателем и продавцом,

2) либо трехсторонний договор, заключенный между указанными лицами в соответствии со статьей 747–5.2 Гражданского Кодекса и иными связанными с лизингом положениями.

Иными словами, при первой форме лизинга в наличии имеются две самостоятельные договоры: договора лизинга, и договора купли-продажи, имеющего конечной целью передачи объекта лизинга в пользование лизингополучателя. В содержании договора купли-продажи, заключаемом в связи с лизингом, наряду с другими условиями, предусмотренными Гражданским Кодексом, должно быть указано также следующие условия о том, что:

объект лизинга, приобретается лизингодателем специально для передачи в лизинг;

лизингополучатель, если иное не предусмотрено договором лизинга, обладает правами покупателя, возникающими из договора купли-продажи, заключенного между продавцом объекта лизинга и лизингодателем.

Позиция Конституционного Суда Азербайджанской Республики по данному вопросу дана в Постановлении Пленума Конституционного Суда Азербайджанской Республики от 12 января 2017 года "О толковании статьи 140.6 Налогового кодекса Азербайджанской Республики в контексте со статьями 13.2.14.1, 140.2, 164.1.2 данного Кодекса и статьями 747-1 и 747-5 Гражданского кодекса Азербайджанской Республики". В указанном Постановлении отмечено, что в соответствии со статьей 747-5 Гражданского кодекса Азербайджанской Республики лизингодатель обязан заключить договор купли-продажи с продавцом (поставщиком) по договору лизинга. Договор купли-продажи может быть заключен до заключения договора лизинга, что указывает на то, что договор предназначен специально для целей лизинга. С точки зрения требований статьи 747-1.3

Гражданского кодекса Азербайджанской Республики не исключена передача предмета лизинга юридическому или физическому лицу, не занимающемуся предпринимательской деятельностью. Гражданское законодательство не исключает возможности того, что продавец и арендодатель по договору аренды могут быть одним и тем же лицом, а также отдельными сторонами договора [7].

Субъектами договора лизинга являются лизингодатель, лизингополучатель и продавец (поставщик). Любой резидент и нерезидент Азербайджанской Республики может быть субъектом договора лизинга в порядке и случаях, установленных Гражданским Кодексом. Согласно статье 747-1 действующего ГК Азербайджанской Республики, лизингодателем является юридическое или физическое лицо, которое на основании договора лизинга предоставляет предмет, приобретенный им за счет привлеченных или собственных финансовых средств и находящийся в его собственности, в качестве объекта. Лизингополучателем является юридическое или физическое лицо, которое в соответствии с договором лизинга принимает объект лизинга за определенную плату, на определенный срок и на определенных условиях во временное владение и в пользование.

Продавцом (поставщиком) является юридическое или физическое лицо, которое в соответствии с договором купли-продажи продает лизингодателю объект лизинга.

Современный законодатель признает в качестве объектов лизинга движимые или недвижимые предметы, относящиеся по установленной законодательством классификации к основным средствам, за исключением предметов, которые согласно законам Азербайджанской Республики изъяты из свободного гражданского оборота или гражданский оборот которых ограничен.

Также современный законодатель предусматривает обязательную письменную форму договора лизинга с указанием в ней следующих элементов:

- форму лизинга в наименовании договора;
- точное описание объекта лизинга;
- объем прав, предоставляемых относительно объекта лизинга;
- место и порядок передачи объекта;
- срок договора;
- порядок балансового учета объекта;
- порядок содержания и ремонта объекта;
- перечень дополнительных услуг, которые лизингодатель должен оказать по договору;
- общую сумму лизинговых платежей и сумму премии лизингодателя;

график лизинговых платежей, отражающий в себе порядок расчета. Порядок расчета лизинговых платежей при досрочном исполнении договора лизинга;

если иное не предусмотрено договором, то обязанности сторон по страхованию объекта лизинга от рисков, связанных с договором лизинга.

Законодатель в отдельной статье 748-1 ГК предусматривает права и обязанности участников договора лизинга.

1) К обязанностям лизингополучателя относятся следующие:

1) Если лизингополучатель, принимая имущество, обнаружит какой-то недостаток, об этом следует отметить в протоколе и сообщить лизингодателю для предъявления продавцом это имущество юридическим или физическим лицам требования в целях устранения недостатков.

2) лизингополучатель обязан внести плату за использование объекта лизинга по предусмотренным договором срокам платежей. Иначе, согласно статье 748-1.12.4 ГК, если лизингополучатель не внесет плату за использование объекта лизинга по предусмотренным договором срокам платежей более двух раз подряд, то это может привести к досрочному прекращению действия договора лизинга по инициативе лизингодателя;

3) осуществлять техническое обслуживание, средний и текущий ремонт объекта лизинга за собственный счет, если иное не предусмотрено договором лизинга. В случае, если лизингополучатель без письменного согласия лизингодателя произвел за счет собственных средств улучшения объекта лизинга, неотделимые без вреда для объекта лизинга, лизингополучатель не имеет права после прекращения договора лизинга требовать возмещения стоимости этих улучшений.

4) после прекращения договора лизинга возвратить лизингодателю объект лизинга в состоянии, в котором он его получил, с учетом его нормального износа (амортизации) или износа, обусловленного договором лизинга. По сути, лизингополучатель обязан содержать объект лизинга в нормальном состоянии во время всего срока действия договора о лизинге. Иначе лизингодатель вправе предъявит требование о досрочном прекращении договора лизинга за содержание объекта лизинга в неисправном состоянии, что ухудшает его потребительские качества;

В отличие от действующего законодательства в Законе Азербайджанской Республики «О лизинговой деятельности» от 1994 года была также предусмотрена еще одна обязанность лизингополучателя, о предоставлении лизингодателю информацию, связанную со своим экономическим состоянием, с предоставлением при необходимости бухгалтерского и других отчетов. Такое положение, на наш взгляд было бы излишним в связи с тем, что информация, связанная с финансовым состоянием участника гражданско-правового оборота, представляет собой коммерческую тайну и не может быть обнародовано перед контрагентом без необходимости.

II) К обязанностям лизингодателя относятся следующие:

1) предоставление лизингополучателю имущество, являющееся объектом лизинга, в состоянии, соответствующем условиям договора лизинга и назначению данного имущества;

2) осуществление капитального ремонта имущества, являющегося объектом лизинга, если иное не предусмотрено договором лизинга.

III) Законодатель также предусматривает некоторые обязанности продавца по договору лизинга. Так, согласно статье 748–6.1 ГК, продавец обязан застраховать объект лизинга от рисков утраты (гибели), недостачи или повреждения с момента поставки имущества продавцом и до момента окончания срока действия договора лизинга, если иное не предусмотрено договором.

Необходимо добавить и то, что большинство норм связанных с правами и обязанностями сторон договора о лизинге составлены в диспозитивном контексте. Иными словами, содержание договора лизинга может различаться в зависимости от воли сторон.

Особый интерес на наш взгляд представляют вопросы, связанные с правом собственности и правом пользования на объект лизинга во время действия договора. Так, в действующем Гражданском Кодексе Азербайджанской Республики статья 748-2 называется как отношения собственности во время лизинга. Согласно отмеченной статье объект лизинга, переданный лизингополучателю во временное владение или в пользование, является собственностью лизингодателя. Иными словами законодатель связывает момент передачи права собственности лизингополучателю с моментом истечения срока договора о лизинге. А до того момента право собственности принадлежит лизингодателю. Необходимо добавить и то, что отмеченная норма по характеру императивная. Исключение составляет финансовый лизинг, при котором право собственности на объект лизинга переходит к лизингополучателю, если иное не предусмотрено договором финансового лизинга, до истечения срока договора при условии, что все лизинговые платежи уплачены. Но законодатель диспозитивно решил вопрос, связанный с правом владения и пользования над объектом лизинга. Согласно вышеотмеченной статье, если иное не предусмотрено договором, то права владения и пользования объектом лизинга переходят к лизингополучателю в полном объеме. В данном случае возникает интересный вопрос, обладает ли лизингополучатель как владелец объекта лизинга правами лизингодателя во время действия договора лизинга? Конституционный Суд Азербайджанской Республики от 18 декабря 2017 года ответил на данный вопрос, учитывая интересы лизингополучателя. Так согласно Постановлению Конституционного Суда Азербайджанской Республики от 18 декабря 2017 года, имущественные права, возникающие в связи с объектом, могут принадлежать не только собственнику, но и лицу, правоммерно владе-

ющему имуществом, и законодательством предусмотрена защита этих прав от посягательств любых лиц. Как отмечено в отмеченном Постановлении Конституционного Суда, хотя лизингодатель и остается собственником предмета лизинга по договору лизинга, тем не менее, переход права владения и пользования к лизингополучателю делает последнего правообладателем имущества. Также, если собственник передал право владения и пользования принадлежащим ему имуществом другой стороне на основании договора, при этом должны учитываться условия договора, определяющие взаимные права и обязанности сторон. Таким образом, сторона, приобретающая право владения и пользования на имущество на основании договора, должна иметь возможность защищать свои права в том же объеме, в котором она несет ответственность за данное имущество [8].

К сожалению, по сравнению с банковским и страховым секторами рынок лизинга Азербайджана развит очень слабо. Анализ рынка лизинга и встречи с его участниками показывают, что одной из основных проблем в этой сфере является недостаток финансирования лизинговых компаний. Лизинговые компании с относительно обнадеживающими финансовыми ресурсами, как правило, являются дочерними учреждениями банков. Существующий размах лизинговых компаний, и небольшой уровень их капитализации делают эту сферу деятельности непривлекательным для иностранных инвесторов [2, с.5].

Некоторые азербайджанские авторы также отмечают, что в настоящее время нормативная база регулирующая область лизинга в Азербайджане не позволяет динамично развивать это направление. В частности, И.Караев отмечает, что в положениях Гражданского кодекса, регулирующих лизинг, имеется ряд пробелов. Например, в нем не отражены вопросы, связанные с определением лизинга и его основными видами, такими как: оперативный, финансовый и др., нормы о международном лизинге, обеспечение договоров лизинга залогом и поручительством, страхованием при лизинге и др. И для развития лизинга в Азербайджане, предлагают принять единый закон о лизинге [9].

Мы не разделяем вышеотмеченную позицию по двум причинам. Во первых, глава 24 Гражданского Кодекса Азербайджанской Республики, под названием способы обеспечения исполнения обязательств предусматривает массу норм применяемых во всех договорных отношениях и рассмотрение таких способов обеспечения исполнения обязательств в каждой главе посвященной отдельному виду договора считается не столь необходимым. Во вторых глава 38 ГК Азербайджанской Республики, в отдельных статьях предусматривает как определение договора лизинга, так и страхование объекта лизинга и предпринимательских (финансовых) рисков.

На наш взгляд необходимо развивать отечественный рынок лизинга и финансировать эту сферу деятельности на основе существующей норма-

тивно правовой базы, но при этом увеличить государственный контроль над рынком лизинга.

Ссылки:

1. Piriyeв Tural Lizinq: anlayışı, tarixi və inkişaf yolları. // Bakı Hüquq Jurnalı. 2012. №1. İyun c:22-24 (на азерб.).
2. Qarayev İlkin Lizinq fəaliyyətində dövlət siyasəti – Sahibkarlığa və Bazar İqtisadiyyatının İnkişafına Yardım Fondu., Bakı. 2017. s:5-
http://edf.az/uploads/documents/lizinq_siyaseti.pdf (на азерб.) - (дата обращения 02.05.2022)
3. Беляева Ирина Анатольевна Гражданско-правовое регулирование финансовой аренды (лизинга) в предпринимательской деятельности: автореф. на соиск. ученой степ. канд. юрид. наук. М., 2005 г., 30 с.
4. Торрес Ортега Ирина Валентиновна Договор лизинга как структурно - сложное обязательство: автореф. на соиск. ученой степ. канд. юрид. наук. М., 2011 г., 20 с.
5. Угольников Екатерина Владимировна Договор финансовой аренды (Лизинга) и его правовая сущность: автореф. на соиск. ученой степ. канд. юрид. наук. М., 2005 г., 22 с.
6. Постановление Пленума Конституционного Суда Азербайджанской Республики «О толковании некоторых положений статей 747.1, 747-1.3 и 747-2 Гражданского кодекса Азербайджанской Республики» от 28 декабря 2020 года- <http://e-qanun.az/framework/47147> - (дата обращения 02.05.2022)
7. Постановление Пленума Конституционного Суда Азербайджанской Республики "О толковании статьи 140.6 Налогового кодекса Азербайджанской Республики в контексте со статьями 13.2.14.1, 140.2, 164.1.2 данного Кодекса и статьями 747-1 и 747-5 Гражданского кодекса Азербайджанской Республики" от 12 января 2017 года - <http://www.e-qanun.az/framework/34818> - (дата обращения 02.05.2022)
8. Постановление Пленума Конституционного Суда Азербайджанской Республики «О проверке соответствия Постановлениями Гражданской Коллегии Верховного Суда Азербайджанской Республики от 10 марта 2017 года Конституции и законам Азербайджанской Республики по жалобе Н. Гадирова» от 18 декабря 2017 года- <http://www.constcourt.gov.az/ru/decision/1235> - (дата обращения 02.05.2022)
9. Qarayev İlkin. Azərbaycanca Lizinq Bazarının Problemləri və onların həlli üçün təkliflər http://edf.az/uploads/documents/ilkin-qarayev_azerbaycanda-lizinq-bazarinin-problemleri-ve-onlari-helli-yollari.pdf (на азерб.) - (дата обращения 02.05.2022)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNVERİCİLİYİNDƏ VƏ MÜLKİ DÖVRİYYƏSİNDƏ LİZİNQ MÜQAVİLƏSİNİN İNKİŞAF EDİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Şafa Quliyeva*

Xülasə

Bu məqalədə lizinq müqaviləsinin Azərbaycan qanunvericiliyinə daxil edilməsinin tarixindən, eləcə də onun formalaşmasının bəzi praktiki aspektlərindən bəhs edilir. Bu müqavilənin bağlanması və icrası qaydasını tənzimləyən və onun xüsusi xidmət növü kimi nəzərə alınması ilə bağlı mövcud qanunvericiliyin əvvəlki ilə müqayisəli təhlili aparılır. Məqalədə o da qeyd olunur

* Bakı Dövlət Universitetinin “Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüququ” kafedrasının dissertantı

ki, praktikada lizinqin kredit müqaviləsinə uyğunlaşdırılmasına yanlış cəhdlər edilib ki, bu da onun hüquqi mahiyyətinə uyğun gəlmir. Bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin müvafiq Qərarı təhlil edilir. Məqalədə lizinq müqaviləsinin formaları təsnif edilir və qanunvericiliyə, hüquqi ədəbiyyata, habelə məhkəmə təcrübəsinə istinadla onun məzmunu açıqlanır.

Açar sözlər: lizinq müqaviləsi, lizinq xidmətləri, lizinverən, lizinqalan, mülki qanunvericilik, investisiya fəaliyyəti

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF A LEASING CONTRACT IN THE LEGISLATION AND PRACTICES OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Shafa Guliyeva*

Abstract

This article discusses the history of the introduction of a leasing contract into the Azerbaijani legislation, as well as some practical issues of its formation. It conducts a comparative analysis of the current legislation with the previous one, which regulates the procedure for concluding and fulfilling this contract and considers it as a special type of service. The article also notes that in practice, erroneous attempts were made to fit leasing into a loan contract, which does not correspond to its legal nature. On this issue, the relevant Resolution of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan is analyzed. The article classifies the forms of a leasing contract and reveals its content with reference to legislation, legal literature, as well as judge.

Keywords: lease agreement, leasing services, lessor, lessee, civil legislation, investment activity

* Ph.D Candidate, Baku State University

AİLƏ HÜQUQU

NİKAHIN POZULMASI HAQQINDA İŞLƏRƏ MƏHKƏMƏDƏ BAXILMASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İsmayıl Qəribli*, Fərəh Miriyeva**

Xülasə

Məqalədə nikahın pozulması haqqında işlər üzrə məhkəmə baxışının xüsusiyyətləri təhlil edilir. Bu məqsədlə hüquq doktrinasın və milli qanunvericiliyin mövqeyi araşdırılır. Eyni zamanda məhkəmə təcrübəsi analiz edilir, problemlə bağlı Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun və Ali Məhkəmənin Plenumunun qərarlarının təcrübə əhəmiyyəti təhlil edilir. Qeyd olunur ki, nikahın məhkəmə qaydasında pozulmasının prosessual xüsusiyyətləri bir qayda olaraq iki şərtlə müəyyən edilir: 1) ər-arvadın qarşılıqlı razılığının olması ilə; 2) ər-arvadın yetkinlik yaşına çatmayan ümumi uşaqlarının olması ilə.

Aşar sözlər: *ər-arvad, nikah, nikahın pozulması, məhkəmə, qanunvericilik, iddia ərizəsi.*

Nikahın pozulması üzrə məhkəmə icraatının əsas mərhələsi iddia ərizəsinin icraata qəbul edilməsi və məsələnin mahiyyəti üzrə həll edilməsidir. Əslində bu mərhələ özündə üç müstəqil, amma bir-biri ilə yaxın əlaqədə olan: icraatın başlanması, məhkəmə baxışına hazırlığı və məhkəmə baxışını birləşdirir. Bu mərhələlərin hər biri özünəməxsus prosessual hərəkətlərin məcmusunda ibarətdir. Lakin məqsəd eyniliyi və bir çox prosessual hərəkətlərin: məhkəmə icraatının mümkünlüyünün müəyyən edilməsi, maraqlı şəxslərin dairəsinin müəyyən edilməsi, sübutların toplanması və təhlil edilməsi və s. oxşar olması onların bir mərhələdə təhlil edilməsinə imkan verir. Bu mərhələdə ilk olaraq nikahın pozulması iddiası üzrə icraata başlanıla bilməsinin aydınlaşdırılmalıdır. Yəni özünü nikahın pozulması üzrə iddiaya baxmağa səlahiyyətli olduğunu (yəni məhkəmə aidiyyətini) müəyyən etdikdən sonra məhkəmə icraatın başlanması üçün hər hansı mənelərin olub-olmamasını müəyyən etməlidir. Bundan sonra məhkəmə işin icraata qəbul edilməsi barədə qərar qəbul edir. Məlum olduğu kimi, iddia icraatı qaydasında nikahın pozulması işinə baxan məhkəmənin iddianın qəbul edilməsindən imtina etmək hüququ yoxdur [6, s.183]. Amma iddianın icraata qəbul edilməsi qərarının məhkəmə tərəfindən qəbul edilməsi üçün ilk növbədə iddia ərizəsinin forma və məzmunu ilə bağlı prosessual qanunvericiliyin tələblərinə riayət olunması təsdiqlənməlidir. Azərbaycan Respublikasının (AR) Mülki Prosesual Məcəlləsinin (bundan sonra - MPM) [3] 151.1-ci maddəsinə müvafiq olaraq, iddia ərizəsi MPM-nin müəyyən etdiyi tələblərə cavab verdiyi halda onunla bağlı icraat mümkündür. Qeyd olunan prosessual tələblər nikahın pozulması barədə iddia ərizəsinə də aiddir. AR Ali Məhkəməsi Plenumunun “Nikahın pozulması, boşanmadan sonra yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların valideynlərin hansının

* Naxçıvan Dövlət Universitetinin müəllimi

** Naxçıvan Dövlət Universitetinin magistrantı

yanında qalması və uşaqlar üçün valideynlərdən aliment tutulması tələblərinə dair işlərə baxılarkən qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsi haqqında” 28 mart 2016-cı il tarixli (№ 8-2/2016) Qərarında (b.1) [14] (bundan sonra - Ali Məhkəmənin 2016-cı il Qərarı) qeyd olunduğu kimi, məhkəmələr nikahın pozulmasına aid iddia ərizəsini icraata qəbul edərkən ərizəyə dair MPM-nin 149 və 150-ci maddələrinin tələblərlərinə əməl edilməsinə diqqət etməlidir. Ərizədə bir qayda olaraq aşağıdakılar nəzərdə tutulmalıdır: nikahın harada və nə vaxt qeyd alınması; birgə uşaqların yaşı (doğulduğu gün, ay, il); uşaqların saxlanması və tərbiyəsi ilə bağlı ər-arvad arasındakı razılışma əldə olunması; nikahın pozulmasının səbəbi, əgər ər-arvad arasında qarşılıqlı razılıq olmadıqda; iddia ilə birlikdə baxıla bilən digər tələblər. Ərizəyə nikah haqqında şəhadətnamə, uşaqların doğum haqqında şəhadətnamələrinin surəti, ər-arvadın əmək haqqı və digər gəlirləri barədə sənədlər və iş üçün zəruri olan digər sübutlar əlavə edilir.

İkincisi, qanunvericilik nikahın pozulması üzrə iddia ərizəsinin qəbul edilməsinə mane olan digər əsaslar da nəzərdə tuta bilər. Belə halda iddia ərizəsinin qanunvericiliyin nəzərdə tutduğu forma və məzmunla bağlı tələblərinə cavab verməsi belə, iddianın icraata qəbul edilməməsinə mane ola bilmir. Maraqlıdır ki, əksər dövlətlərdə (Qazaxstan, Moldova, Rusiya Federasiyası və s.) olduğu kimi AR-in Ailə Məcəlləsində (bundan sonra - AM) [1] belə bir hüquqi əsas təsbit olunur. Belə ki, AM-nin 15-ci maddəsinə əsasən, qadın hamilə olarkən və ya uşaq doğmasından bir il müddətində ər arvadın razılığı olmadan onunla olan nikahının xitam edilməsi üçün məhkəməyə iddia ərizəsi ilə müraciət edə bilməz. Ali Məhkəməni 2016-cı il Qərarında tövsiyə olunur ki (b.1.1), iddia ərizəsi verilsə belə, hakim MPM-nin 153.2.1 və 261.0.1 maddələrinə əsaslanmaqla onun iddia ərizəsini qəbul etməkdən imtina edir və ya artıq qəbul edilmiş (hamiləlik iddia ərizəsinin qəbul edilməsindən sonrakı dövrə təsadüf etdiyi hallarda) ərizə üzrə icraata xitam verir. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulan imperativ xarakterli bu müddəaya əsaslanarkən məhkəmə aşağıdakı məqamlara diqqət etməlidir: əvvəla, 15-ci maddənin məzmunundakı “arvadın razılığı olmadan” ifadəsi, imperativ xarakterli müddəadan müəyyən istisna etmək imkanının olmasını şərtləndirir. Bu istisna iki formada ola bilər: a) hamilə olan və ya bir yaşına qədər uşağı olan qadın razılıq verərsə, kişi (ər) nikahın pozulmasına dair iddia ərizəsi verə bilər. Bu halda məhkəmə iddia ərizəsini icraata qəbul etməkdən imtina edə bilməz. Amma bunun üçün qadının yazılı formada razılığı tələb olunur. Lakin qanunverici qeyd olunan razılığın necə təsdiq edilməsi barədə müddəa nəzərdə tutmur. Belə razılıq ayrıca bir sənəd şəklində (razılıq ərizəsi formasında - müəllif), nikahın pozulmasına dair birgə ərizədə, yaxud ər-in iddia ərizəsində imza qoymaq şəklində ifadə edilə bilər [7, s.133]. Hərçənd Ali Məhkəmənin 2016-cı il Qərarında, arvadın razılığının yazılı formada tərtib edilmiş ayrıca və ya birgə ərizədə ifadə oluna bilməsi və kişinin iddia ərizəsinə əlavə edilməsi tövsiyə olunur. Əsliində qeyd olunan hal, yalnız nikahın pozulmasında ər-arvadın qarşılıqlı razılığının əsas amil olmasını deyil, həmçinin ər-arvadın birgə yaşamasının qeyri-müm-

kün olmasını təsdiq edir; b) hamiləlik və uşağın olması, qadının nikahın pozulması üçün iddia qaldırmasına maneçilik törətmir. Belə ki, qadın 15-ci maddədə nəzərdə tutulan müddət də daxil olmaqla hər bir vaxt nikahın pozulması üçün iddia qaldıra bilər. Qeyd olunan istisna, bütövlükdə AM-nin 15-ci maddəsi belə bir sual doğurur: bu müddəə, AR Konstitusiyasının [2] 25.II və 34.IV-cü maddələrində və AM-nin 2.2-ci maddəsində təsbit olunan və ailə münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində başlıca əsas hesab edilən ər-arvadın hüquq bərabərliyi prinsipini pozmurmu? Bu sualı cavalandırmağa çalışan prof. M.D.Dəmirçiyevanın fikrincə, ər-in nikahın pozulması hüququnun müəyyən müddətə məhdudlaşdırılması, qeyd olunan prinsipin pozulması kimi qəbul edilə bilməz, çünki: 1) bu, AM-nin 3.0.4-cü maddəsində təsbit olunan “ana və uşaqların mənafeyinin hərtərəfli müdafiəsi” vəzifəsinin yerinə yetirilməsinə xidmət edir; 2) bu, AM-nin 2.5-ci maddəsinin tələbinə, qadına və uşağa münasibətdə daha yumşaq mühitin yaradılması məqsədinə tam uyğundur [6, s.174]. Əslində AR Konstitusiya Məhkəməsinin (bundan sonra - KM) “AR AM-nin 15-ci maddəsinin şərh edilməsinə dair” 16 oktyabr 2015-ci il tarixli Qərarı (bundan sonra - KM-nin 2015-ci il Qərarı) [13] da bu mövqeydən çıxış edir. KM-nin hüquqi mövqeyinə görə, qanunvericiliyin imperativ xarakterli bu göstərişi ailənin tamlığına, ana və uşaqların hüquqlarının qorunmasına xidmət etməklə qadının müəyyən zaman aralığında, yəni hamiləlik və uşağın doğulmasından sonrakı bir il ərzində nəinki qəbul ediləndir, həmçinin analığa verilən yüksək insani dəyərdir [13]. Hesab edirik ki, bu mövqeylə razılaşmaq lazımdır. Həm də ona görə ki, bu vəziyyətlə bağlı kişi ilə qadın arasında hər hansı müqayisə aparmaq düzgün olmazdı. Çünki müqayisə aparmaq üçün müqayisə edilənlərin müqayisə edilə bilən olması vacibdir. Bu baxımdan qeyd olunan müddəanı ər-arvadın hüquq bərabərliyinin pozulması kimi dəyərləndirmək düzgün olmazdı; ikincisi, 15-ci maddədə təsbit olunan “uşağın doğulmasından sonra 1 il müddətində” ifadəsi, uşağın ölü doğulması və ya doğulduqdan sonra bir il müddətində ölməsi hallarını da əhatə edir. Bu nəticə KM-nin 2015-ci il Qərarında da konkret olaraq təsbit olunur. Bununla bağlı hüquq doktrinasının da əsaslandığı KM-nin hüquqi mövqeyinə görə [13]: 1) qanunvericilikdə müəyyən edilən məhdudiyət yalnız doğum faktı ilə şərtlənir. “Doğulduqdan sonra” ifadəsi, bu faktdan bir il müddət keçməsinə nəzərdə tutur. Bu baxımdan uşağın ölü doğulmasının imperativ olaraq müəyyən edilən müddətin aradan qaldırılması üçün hər hansı əhəmiyyəti yoxdur; 2) imperativ olaraq müəyyən edilən məhdudiyət uşağın bir neçə aydan sonra ölməsi faktı əlaqəli deyil və bu halda ölüm faktı bir illik müddəti aradan qaldırmır. Yeri gəlmişkən bu mövqə eynilə SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun 28 noyabr 1980-ci il Qərarında öz əksini tapmışdır [8, s.111], yalnız bir fərqlə ki, orada müəyyən edilən zaman kəsiyi, o dövrdə qüvvədə olan Azərbaycan SSR Nikah və Ailə Məcəlləsinin 38-ci maddəsinə müvafiq olaraq, bir il yarım müəyyən edilmişdir; üçüncüsü, 15-ci maddədə müəyyən edilən məhdudiyət, ər-in ana bətnində olan və ya doğulmuş uşaqla bağlı atalığın müəyyən edilməsinə dair iddia qaldırmaq hüqu-

qunu istisa etmir. Lakin ər bu imkandan yararlanmaqla, uşağın atası olmadığı halda belə qeyd olunan müddətdə nikahın pozulması üçün məhkəməyə iddia ilə müraciət edə bilməz. Yəni, AM-nin 15-ci maddəsində “arvadın öz ərindən hamilə olduqda, əri onu boşaya bilməz” sözləri yazılmamışdır [6, s.172]. Qanunvericilikdən göründüyü kimi qeyd olunan məhdiyyətin tətbiqi üçün “arvadın mütləq öz ərindən hamilə olması” şərt deyildir. Uşaqla qan qohumluğunun olmasında asılı olmayaraq ərin nəzərdə tutulan müddətdə nikahın pozulması haqqında iş qaldırmaq ixtiyarı yoxdur [8, s.111].

Nikahın pozulması üzrə icraat üçün əhəmiyyətli məsələlərdən biri də maraqlı şəxslərin dairəsinin müəyyən edilməsidir. İlk olaraq qeyd edək ki, bunun üçün iddia qaldırmaq hüququ olan və işdə iştirak edən şəxslər fərqləndirilməlidir. MPM-nin 5.1-ci maddəsinə müvafiq olaraq, məhkəmə icraatının başlaması, bunda maraqlı olan hər hansı şəxsin müraciəti əsasında baş verir. Konstitusiyanın 60.1-ci maddəsində nəzərdə tutulan məhkəmə müdafiəsi hüququnu həyata keçirən hər hansı şəxs, MPM-nin 4.1-ci maddəsinə müvafiq olaraq məhkəməyə ərizə ilə müraciət edə bilər. Bu hüquqdan istifadə edə biləcək şəxslərin dairəsinin müəyyən edərkən iki amil nəzərə alınmalıdır: 1) kimin maraqlarının müdafiəsi üçün edilməsindən asılı olaraq məhkəməyə müraciət: a) hüquqları pozulmuş və ya mübahisələndirilən şəxs və ya şəxslərin özləri tərəfindən; b) başqa şəxslər və ya dövlət orqanları tərəfindən verilə bilər; 2) bu şəxslərin dairəsi mübahisələndirilən maddi hüquq münasibətlərinin xarakterindən asılı olaraq fərqli ola bilər. Bundan asılı olaraq ailə hüquq münasibətlərindən irəli mübahisələrin hamısında maraqlı şəxslərin dairəsi eyni ola bilməz. Bu baxımdan nikahın pozulması işləri üzrə bu şəxslərin dairəsi olduqca dardır. Belə ki, nikahın pozulması işləri üzrə iddiaçılar ər-arvaddır. Qarşılıqlı razılaşmanın olmasından asılı olaraq onların hər ikisi iddiaçı ola bilər, yaxud iddiaçı qismində ər və ya arvad çıxış edə bilər. Birinci halda ər-arvad razılıq əsasında formal olaraq kimin iddiaçı, kimin cavabdeh olmasını müəyyən edə bilərlər. İkinci halda isə bu aydındır. Əsas olan odur ki, nikahın pozulması işlərində iddia qaldıran və işdə iştirak edən şəxslərin dairəsi konkret, ər və arvaddan ibarət olur. Bu zaman yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların olması bir qayda olaraq vəziyyəti dəyişmişdir. Əlbəttə onlardan birinin tam hüquq subyektliyinə malik olmaması subyekt dəyişikliyinə səbəb ola bilər. Belə ki, iddia qaldıran və ya cavabdeh fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmazsa, o halda onları MPM-nin 49.4-cü maddəsinə müvafiq olaraq qanuni nümayəndələri, qəyyum və ya himayəçiləri təmsil edir. AM-nin 14.2-ci maddəsinə uyğun olaraq, nikaha xitam verilməsi, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan ərin və ya arvadın qəyyumunun ərizəsi əsasında da baş tuta bilər. Sonuncu müddəə hüquq ədəbiyyatında ailə qanunvericiliyi üçün bir yenilik hesab edilir [7, s.127; 10, s.16-32]. Hərçənd biz bunu subyekt dəyişikliyi kimi təqdim etsək də, qanuni nümayəndənin ərin və ya arvadın adından və onun maraqları naminə çıxış etməsi, nikahın pozulması üzrə işdə iştirak edən şəxslərin tərkibini dəyişmişdir. Bunu nikahın pozulması barədə ərizədə başqa tələblərin (uşağın valideyn-

lərdən hansının yanında qalması, uşaq üçün alimentin alınması) və ya qarşılıqlı iddianın (məsələn, nikahın etibarsız hesab edilməsi barədə) verilməsi halları üçün demək bir qədər çətindir. Çünki belə hallarda işdə iştirak edən şəxslərin tərkibində müəyyən dəyişiklik baş verir. Məsələn, qarşılıqlı iddia qismində nikahın etibarsızlığı barədə iddia verilərsə, AM-nin 26-cı maddəsinə əsasən, faktiki hallardan asılı olaraq yetkinlik yaşına çaymayan ərin (arvadın) valideynləri və ya onları əvəz edən şəxslər, yaxud müvafiq dövlət orqanları, pozulmamış əvvəlki nikah üzrə ər (arvad) və s. Yeri gəlmişkən, məhkəmə təcrübəsində (bax: AR KM-nin L.Axundovanın şikayəti üzrə AR Ali Məhkəməsinin Mülki kollegiyasının 31 iyul 2013-cü il tarixli qərarının AR Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair 18 fevral 2014-cü il Qərarı [12]) də bununla bağlı AM-in 26-cı maddəsinə əsaslanılır. Oxşar fikirləri nikahın pozulması haqqında tələblə ailə münasibətlərindən irəli gələn digər tələblərin: ər-arvadın ümumi əmlakının bölünməsi; alimentin alınması; uşağın valideynlərdən hansının yanında qalması və s. birləşməsi halı üçün də söyləmək olar. Belə ki, belə hallarda işdə iştirak edən şəxslərin dairəsi, əmlakın bölünməsində marağı olan üçüncü şəxslərin, uşaqlarla bağlı qəyyum və himayəçilik orqanlarının işə cəlb edilməsi yolu ilə genişlənə bilər. Lakin sırf nikahın pozulması işində istər üçüncü şəxslərin, istərsə də dövlət orqanlarının iştirakı qanunvericiliklə nəzərdə tutulmur. Hərçənd prokurorun bu işdə iştirakı müəyyən istisna təşkil edə bilər. Bunu da daha çox iddianın verilməsi mərhələsinə aid etmək olar. Belə ki, MPM-nin 50.2-ci maddəsinə və “Prokurorluq haqqında” 1999-cu il Qanununun [5] 4-cü və 26-cı maddələrinə əsasən, prokuror digər şəxslərin maraqlarının müdafiəsi üçün məhkəməyə müraciət etmək hüququna malik olması səbəbindən onun nikahın pozulması haqqında iddia ilə də çıxış edə bilməsi istisna edilmir [7, s.127; 9, s.12-15]. Prokurorun bu hüquqdan istifadə etməsi təcrübədə az rast gəlinərsə də, onunla bağlı aşağıdakı xüsusiyyətləri qeyd etmək lazımdır: 1) nikahın pozulması haqqında prokurorun qaldırdığı iddiaya da, ərizənin qaytarılması və qəbul edilməməsi ilə bağlı MPM-nin 152-ci və 153-cü maddələrinin müddəaları tətbiq edilir; 2) prokurorun iddia qaldırması, ər-arvadın nikahla bağlı məsələlərini həll etmək azadlığını məhdudlaşdırmır; 3) prokurorun iddia qaldırması, iddia qaldıra bilməyən ərin (arvadın) qanuni maraqlarının müdafiəsinin məhdudlaşdırılmasının qarşısını alır. Prokurorun nikahın pozulmasına dair işlərdə iştirakına gəldikdə isə, ər-arvaddan birinin təşəbbüsü ilə başlanmış işlərdə məhkəməni rəy vermək üçün prokuroru işə cəlb etməyə və ya prokurorun öz təşəbbüsü ilə çıxış etməsi məqsədəmüvafiqi deyildir. Çünki bu halda ər-arvaddan hər hansı birinin hüquqlarının və mənafelərinin pozulmasını sübut edən hallar yoxdur [7, s.139]. Nikahın pozulması üzrə məhkəmə icraatında əsas məsələlərdən biri də sübut etmədir. Mübahisənin düzgün və ədalətli həll edilməsi sübut etmə predmetinin və onunla bağlı faktların sübuta yetirilməsindən birbaşa asılıdır. Yeri gəlmişkən, işin məhkəmə baxışına hazırlanması mərhələsində sübut etmə predmetinin müəyyən edilməsi baş verir, məhkəmə baxışı mərhələsində isə həmin pred-

metə aid olan faktiki hallar araşdırılır və təqdim edilən sübutlar qiymətləndirilir. Sübutetmə üçün əsas və ilkin məsələ onun predmetinin həll edilməsidir. Sübutetmə predmetinə iddiaçının və cavabdehin etiraz üçün əsaslandığı faktlar, o cümlədən iş üçün əhəmiyyət kəsb edən digər faktlar daxildir. Sonuncu faktlar işin konkret hallarından, yəni uşaqların və qarşılıqlı razılığın olmasından, nikahın pozulması tələbi ilə yanaşı digər tələblərin irəli sürülməsindən və s. asılı olaraq sübutetmə predmetinə daxil edilir, eyni zamanda qeyd etdiyimiz hallar bütövlükdə bu predmeti dəyişə bilər. Nikahın pozulması işlərində ümumi olaraq sübutetmə predmetinə aşağıdakı faktlar aid edilir: nikahın bağlanması, ər-arvadın qarşılıqlı razılığının olması, yetkinlik yaşına çatmayan ümumi uşaqların olması və s.

Məhkəmə sübutetmə predmetini müəyyən etdikdən və MPM-nin 167-ci maddəsində nəzərdə tutulan hərəkətləri: mübahisənin mediasiyada həllinin nəticələrinin dəyərləndirilməsi (hesab edirik ki, nikahın pozulmasına dair iddia ərizələri üzrə MPM-nin 167.1.5-1-ci maddəsinə əsasən, tərəflərə mübahisənin mediasiya vasitəsilə ilə həllinə dair təklif verməsi bir qədər məntiqli deyildir. Çünki 152.1.6-1-ci maddəyə əsasən, nikahın pozulması üzrə mediasiyadan istifadə edilməsini təsdiq edən sənəd iddiaçı tərəfindən təqdim edilmədikdə, iddia ərizəsi geri qaytarılır. Fikrimizcə, iddianın geri qaytarılmasına səbəb olan sonuncu əsas, MPM-nin 152-ci maddəsi ilə yanaşı, MPM-nin 153-cü maddəsinə də, ərizənin qəbul edilməsindən imtina edilməsi əsaslarına da daxil edilməlidir), tərəflərin barışması, iddianın təmin edilməsi, məhkəmə tapşırıqlarının verilməsi və s. etdikdən sonra işin məhkəmə baxışına hazır olması barədə qərar çıxarır və məhkəmə baxışının vaxtı barədə işdə iştirak edən şəxslərə bildiriş göndərir.

Bütövlükdə nikahın məhkəmə qaydasında pozulmasının prosessual xüsusiyyətləri bir qayda olaraq iki şərtlə müəyyən edilir: 1) ər-arvadın qarşılıqlı razılığının olması; 2) ər-arvadın yetkinlik yaşına çatmayan ümumi uşaqlarının olması. Hər bir şərtlə bağlı yaranan prosessual xüsusiyyətləri ayrılıqda nəzərdən keçirməyə çalışaq. Birinci şərt nikahın pozulması üçün əsas şərt sayılmalıdır. Çünki ailə münasibətlərinin AM-nin 2-ci maddəsində təsbit olunan, nikahın könüllü, ər-arvadın hüquq bərabərliyi, ailədaxili münasibətlərin qarşılıqlı razılıq əsasında həll edilməsi və s. kimi hüquqi prinsiplər bunu şərtləndirir. Məhz bu səbəbdən qanunvericilik nikahın qarşılıqlı razılıq əsasında və bu razılıq olmadan pozulmasını ayrılıqda tənzim edir. Nikahın ər-arvadın qarşılıqlı razılığı əsasında pozulması sadələşdirilmiş məhkəmə qaydasında baş verir, yəni məhkəmə pozulmanın səbəblərini araşdırmadan və onların barışması üçün hər hansı cəhd etmədən nikahın pozulması barədə qərar qəbul edir [6, s.180]. Əslində sadələşdirilmiş məhkəmə qaydasının mümkünlüyü AM-nin 21-ci maddəsinə söyənir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, ər-arvadın qarşılıqlı razılığı əsasında verilən nikahın pozulması haqqında iddia ərizəsinin qəbul edilməsi zamanı məhkəmə diqqətli olmalıdır. Belə ki, bu halda məhkəmə MPM-nin 152.2.1-ci maddəyə əsaslanmaqla həmin maddənin 3-cü bəndinə müvafiq qərar qəbul etməlidir.

Çünki AM-nin 17.1-ci maddəsinə uyğun olaraq, ər-arvadın qarşılıqlı razılığı əsasında nikahın pozulması inzibati qaydada həyata keçirilməlidir. Amma bu odemək deyildir ki, məhkəmə qarşılıqlı razılıq əsasında verilən iddia ərizəsini qəbul etməkdən hər zaman imtina etməlidir. AM-nin 21.1-ci maddəsində göstərilən şərtlər daxilində məhkəmə iddia ərizəsini qəbul edə və nikaha xitam verə bilər. Bu şərtlər aşağıdakılardır: 1) AM-nin 19.2-ci maddəsinə müvafiq olaraq, qarşılıqlı razılığa gələn ər-arvaddan hər hansı biri nikahın inzibati qaydada pozulmasından ərizə verməkdən imtina etmək, nikahın pozulmasının dövlət qeydiyyatına alınması üçün gəlməmək formasında yayınır; 2) AM-nin 19.1-ci maddəsinə müvafiq olaraq, ər-arvadın yetkinlik yaşına çatmayan ümumi uşaqları varsa. İkinci şərt çərçivəsində nikahın məhkəmə qaydasında pozulmasının üzərində daha sonra dayanacağıq. İlk olaraq birinci şərtin olması halında nikahın pozulmasıdır. Qeyd olunduğu kimi bu halda nikahın pozulması sadələşdirilmiş formada həll edilir. Bu halda məhkəmənin rolu qeydiyyat orqanının rolu ilə eynilik təşkil edir [7, s.148]. Başqa sözlə, məhkəmə ər-arvadın qarşılıqlı razılığını, onların birgə yaşaya bilməməsi və ailənin saxlanılmasının qeyri-mümkün olmasının təzahürü kimi qiymətləndirir. Ɖr-arvadın qarşılıqlı razılığı nikaha xitam verilməsinin yeganə əsası olmaqla, məhkəməni iddia və ya etiraz faktlarını araşdırmaq vəzifəsindən azad edir. Belə ki, məhkəmə qarşılıqlı razılığı cavabdehin (hansı ki, kimin cavabdeh olması, formal olaraq ər-arvadın qarşılıqlı razılığı ilə müəyyən edilir) iddi tələbini etiraf etməsi kimi qəbul edir. Bu zaman məhkəmə tərəfindən onları barışdırmaq üçün müvafiq tədbirlərin görülməsinə də ehtiyac yoxdur. Həm də ona görə ki, qarşılıqlı razılığın olması, ər-arvadın barışa bilmək imkanını istisna edir.

Ɖr-arvadın qarşılıqlı razılığının olmaması, nikahın pozulması üzrə prosesual gedişatı dəyişir. Bu formada nikaha xitam verilməsinə tənzimləyən AM-nin 20-ci maddəsinə əsasən, ər-arvaddan birinin nikahın pozulmasına razı olmadığı halda, onların birgə yaşamasının və ailənin saxlanılmasının mümkünsüzlüyü məhkəmə tərəfindən müəyyən edilir. Bunun üçün məhkəmə sübutetmə predmetinə aid olan bütün faktları araşdırmağa borcludur. Bu baxımdan mübahisəyə baxılması vaxtı və yeri barədə məlumatlı olan tərəflərin (iddiaçı və cavabdehin) məhkəmə iclasında iştirakı zəruridir. MPM-nin 259-cu maddəsinə müvafiq olaraq, iddiaçı və ya cavabdehin məhkəmə iclasına gəlməməsi, iddia ərizəsinə baxılmamış saxlanması barədə qərardadın qəbul edilməsinə əsasdır. Eyni zamanda məhkəmə AR Ali Məhkəməsi Plenumunun “Ɖrizənin baxılmamış saxlanması barədə qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsi haqqında” 31 mart 2011-ci 1 tarixli 3 sayılı Qərarında [11] verilən tövsiyələri də nəzərə almalıdır. Qeyd edək ki, MPM-nin 259-cu maddədə bu istiqamətdə iki əsas nəzərdə tutulur: 1) həm iddiaçı, həm də cavabdeh, işə onlar iştirak etmədən baxılmasını xahiş etmədən gəlmədikdə (m. 259.0.6); 2) iddiaçı işə onun iştirakı olmadan baxılmasını xahiş etmədən məhkəmənin birinci çağırışına gəlmədikdə, cavabdeh işə işə mahiyyəti üzrə baxılmasını təkid etmədikdə (m. 259.0.7). Məsələn, İmişli

Rayon Məhkəməsi özünün 14.04.22-ci il tarixli (iş № 2(036)-156/2022) qərar-dadında [20] MPM-nin 259.0.6-cı maddəsinə əsaslanmaqla iddiaçının cavab-dehə qarşı “nikahın pozulması və aliment tələbinə dair” iddiasını baxılmamış saxlamışdır. 259-cu maddənin hər iki bəndinin məzmunundan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, burada ümumi olan iki şərt var: 1) birinci halda hər iki tərəfin, ikinci halda isə iddiaçının mübahisənin həll edilməsində marağının olmamasıdır; 2) tərəflərin işə onlarsız baxılmasını xahiş etməməsidir. Yəni, birinci halda tərəflər, ikinci halda iddiaçı gəlmədən işə baxılmasını xahiş etmiş olarsa, məhkəmə ərizəni baxılmamış saxlamadan işi mahiyyəti üzrə həll edə bilər. Hansı ki, bunun sübut edilməli faktların düzgün araşdırılması baxımından nə qədər məntiqli olması, mübahisə doğura bilər. Hərçənd, MPM-nin 185.4-cü maddəsinə müvafiq olaraq, məhkəmə işə baxmağa haqlıdır. Digər halda isə iddiaçının işdə iştirak edib cavabdehin iclasa gəlməməsi, ərizəyə baxılmasının saxlanılmasını şərtləndirmir. Məsələn, Bakı şəhəri Nərimanov Rayon Məhkəməsi iddiaçının cavabdehə qarşı “nikahın pozulması, uşaqların himayəyə verilməsi və alimentin tutulması” tələbinə dair iddiasına baxarkən (18.04.22-ci il tarixli qətnamə (iş № 2(005)-249/2022) [16] MPM-nin 185.5-cı maddəsinə əsaslanmaqla cavabdehin üzürsüz səbəbdən iclasda iştirak etməməsini müvafiq əsas hesab etməyərək işə baxılmasını mümkün hesab etmişdir. İddia ərizəsinin baxılmamış saxlanması, maraqlı şəxsin təkrar olaraq iddia ilə məhkəməyə müraciət etməsinə mane olmur. Əgər ər-arvad iclasa gəlməmələri və bu barədə məlumat verə bilməmələrini üzürlü səbəblərdən baş verməsini təsdiq edən sübutlar təqdim etsələr, məhkəmə MPM-nin 260.5-ci maddəsinə müvafiq olaraq, ərizənin baxılmamış saxlanması barədə qərarını ləğv edir. Bir qayda olaraq icraatın təzələnməsi qaydası məhkəmənin ərizənin baxılmamış saxlanması barədə qərarında tərəflərə izah edilir (məsələn, İmişli Rayon Məhkəməsinin 14.04.22-ci il tarixli qərarıdır).

Ər-arvaddan birinin razılığı olmadığı halda nikahın pozulması üzrə icraat zamanı məhkəmənin görməli olduğu əsas tədbir tərəflərin barışmasını təmin etməkdir. AM-nin 20.2-ci maddəsinə müvafiq olaraq, məhkəmə tərəflərin barışması üçün üç ay müddət müəyyən etməklə işi təxirə sala bilər. Məhkəmə bunu ayrıca qərardadla rəsmiləşdirir. Nərimanov Rayon Məhkəməsinin yuxarıda qeyd olunan mübahisə üzrə qəbul etdiyi 18.01.2022-ci il tarixli (2(005)-249/2022 say-lı) qərardadına əsasən, iddiaçı və cavabdehin barışması üçün üç ay müddət müəyyən edilməklə iclas təxirə salınmış və məhkəmə baxışı 18 aprel 2022-ci il tarixinə təyin edilmişdir [16]. Əlbəttə qanunverici üç ay nəzərdə tutmaqla tərəflərin barışması üçün müddətin yuxarı həddini müəyyən edir. Əslində bu məhkəməyə konkret hallardan asılı olaraq çevik hərəkət etmək imkanı verir. Belə ki, məhkəmə tərəflərin xahişi üzrə bu müddəti qısalda bilər, yaxud bu xahiş və ya öz təşəbbüsü ilə bir neçə dəfə işi təxirə sala bilər. Amma bu halda məhkəmənin müəyyən etdiyi müddət üç aylıq müddəti keçməməlidir [7, s.152]. Müəyyən edilən üç aylıq müddət ərzində ər-arvad barışmadıqda, yaxud onlardan biri nikahın pozulmasını təkid etdikdə, məhkəmə nikahın pozulması haqqında qətnamə

qəbul edir. Yox, əgər, tərəflər bu müddətin sonunda bərişarsa, məhkəmə MPM-nin 191.2-ci maddəsində təsbit olunan iddiaçının iddiadan imtina etməsini əsas götürərək qərardad qəbul etməklə icraata xitam verir. Lakin qeyd olunan maddənin məzmununa diqqət edilməlidir. Həmin maddədə tərəflərin bərişiq sazişinin məhkəmə tərəfindən qərardala təsdiq edilməsində də bəhs olunur. Əslində tərəflərin bərişması və bərişiq sazişi müxtəlif institutdur. Əgər bərişiq sazişi məhkəmə tərəfindən təsdiq edilməldirsə, ər-arvadın bərişması üçün bu tələb olunmur [7, s.152]. Bəzən iddiaçının iddiadan imtina etməsi, iddia ərizəsinin geri götürülməsi formasında da ola bilər. Bu halda MPM-nin 259.11-ci maddəsinə müvafiq olaraq, iddia ərizəsinin qaytarılması barədə ərizə verildikdə və cavabdeh işin mahiyyəti üzrə həll edilməsini tələb etmədikdə, məhkəmə iddia ərizəsinin baxılmamış saxlanması barədə qərardad qəbul edir. Məsələn, Bakı şəhəri Nərimanov Rayon Məhkəməsi iddiaçının cavabdehə qarşı “nikahın pozulması” tələbinə dair özünün 19.01.22-ci il tarixli 2(005)-708/2022 sayılı qərardadı ilə tərəflərin bərişması üçün üç ay müddət müəyyən etməklə iclası 19 aprel 2022-ci tarixinə təxirə salmışdır. Bu tarixdə keçirilən məhkəmə iclasında qəbul edilən qərardadla (e-2(005)-708/2022 sayılı) [16] məhkəmə MPM-nin 259.0.11-ci maddəsinə əsas götürməklə iddiaçının “nikahın pozulması” barədə ərizəsinə baxılmamış saxlamışdır. MPM-nin 185.5-cı maddəsinə əsaslanmaqla cavabdehin üzürsüz səbəbdən iclasda iştirak etməməsini müvafiq əsas hesab etməyərək işə baxılmasını mümkün hesab etmişdir. Çünki iddiaçı və nümayəndəsi məhkəmə iclasında ərizə ilə məhkəməyə müraciət edərək iddia ərizəsinin və ona edilmiş əlavə sənədlərin geri qaytarılmasını xahiş etmişdir.

AM-nin 19.1-ci maddəsində təsbit edilidiyi kimi ər-arvadın yetkinlik yaşına çatmayan ümumi uşaqlarının olması, qarşılıqlı razılışmadan asılı olmayaraq, nikahın məhkəmə qaydasında pozulmasını şərtləndirir. Digər tərəfdən, nikahın pozulması ilə yanaşı, uşaqların mənafeyi ilə bağlı bəzi məsələlərin, uşaqların hansı valideynin yanında qalması, uşaqların maddi tələbatının ödənilməsi üçün hansı miqdarda aliment alınması və hansı valideyndən alınması kimi məsələlərin də paralel olaraq həll edilməsi zərurətini şərtləndirir. Qeyd olunan məsələlərin həll edilməsi məhkəmənin vəzifəsini təşkil edir. Məhkəmə bu vəzifəsini iki formada: 1) ər-arvadın sazişi əsasında; 2) öz təşəbbüsü əsasında yerinə yetirir. AM-nin 21.2-ci maddəsinə müvafiq olaraq, ər-arvad arasında müvafiq saziş olmadıqda, yaxud belə saziş uşaqların və ya tərəflərdən birinin maraqlarına uyğun olmadıqda, məhkəmə uşaqlarla bağlı yuxarıda qeyd olunan məsələlərlə bağlı tədbirlər görür. Məsələn, Naxçıvan MR Babək Rayon Məhkəməsi özünün “nikahın pozulması” tələbinə dair 19.04.2022-ci il tarixli 2(079)-24/2022 sayılı qətnaməsində [19] nikahın pozulması yanaşı, sazişin olmaması halında uşağın atasının (iddiaçının) yanında qalmasını qət etmişdir. Məhkəmə təcrübəsindən də görüldüyü kimi, nikahın pozulması ilə yanaşı, uşaqlarla bağlı məsələlərin həll edilməsinin prosesual əhəmiyyəti ondadır ki, bir neçə iddia tələbinin bir işdə birləşdirilməsi baş verir. Bəzi hallarda uşaqlarla bağlı məsələlərin həll edilməsi,

həmin məsələlərlə bağlı tələblərin iddia ərizəsində nəzərdə tutulmadan baş verir. Məsələn, Naxçıvan MR Ordubad Rayon Məhkəməsinin “nikahın pozulması” tələbinə dair 18.04.2022-ci il tarixli 2(080)-19/2022 sayılı qətnaməsində [15] nikahın pozulması yanaşı, nikahdan doğulan iki uşağın anasının (cavabdehin) yanında qalması və hər uşaq üçün sabit məbləğdə (aylıq 100 manat) alimentin alınması qət edilmişdir. Bəzən hər üç tələb bir iddia ərizəsində birləşdirilir. Məsələn, “nikahın pozulması, uşaqların himayəyə verilməsi və alimentin tutulması” tələbinə dair iddia üzrə Bakı şəhər Nərimanov Rayon Məhkəməsinin 18.04.2022-ci il tarixli 2(005)-249/2022 sayı qətnaməsi [16]. Bəzən iddia ərizəsində nikahın pozulması ilə yanaşı alimentin tutulması və ya uşaqların himayəyə verilməsi tələbi birləşdirilir. Məsələn, “nikahın pozulması və sabit pul məbləğində alimentin tutulması” tələbinə dair iddia üzrə Sumqayıt Şəhər Məhkəməsinin 18.04.2022-ci il tarixli 2(060)-250/2022 sayı qərarı [17].

AM-nin 21.3-cü maddəsinə uyğun olaraq, nikahın məhkəmə qaydasında pozulması ər-arvadın birgə iddia ərizəsi verdikləri gündən bir aydan tez olmayaraq yerinə yetirilir. Hərçənd MPM-nin 172-ci maddəsində yalnız alimentin tutulmasına dair mübahisələrə baxılması üçün müddət müəyyən edilir (m.172.1.1). Əslində aliment tutulması nikahın pozulmasına dair iddia üzrə birikdə həll edilirsə, o halda AM-nin 21.3-cü maddəsindəki müddət aliment tutulmasına da şamil edilməlidir.

Qanunvericilikdən və məhkəmə təcrübəsindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ər-arvadın qarşılıqlı razılığının olub-olmamasından asılı olmayaraq nikahın pozulması haqqında qətnamənin çıxarılması üçün aşağıdakı əsasların olması zəruridir: 1) ər-arvadın birgə yaşaması və ailənin saxlanılmasının məhkəmə tərəfindən mümkün hesab edilməsi; 2) ər-arvadın barışması üçün məhkəmə tərəfindən görülən tədbirlərin müsbət nəticələnməməsi; 3) ər-arvadın hər ikisinin, yaxud onlardan birinin nikahın pozulmasını təkid etməsi.

İstinadlar:

1. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi // <http://e-qanun.az/framework/46946>
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // <http://e-qanun.az/framework/897>
3. Azərbaycan Respublikasının Mediasiya haqqında 2019-cu il Qanunu // <http://e-qanun.az/framework/41828>
4. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsi // <http://e-qanun.az/framework/46945>
5. Azərbaycan Respublikasının Prokurorluq haqqında 1999-cu il Qanunu // <https://e-qanun.az/framework/5229>
6. Dəmirçiyeva M.D. Azərbaycan Respublikasının ailə hüququ. Bakı: Zərdabi Nəşr MMC, 2020, 552 s.
7. Dəmirçiyeva M.D. Mülki məhkəmə icraatı: ayrı-ayrı kateqoriya mülki işlərə baxılmasının prosesual xüsusiyyətləri. Bakı: Qanun, 2008, 216 s.
8. Manayev Q.İ. Sovet ailə hüququ. Dərslik. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, 260 s.
9. Дамирчиева М.Д. Процессуальные особенности расторжении дел о лишении родительских прав // Ганун, 1996, № 7, с.12-15.

10. Дамирчиева М.Д. Общая характеристика правовых споров, связанных с воспитанием детей и особенности решения в суде этих правовых споров // Законоведение, 1997, № 7, с.16-32.

11. <http://supremecourt.gov.az/post/view/172>

12. <http://www.constcourt.gov.az/az/decision/277>

13. <http://www.constcourt.gov.az/az/decision/325>

14. <http://supremecourt.gov.az/post/view/795>

15. [httpse-mehkeme.gov.az/signedShowPdfguid=5febcbf443ef9473eb0b845151bcc50e1.pdf](http://mehkeme.gov.az/signedShowPdfguid=5febcbf443ef9473eb0b845151bcc50e1.pdf)

16. [httpse-mehkeme.gov.az/signedShowPdfguid=f8e22b9bce7849a8b21c809abc0b0b3e.pdf](http://mehkeme.gov.az/signedShowPdfguid=f8e22b9bce7849a8b21c809abc0b0b3e.pdf)

17. [httpse-mehkeme.gov.az/signedShowPdfguid=99053b523efd4e58a2e380a0c6552123.pdf](http://mehkeme.gov.az/signedShowPdfguid=99053b523efd4e58a2e380a0c6552123.pdf)

18. [httpse-mehkeme.gov.az/signedShowPdfguid=5724249c487d4a698560c6ae2a5695bd.pdf](http://mehkeme.gov.az/signedShowPdfguid=5724249c487d4a698560c6ae2a5695bd.pdf)

19. [httpse-mehkeme.gov.az/signedShowPdfguid=801b83797e6749f6b5caac48c4b26a37.pdf](http://mehkeme.gov.az/signedShowPdfguid=801b83797e6749f6b5caac48c4b26a37.pdf)

20. [httpse-mehkeme.gov.az/signedShowPdfguid=f7eba97630f043148c593d1a6e8ed332.pdf](http://mehkeme.gov.az/signedShowPdfguid=f7eba97630f043148c593d1a6e8ed332.pdf)

ОСОБЕННОСТИ СУДЕБНОГО ПРОИЗВОДСТВА ПО ДЕЛУ О РАСТОРЖЕНИИ БРАКА

Исмаил Гарибли*, Фарах Мириева**

Резюме

В статье анализируются особенности бракоразводного процесса. Для этого исследуется положение правовой доктрины и национального законодательства. При этом анализируется судебная практика, анализируется практическое значение постановлений Пленума Конституционного Суда и Пленума Верховного Суда по проблеме. Отмечается, что процессуальные особенности расторжения брака обычно определяются двумя условиями: 1) по обоюдному согласию супругов; 2) у супругов есть общие несовершеннолетние дети.

Ключевые слова: муж и жена, брак, развод, суд, законодательство, иск.

PECULIARITIES OF JUDICIAL PROCEEDINGS IN THE CASE OF DIVORCE

Ismail Garibli*, Farah Mirieva**

Abstract

The article analyzes the features of the divorce process. For this, the position of the legal doctrine and national legislation is being studied. At the same time, judicial practice is analyzed, the practical significance of the decisions of the Plenum of the Constitutional Court and the Plenum of the Supreme Court on the problem is analyzed. It is noted that the procedural features of divorce are usually determined by two conditions: 1) by mutual consent of the spouses; 2) the spouses have common minor children.

Keywords: husband and wife, marriage, divorce, court, legislation, lawsuit.

* преподаватель Нахчыванского государственного университета

** магистр Нахчыванского государственного университета

* lecturer at Nakhchivan State University

** Master of Nakhchivan State University

CINAYƏT HÜQUQU

QANUNSUZ OLARAQ TRANSPLANTASIYA MƏQSƏDİLƏ MEYİTDƏN ORQAN VƏ YA TOXUMALARIN GÖTÜRÜLMƏSİ

Jalə Qənbərova*

Xülasə

İnsan orqan və ya toxumalarının transplantasiyası şəxsiyyətin tamlığına, bütövlüyünə müdaxilənin bir növüdür. Bu müdaxilə müvafiq tələblər çərçivəsində həyata keçirildikdə hüquqa uyğun qəbul edilir və şəxsiyyətin hüquqlarına, həyat və sağlamlığına təcavüz kimi xarakterizə edilmir. Lakin son illərdə orqan və ya toxumaların köçürülməsinin getdikcə daha geniş viyətə alması, tibbi imkanların inkişafı, insanların sağlamlığının bərpası üçün orqan və toxumaların nəql olunmasına ehtiyacın artması və s. amillər insan orqan və ya toxumalarının qanunsuz olaraq transplantasiya məqsədilə götürülməsinə, orqan və ya toxumaların ticarətinin genişlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Buna görə də bir çox dövlətlərdə, o cümlədən ölkəmizdə bu sahəni tənzimləyən hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Məqalədə transplantasiya məqsədilə qanunsuz olaraq meyit donor orqanlarının götürülməsi əməli cinayət hüququ çərçivəsində təhlil olunur.

***Açar sözlər:** transplantasiya, donor orqanlar, meyit donor, canlı donor, orqanların alqı-satqısı, beyin ölümü*

Bir çox ölkələrin qanunvericiliyində olduğu kimi, Azərbaycan qanunvericiliyin də insan orqan və ya toxumalarının müəyyən şərtlər daxilində və qaydalara uyğun transplantasiyası hüququayğun hesab edilmiş, bununla bağlı xüsusi müvafiq qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir. Belə ki, 1999-cu ildə “İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası” haqqında 726-IQ nömrəli AR Qanunu qəbul edilmiş, daha sonra 2022-ci ilin yanvar ayının 1-dən qüvvəyə minən “İnsan orqan və toxumalarının donorluğu və transplantasiyası” haqqında 189-VIQ nömrəli AR Qanunu ilə həmin Qanun qüvvədən düşmüş hesab edilmişdir. Yeni Qanun əvvəlki Qanundan fərqli olaraq, bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirilmiş, canlı donordan və meyit donordan orqan və toxumaların götürülməsi qaydaları və şərtləri ətraflı şəkildə müəyyənləşdirilmişdir.

İnsan orqan və toxumalarının qanunvericiliyin tələblərinə zidd olaraq insan orqan və ya toxumalarının transplantasiyası cinayət əməli hesab edilərək Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi (CM) ilə kriminallaşdırılmışdır. Belə ki, bu əməl CM-in “Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər” bölməsinin “Həyat və sağlamlıq əleyhinə olan cinayətlər” fəslinin 137-ci maddəsində “İnsan orqan və toxumalarının alqı-satqısı və onların transplantasiya məqsədi ilə götürülməsinə məcbur etmə” adı ilə qeyd olunmuşdur. Sözügedən maddədə adından da göründüyü kimi, 2 ayrı cinayət əməli (insan orqan və toxumalarının alqı-satqısı və zor tətbiq etməklə və ya zor tətbiq etmə hədəsi ilə insan orqan və ya toxumalarının transplantasiya məqsədi ilə götürülməsinə məcbur etmə) nəzərdə tutulmuş-

* Bakı Dövlət Universitetinin Cinayət hüququ və kriminologiya kafedrasının doktorantı

dur. Lakin, qeyd olunan maddədə meyiddən qanunsuz olaraq orqan və toxumaların götürülməsi kriminallaşdırılmamışdır.

Azərbaycan qanunvericiliyindən fərqli olaraq, Türkiyənin cinayət qanunvericiliyində, 2004-cü il tarixli 5237 sayılı Türk Ceza Kanununun “orqan və ya toxuma ticarəti” adlanan 91-ci maddəsində qanunsuz olaraq canlı donordan donor orqanlarının götürülməsi ilə yanaşı, hüquqa zidd olaraq, meyiddən belə orqanların götürülməsi də krimanllaşdırılmış və bu əmələ görə bir il müddətinə azadlıqdan məhrumetmə cəzası nəzərdə tutulmuşdur. Oxşar təcrübə Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzvlərindən olan Qazaxıstan, Belarusiya kimi dövlətlərin qanunvericiliyində də mövcuddur. Adı çəkilən ölkələrin qanunvericiliyində meyit donordan qanunsuz olaraq orqan və ya toxumaların götürülməsi ictimai məənəviyyat əleyhinə olan cinayətlər sırasında ayrıca cinayət tərkibi kimi nəzərdə tutulmuşdur. Hüquq ədəbiyyatına görə ölkəmizdə meyit donordan qanunsuz olaraq donor orqanların götürülməsi bir qayda olaraq, CM-in 245-ci maddəsi ilə ictimai məənəviyyat əleyhinə cinayət hesab edilən “qəbir üzərində təhqiredici hərəkət” əməli ilə tövsif edilir. [4, s.357]

“İnsan orqan və toxumalarının donorluğu və transplantasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 16-cı maddəsində qeyd olunur ki, digər tibbi üsullarla və meyit donor orqanları vasitəsilə insan həyatının xilas edilməsi və ya sağlamlığının bərpası mümkün olmadıqda resipiyentə canlı donordan donor orqanların transplantasiyasına yol verilir. Həmin Qanunun tələblərinə görə resipiyent dedikdə müalicə məqsədilə donor orqanı köçürülən şəxs başa düşülür. Normanın məzmunundan da göründüyü kimi ilk olaraq öncəlik meyiddən götürülən donor orqanlarının transplantasiyası yolu ilə resipiyentin həyatını xilas etməyə verilir. Yalnız son çarə kimi canlı donordan donor orqanlarının köçürülməsindən istifadə olunur. Meyiddən hansı donor orqanların götürülməsinin mümkünlüyü, meyiddən donor orqanlarının götürülməsinə dair ümumi qaydalar sözügedən Qanunda ətraflı göstərilmişdir. Meyit donorun anlayışı “İnsan orqan və ya toxumalarının donorluğu və transplantasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda transplantasiya məqsədilə götürülən, bioloji ölüm və ya beynin bütün funksiyalarının tam dayanması və geridönməz prosesləri qeydə alınmış bir yaşına çatmış şəxs kimi verilmişdir.

Meyiddən donor orqanlarının götürülməsində ən önəmli məsələ ölüm anının təsbit edilməsidir. Bütün dünyada qəbul olunmuşdur ki, bir kimsənin ölmüş sayıla bilməsi üçün beynin bütövlükdə tam şəkildə fəaliyyətini dayandırması lazımdır. Bu səbəblə ürək döyüntüləri davam etsə belə, beynin funksiyalarını itirdiyi halda insan ölmüş hesab edilir. [6, s.185] Qanunda qeyd olunur ki, meyiddən transplantasiya məqsədi ilə orqanların götürülməsi yalnız “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş tələblər nəzərə alınmaqla bioloji ölümün və ya beyin ölümünün baş verməsi barədə həkim konsiliumunun qərarı və tibb müəssisəsinin rəhbərinin razılığı ilə həyata keçirilir. Donorun ölüm anının təsdiqində həkim-

transplantoloqun və transplantasiya üzrə koordinatorun iştirakı qanunla qadağan edilmişdir.

Meyiddən qanunsuz olaraq donor orqanlarının götürülməsi cinayət əməli hesab edirik ki, ictimai mənəviyyət əleyhinə törədilən cinayət kimi qiymətləndirilməlidir. Əməlin ictimai təhlükəliliyi ondan ibarətdir ki, sözügedən əməlin törədilməsi nəticəsində cəmiyyətin mənəvi əsasları pozulur, ölmüş şəxsin qohumlarına mənəvi zərər vurulur. Çünki burada cinayət tərkibinin bilavasitə obyekt ictimai əxlaqdır. Məlumdur ki, doğum ilə qazanılan şəxsiyyət hüquqları ölüm ilə sonlanmış olur. Ancaq ölüm gerçəkləşsə də bəzi şəxsiyyətə bağlı dəyərlər hələ də qorunmağa davam edir. Məsələn, şəxsin sağlığında dəfn ediləcəyi yeri bildirməsi, öldükdən sonra cəsədinin elmi tədqiqat məqsədilə istifadə olunmasını və ya orqan və toxumalarının digər ehtiyacı olan şəxslərə köçürülməsini istəməsi və ya istəməməsi bir qayda olaraq şəxsin ölümündən sonra nəzərə alınır. Bu dəyərlərin qorunması ölünün yaxınlarının ölüyə olan hörmətindən, sevgisindən irəli gəlir. İnsan orqan və ya toxumalarının transplantasiyası sahəsində mövcud qanunvericilik də orqan donorluğu və transplantasiya zamanı meyit donorun cəsədinə ehtiramlı münasibət göstərilməsi prinsipini ehtiva edir.

Qanunsuz olaraq meyiddən transplantasiya məqsədilə orqan və toxumaların götürülməsi əməlinin predmetini ölmüş şəxsin öz funksiyasını qoruyub, saxlayan orqan və ya toxumaları təşkil edir. Qanunun 1-ci maddəsinə görə **insan orqanları** dedikdə şəxsiyyətin xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyən etməyən anatomik struktur vahidi, **insan toxumaları** dedikdə isə insan orqanının eyni mənşəyə, quruluşa və funksiyaya malik hüceyrə və hüceyrəarası maddələr qrupu başa düşülür. Sözügedən Qanunun 6.2-ci maddəsinə görə meyiddən yalnız transplantasiya məqsədilə ürək, ağciyər (ürək-ağciyər kompleksi), böyrəklər, qaraciyər, mədəaltı vəzi, mədə, bağırsaqlar, uşaqlıq, yuxarı və aşağı ətraflar, sümüklər, dəri-fassiya-əzələ kompleksi və onların seqmentləri, sümük ilişi, gözün buynuz qişası və kök hüceyrələri götürülə bilər.

Qeyd olunan cinayət tərkibinin obyektiv cəhəti dedikdə isə qanunsuz olaraq meyidin donor orqanlarının götürülməsi başa düşülür. Bu əməl aşağıdakı hərəkətlərlə icra olunur:

- 1) transplantasiya və ya başqa istifadə üçün insan meyidinin orqan və toxumalarının qanunsuz çıxarılması;
- 2) insan meyidinin orqan və toxumalarının digər bir şəxsə transplantasiyası.

Qeyd olunan hərəkətlər edildiyi andan əməl başa çatmış hesab olunur.

Meyiddən orqan və toxumaların götürülə bilinməsi üçün ölümün təsbitindən sonra ən önəmli məsələ donor orqanların götürülməsinə razılığın olub-olmadığıdır. Belə bir razılığın olması bir yandan orqan və toxumaların köçürülməsini gözləyən xəstəyə yaşamaq haqqı verirsə, digər bir yandan da ölünün yaxınlarının meyit üzərindəki haqlarının pozulmasının qarşısını alır.

Dünyada meyitdən donör orqanların götürülməsinə razılığa dair sistemlər 2 cür qruplaşdırılır:

1. Aşkar icazə sistemi (opting in)
2. Ehtimal olunan icazə sistemi və ya razılıq prezumpsiyası (opting out)

Ehtimal olunan icazə sistemi və ya razılıq prezumpsiyasına görə yaşadığı müddətdə ölümündən sonra orqan və toxumalarının götürülməsinə etiraz etməyən hər kəs donör olaraq qəbul edilir. Aşkar icazə sistemində isə şəxsin həyatdaykən ölümündən sonra orqan donörluğuna icazə verdiyi halda transplantasiya gerçəkləşdirilə bilər. Belə bir razılıq yoxdursa, ölünün seçimini müəyyənləşdirmək üçün şəxsin ən yaxınına müraciət edilir. Başqa sözlə desək, şəxs sağlığında özünü donör olaraq görüb, qeydə aldirmamışdırsa, o meyit donör olaraq qəbul edilmir. [9, s.2533]

Ancaq dünya ölkələri öz hüquq sistemində iki sistemdən birini seçib tətbiq etmək yerinə hər iki sistemin özünəməxsus xüsusiyyətlərini daşıyan digər sistemləri seçib tətbiq etmişlər. Bu baxımdan doktrinada üçlü sistem nəzərdən keçirilir.

1. İradə sistemi
2. Etiraz sistemi
3. Məcburiyyət sistemi

İradə sistemini mənimsəyən ölkələrdə ölən şəxsdən donör orqanların götürülə bilməsi şəxsin sağlığında orqan və toxumalarının götürülməsinə razılığını açıqlamış olmasına əsaslanır. Əgər şəxs sağlığında bununla bağlı öz münasibətini bildirməmişdirsə, hər hansı açıqlama verməmişdirsə, ikinci mərhələyə keçilir və artıq yaxınlarının icazəsi alınır. [3, s.125] Razılıq və anlaşma sistemi olaraq da adlanan bu sistemin ən qatı versiyasında yalnızca donörün sağlığında vermiş olduğu razılığa baxılır və o razılıq əsas qəbul edilir. Məsələn, Yaponiyada 1997-ci ildə qəbul olmuş müvafiq qanunvericilik aktında yalnız donörün sağlığında verdiyi razılığa əsasən transplantasiyanın həyata keçirilə biləcəyi müəyyənləşdirilmişdi. 2010-cu ildə isə mövcud qanun bir qədər mülayimləşdirildi və yaxınların icazəsi nəzərə alınmağa başladı. [5, s.144] Hər nə qədər ən ideal variant ölünün sağlığında açıqlamış olduğu icazəyə əsaslanaraq transplantasiyanın həyata keçirilməsinin mümkünlüyü olsa da, bunun tam olaraq həyata keçirilməsi mümkün deyildir. Çünki insan orqan və ya toxumalarının transplantasiyası ilə bağlı kifayət qədər maarifləndirilmə işləri aparılmır və insanlar müəyyən məsələlərə görə donör orqanların transplantasiyasına laqeyd yanaşırlar. Ona görə də əksər ölkələr daha iradə sisteminin daha yumuşaq variantı olan ölünün yaxınlarının da fikrinin alınmasını qəbul etmişdir. Almaniya, İngiltərə, Hollandiya, Türkiyə də bu sistemi qəbul edən ölkələrdəndir.

Digər bir sistem olan **etiraz sistemində** isə həyatda olduğu müddətdə şəxsin özünün, ölümündən sonra isə yaxın qohumlarının əksinə bir bəyan irəli sürməməsi halında, hər öləndən orqan və toxumaların götürülə biləcəyinin mümkünlüyü nəzərdə tutulur. [5, s.145] Başqa sözlə, etiraz sistemində şəxsin

özünün həyatda olduğu müddətdə və ya öldükdən sonra yaxın qohumlarının etirazı yoxdursa ölənlə şəxsin donor olduğu qəbul edilir. Avstriya, Belçika, Finlandiya, İspaniyada bu sistem mənimsənilmişdir. [11, s.259] Etiraz sistemi hər nə qədər resipiyent tərəfindən avantajlı olsa da, donorun və yaxınlarının mənfəətlərini poza bilmək ehtimalı olması baxımından tənqid olunur.

Məcburiyyət sisteminə görə isə ölümdən donor orqanların götürülmə bilməsi üçün mütləq şəkildə həyatda olduğu dövrdə şəxsin özünün və ya öldükdən sonra yaxınlarının razılığının olmasına ehtiyac yoxdur. Burada resipiyentin mənfəəti əsas götürülür. Başqa sözlə, məcburiyyət sisteminə ölmüş şəxslərin mütləq şəkildə donor olduğu qəbul edilir. Məsələn, yaxın zamanlara qədər Çində bu sistem mövcud idi və edam olunacaq məhkumların özünün və ya yaxınlarının icazəsi alınmadan orqan və toxumaları transplantasiya məqsədilə istifadə olunurdu. [8, s.2247]

Ölkəmizin qanunvericiliyində, ümumi olaraq iradə sistemi qəbul edilsə də, bəzi hallarda məcburiyyət sisteminə də yol verilir. Belə ki, birbaşa olaraq Qanunda qeyd olunur ki, şəxs sağlığında donor orqanların transplantasiyasına, tədris və elmi məqsədlərlə istifadə edilməsinə Qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada yazılı razılığını bildirərsə, ölümündən sonra onun donor orqanları transplantasiya, tədris və elmi məqsədlərlə istifadə olunma bilər. Şəxs sağlığında orqan donorluğu ilə bağlı Qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada yazılı razılığını bildirmədikdə, ölümündən sonra yaxın qohumlarının yazılı razılığı ilə onun orqanlarının transplantasiya, tədris və elmi məqsədlə götürülməsinə yol verilir. Qanunun müddəaları çərçivəsində yaxın qohum dedikdə arvad (ər), yetkinlik yaşına çatmış övladlar, valideynlər, qardaş, bacı nəzərdə tutulur. İlk olaraq, yazılı razılıq vermək hüququ ölənlə şəxsin ərinə (arvadına) verilir. Burada digər bir məsələ, faktiki dini nikah münasibətlərində yaşayan, lakin aralarında rəsmi olaraq nikah qeydə alınmayan şəxslərlə bağlıdır. Qanunvericiliyin müddəalarına uyğun olaraq, şəxs ər (arvad) kimi yalnız rəsmi nikah olduqda tanınır. Ancaq burada mənəvi məsələləri nəzərə alaraq, doktrinada aralarında rəsmi nikah deyil, kəbin bağlanmış şəxslər barəsində də belə bir razılığın alınmalı olduğu qeyd edilir. [7, s.91] Digər bir məsələ, şəxsin əri (arvadı) olmadıqda, donor orqanların götürülməsinə razılığın onların yetkinlik yaşına çatmış övladlarından alınan zaman övladlar arasında yaranan fikir ayrılığına bağlıdır. Doktrinada bununla bağlı 2 fərqli yanaşma vardır. 1-ci yanaşma şəxsin öldükdən sonra orqan və ya toxumalarının götürülməsi üçün bütün övladların razılığının olmalı olduğunu dəstəkləyir. Belə olan halda bütün övladlar razı olsa da, bir övladın narazı olduğu halda həmin övladın da fikri nəzərə alınır və transplantasiya həyata keçirilmir. [10, s.287] Digər bir fikrə görə isə əgər şəxsin bir neçə övladı varsa bu zaman birinin razı olması kifayətdir. Burada əsas götürülən resipiyentin mənfəətidir.

Əgər meyidin övladları da yoxdursa, bu zaman valideynlərin, valideynlər olmadıqda isə qardaş, bacıların fikri əsas götürülür. Şəxs sağlığında donorluqdan

yazılı şəkildə imtina etdikdə, ölümündən sonra onun meyitindən transplantasiya məqsədilə orqanların götürülməsinə yol verilmir.

Türkiyə Qanunvericiliyində isə ölüdən orqan və toxumaların götürülməsinə razılıq alınmasında qanunda nəzərdə tutulan ardıcılığı gözləməklə meyidin ölüm anında yanında olan şəxslərin fikrinə üstünlük verilir.

Qanunda nəzərdə tutulmuşdur ki, qəza və təbii fəlakət nəticəsində beyin ölümü baş verdikdə sağlığında donorluqdan yazılı şəkildə imtina etməyən və razılıq vermək üçün bu Qanunun 21.2-ci maddəsində göstərilən qohumu olmayan şəxslərin meyitindən transplantasiya məqsədilə orqanların götürülməsinə yol verilir. Bu da fikrimizcə, müəyyən mənada məcburiyyət sistemini ehtiva edir.

Cinayət subyektiv cəhətdən birbaşa qəsdlə törədilir. Cinayəti törədən şəxs transplantasiya və ya başqa məqsədlər üçün insan meyitinin orqan və ya toxumalarını qanunsuz olaraq çıxardığını bilir və bunu arzulayır.

Əməlin məzmunu həm də xüsusi məqsədin məcburi olmasını nəzərdə tutur. Burada məqsəd götürülən orqan və ya toxumaların transplantasiya üçün istifadə edilməsidir. Əks halda belə bir məqsəd olmadıqda, qanunsuz olaraq meyitdən donor orqanların götürülməsi digər cinayət əməli kimi, məsələn, meyit üzərində təhqiredici hərəkət kimi qiymətləndiriləcəkdir.

Cinayətin subyektivi ümumdür, 16 yaşına çatmış istənilən şəxs bu cinayətin subyektivi ola bilər.

Qeyd olunan əmələ ağırlaşdırıcı hallar da şamil edilə bilər:

1. Bir qrup şəxs, qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs və ya mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədildikdə;
2. Qulluq mövqeyindən istifadə etməklə
3. Təkrar törədildikdə

Əməlin öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə törədilməsi cinayətin xüsusi subyektivi də nəzərdə tutur. Məsələn burasındadır ki, yalnız müvafiq təhsili, iş təcrübəsi olan və müvafiq qurumda müəyyən vəzifə tutan mütəxəssis tibbi texnologiyanın tələblərinə uyğun olaraq insan meyidindən orqan və toxumaları bacarıqla çıxara bilər.

İstinadlar:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, 30 dekabr 1999-cu il tarixli 787-IQ nömrəli
2. “İnsan orqan və toxumalarının donorluğu və transplantasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 20 oktyabr 2020-ci il tarixli 189-VIQ nömrəli
3. Akıncı Şahin, Türk Özel Hukuku’nda İnsan Kökenli Biyolojik Madde (Organ-Doku) Nakli Kavramı ve Bundan Doğan Hukuki Sonuçlar, Ankara, 1996. s. 125;
4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. II Hissə. CM-in 190-353-cü maddələrinin şərhli. F.Y.Səməndərov. “Hüquq Yayın evi”, Bakı – 2016, s. 763
5. Atamer Yeşim M., “Ölüden Organ Naklinin Beraberinde Getirdiği Bazı Hukuki Sorunlar”, Milletlerarası Hukuk Bülteni, Prof. Dr. Aysel Çelikel’e Armağan, S. 1-2, Y. 1999-2000, s. 125-155.
6. Bayraktar Köksal, Hekimin Tedavi Nedeniyle Cezai Sorumluluğu, İstanbul, 1972.

7. Cihan, Ali Hulki, “Ölmüş Vericiden Organ ve Doku Nakline İlişkin Hukuki Esaslar”, BÜHFD, C. 1, S. 2, 2015, s. 89-97.

8. Sharif, A./Singh, M. Fiatarone/Trey, T./Lavee, J., “Organ Procurement From Executed Prisoners in China”, American Journal of Transplantation, Vol. 14, Iss. 10, 2014, s. 2247-2248. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/25059474/> E.T: 13.02.2021.

9. Rosenblum Amanda M./ Horvat Lucy D./Siminoff Laura A./Prakash Versha/Beitel Janice/Garg Amit X. “The Authority Of Next-Of-Kin in Explicit and Presumed Consent Systems for Deceased Organ Donation: An Analysis of 54 Nations”, Nephrology Dialysis Transplantation, Vol. 27, Iss. 6, 2012, s. 2533. <https://academic.oup.com/ndt/article/27/6/2533/1937357> E.T

10. Zevkliler Aydın, “2238 Sayılı Yasa Kapsamında Organ-Doku Nakli Kavramı ve Hukuki Sorunlar”, Ankara Barosu Hukuk Kurultayı, Ankara, 2000, s. 277-303.

11. Zeytin Zafer, “Organ Naklinde Kişinin Kendi ve Başkasının Geleceğini Belirleme Hakkı”, Organ ve Doku Naklinde Tıp Etiği ve Tıp Hukuku Sorunları-I. Uluslararası Tıp Etiği ve Tıp Hukuku Kongresi Bildiri Kitabı, İstanbul, 2007, s. 251-264.

НЕЗАКОННОЕ ИЗЪЯТИЕ ОРГАНОВ ИЛИ ТКАНЕЙ ИЗ ТРУПА ДЛЯ ТРАНСПЛАНТАЦИИ

Жала Ганбарова*

Резюме

Трансплантация органов или тканей человека является одной из форм вмешательства в неприкосновенность личности. Такое вмешательство является правомерным при осуществлении в рамках соответствующих требований и не характеризуется как посягательство на права, жизнь и здоровье личности. Однако в последние годы все большее получение распространения трансплантации органов или тканей, развитие медицинских учреждений, потребность в трансплантации органов и тканей для восстановления здоровья человека и др. факторы привели к незаконному изъятию органов или тканей человека для трансплантации и расширению торговли органами или тканями. Поэтому во многих странах, в том числе и в нашей стране приняты правовые акты, регулирующие эту сферу. В статье анализируется незаконное изъятие трупных донорских органов для трансплантации в рамках практического уголовного права.

Ключевые слова: трансплантация, донорские органы, трупный донор, живой донор, купля-продажа органов, смерть мозга.

İLLEGAL REMOVAL OF ORGANS OR TISSUES FROM CORPSES FOR TRANSPLANTATION

Zhala Ganbarova**

Abstract

The transplantation of human organ or tissue is a type of interference in the integrity of personality. This kind of interference is not characterized as aggression on the person's rights, life and health and accepted as lawful when it is executed within the framework of the law as part of the relevant requirements. However, in recent years, widespread increase in the transfer

* Докторант кафедры уголовного права и криминологии Бакинского государственного университета

** Ph.D Student, Baku State University

of organ or tissues, the development of medical opportunities, growing demand for transportation of organ and tissue for restoration of human health and other different factors have led to the expansion of the illegal transplantation and trade of human body or tissues. Therefore, as in many countries, legal acts regulating this area were adopted in our country. The interpretation of this action leads to uncertainty. In this regard, the article analyzes the illegal removal of donor organs from corpses for transplantation within the framework of criminal law.

Keywords: *transplantation, donor organs, organ or tissue, corpse donor, live donor, organ trade, brain death.*

BEYNƏLXALQ ÜMUMİ HÜQUQ

XÜSUSİ (HİBRİD) MƏHKƏMƏ ORQANLARININ FƏALİYYƏTİNDƏ MÜHƏRİBƏ CİNAYƏTLƏRİNƏ GÖRƏ MƏSULİYYƏTƏ CƏLBƏTMƏ PROBLEMI

Mehriban Eyyubova*

Xülasə

Məqalədə xüsusi (hibrid) məhkəmə orqanlarının fəaliyyətində mühəribə cinayətlərinə görə məsuliyyətə cəlbətmə problemi hüquq ədəbiyyatında mövcud fikir müxtəlifliyi və beynəlxalq praktika əsasında geniş təhlil edilir. Qeyd edilir ki, mühəribə cinayəti anlayışının formalaşması yalnız nəzəri işin (müxtəlif konsepsiya, nəzəriyyə və baxışların) yox, həmçinin hüquq normalarının tətbiqi ilə meydana çıxan praktiki işin nəticəsində formalaşır. Bu cəhətdən beynəlxalq tribunallar və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi ilə yanaşı, xüsusi (hibrid) məhkəmələr də bu istiqamətdə mühüm rol oynayır. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq bu istiqamətdə həmin təcrübənin də ətraflı öyrənilməsi, beynəlxalq praktikanın və milli qanunvericiliklərin zənginləşdirilməsi zəruridir.

Açar sözlər: *xüsusi məhkəmə orqanları, mühəribə cinayətləri, beynəlxalq məsuliyyət, cinayət qanunvericiliyi, dövlətlərin məsuliyyəti, beynəlxalq tribunal*

Hibrid (və ya qarışıq) tribunallar, fəaliyyəti və yurisdiksiyası beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn normaları ilə tənzimlənən beynəlxalq cinayət mühakiməsi orqanlarını özündə əks etdirir. Eyni zamanda, beynəlmilləşdirilmiş məhkəmələr də mövcuddur ki, belə məhkəmələr beynəlxalq hakimlərin iştirakı ilə beynəlxalq cinayətlərə baxan milli məhkəmə orqanlarıdır. Ad hoc beynəlxalq tribunallarından fərqli olaraq, belə məhkəmələr milli cinayət qanunvericiliyini də rəhbər tutur. Ümumiyyətlə, bu tip məhkəmələrin yaradılması bir sıra iqtisadi, siyasi və hüquqi amillərlə bağlıdır. Yuqoslaviya və Ruanda üzrə beynəlxalq tribunalların uzun müddətli məhkəmə prosesləri, cinayətkarların axtarışı proseslərinin, məsuliyyətə cəlb edilməsi və cəza təyin edilməsi və xüsusilə də, bu tribunalların maliyyə xərclərindəki problemlər hibrid məhkəmələrin formalaşmasına təkan vermişdir. [1]

Keçmiş Yuqoslaviyada və Ruandada törədilən cinayətlər üzrə tribunalların fəaliyyətindən sonra Syerra Leonədə, Burundidə, Konqoda, Kambocada və Şərqi Timorda xüsusi məhkəmə orqanlarının yaradılması təşəbbüsləri aktivləşməyə başladı. Həm qeyd edilən dövlətlərin rəsmi nümayəndələri, həmçinin beynəlxalq ictimaiyyət cinayətkarların məsuliyyətə cəlb edilərək cəzalandırılması istiqamətində müvafiq addımın atılmasını müsbət qarşılayırdı. İndiyədək aşağıdakı hibrid məhkəmələr yaradılmışdır: Syerra Leone xüsusi Məhkəməsi (2000); Şərqi Timorda törədilmiş ağır cinayətlər üzrə xüsusi məhkəmə palataları (2000-2006); Kosovoda qarışıq məhkəmə kollegiyaları (2000); Syerra Leone üzrə xüsusi Məhkəmə (2002); Bosniya və Hersoqovinada beynəlxalq cinayətlərin araşdırıl-

* hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

ması üzrə məhkəmə palatası (2005); Kambocada fəvqəladə məhkəmə palataları (2006); Livan üzrə xüsusi Tribunal (2009); Afrika üzrə Xüsusi Tribunal (2013) [2].

Bütövlükdə, hibrid məhkəmələr iki əsasda təsis edilə bilər: 1) BMT ilə müvafiq dövlətin müqaviləsi əsasında (Syerra Leone və Livan xüsusi məhkəmələri) və 2) sülhməramlı əməliyyatların aparıldığı dövlətlərin ərazilərində BMT-nin müvəqqəti administrasiyaları tərəfindən formalaşdırıla bilər (Kosovo və Şərqi Timor xüsusi məhkəmələri). Hibrid məhkəmələrin spesifik xüsusiyyəti ondadır ki, onlar sülhün saxlanması üzrə missiyalar tərəfindən təsis edirlər, hansılara ki, BMT-nin inzibati mandatı verilmişdir. Həmin mandata uyğun olaraq, onlar sülh əməliyyatlarının keçirilmə yerləri üzrə qanunverici, icra və məhkəmə səlahiyyətlərini həyata keçirirlər. Hibrid məhkəmələrin fəaliyyəti və yurisdiksiyası artıq qeyd etdiyimiz kimi, həm beynəlxalq, həm də milli hüquq normaları əsasında müəyyən edilir.

BMT ilə müqavilə əsasında təsis edilən hibrid məhkəmələr öz hüquqi statusuna görə dövlətin daxili hüquq və ya məhkəmə sisteminə daxil deyil, lakin BMT administrasiyaları əsasında təsis edilən məhkəmələr isə müvafiq dövlətin məhkəmə sisteminə aid edilir.

Bu məhkəmə orqanlarının digər bir fərqləndirici xüsusiyyəti ondadır ki, onlar beynəlxalq hüquq qabiliyyətinə malikdirlər. BMT ilə razılaşmalara əsasən təsis edilmiş məhkəmələr dövlətdaxili və beynəlxalq hüquq qabiliyyətinə malikdirlər. Sülhməramlı missiyaların təsis etdiyi qarışıq məhkəmələr yalnız dövlətdaxili səlahiyyətə malikdirlər, belə olan halda müvafiq missiyalar onların beynəlxalq səlahiyyətini həyata keçirirlər.

Hibrid məhkəmələr yurisdiksiyalarına görə də fərqlənirlər. Beynəlxalq müqavilə əsasında yaradılan məhkəmələrin ərazi və personal yurisdiksiyası məhduddur, belə məhkəmələr yalnız təsis edildiyi dövlətin ərazisi və konkret şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi ilə məhdudlaşır. BMT-nin sülhməramlı missiyalarının nəzarətində olan məhkəmələr isə ərazi və ya şəxslərə münasibətdə universal yurisdiksiyaya malikdirlər.

İndi isə, qeyd edilən hibrid məhkəmə orqanlarının yaradılması və fəaliyyətinə, xüsusilə də müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyətə cəlb etmə məsələsinə baxaq. İlk növbədə, Syerra-Leone üzrə Məhkəmədən başlayaq. Bu orqan Syerra-Leone hökuməti ilə BMT-nin birgə təşəbbüsü əsasında 30 noyabr 1996-cı ildən sonra ölkə ərazisində baş vermiş vətəndaş müharibəsində beynəlxalq humanitar hüquq normalarının ciddi pozuntularında təqsirləndirilən şəxslərin məhkəmə təqibi məqsədilə təsis edilmişdir [3]. Məhkəmənin daimi ofisi Syerra-Leonenin paytaxtı Fritaun şəhərindədir, Haaqa və Nyu York şəhərlərində əlavə ofislər yerləşir.

Məhkəmə Syerra-Leone ərazisində baş vermiş vətəndaş müharibəsində sadalanan cinayətlərin törədilməsi ilə bağlı istənilən şəxs üzərində fərdi cinayət yurisdiksiyasına malikdir: insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri,

beynəlxalq humanitar hüququn digər pozuntuları və Syerra-Leone cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulan cinayətlər.

Məhkəmə 1965-ci il Cinayət prosesi haqqında Syerra Leonenin Qanununu rəhbər tuta bilər, həmçinin mutatis mutandis prinsipi əsasında Ruanda üzrə beynəlxalq cinayət tribunalında tətbiq edilən qaydalarla və prosedurlara əməl edə bilər. Bununla belə, qərarların qəbul olunması vaxtı Apellyasiya kamerası Yuqoslaviya və Ruanda üzrə beynəlxalq cinayət tribunallarının qərarlarına müvafiq olaraq apellyasiya palatalarının mövcud qərarlarını rəhbər tutmalıdır [4].

Məhkəmə konkret işlərin müzakirəsində prioritetə malik olaraq Syerra Leonenin milli məhkəmələri ilə paralel yurisdiksiyaya malikdir. Əgər Syerra Leonenin hər hansı məhkəməsində Xüsusi Məhkəmənin yurisdiksiyasının altında düşən iş varsa, Xüsusi Məhkəmə həmin işi öz baxışına ötürülməsini tələb edə bilər. Konkret cinayətlərin törədilməsinə görə Xüsusi Məhkəmə tərəfindən artıq ittiham edilmiş şəxslər non bis in idem prinsipinə əsasən Syerra Leonenin milli məhkəmələrində məsuliyyətə cəlb edilmirlər. Bununla belə, əgər hər hansı şəxs, əksinə, daha əvvəl Xüsusi Məhkəmənin yurisdiksiyasına aid olan cinayətlər üçün Syerra Leonenin milli məhkəməsində ittiham edilmişdirsə, onda belə şəxs barəsində iş təkrar baxıla bilər [5].

Məhkəmə praktiki fəaliyyətinə 2003-cü ildə başlamış və elə həmin ildə çoxsaylı mühəribə cinayətlərinin törədilməsində təqsirləndirilən Sem Bokari, Morris Kallon, Fode Sanko, İssa Sesay, Avqustin Qbao, Con Pol Karoma kimi cinayətkarlara ittiham elan etmişdir.

Xüsusi Məhkəmənin baxdığı işlər arasında ən məşhuru Liberianın 22-ci prezidenti Çarlz Teylorun işi hesab edilə bilər. O, almaz müqabilində Syerra-Leonedə baş vermiş vətəndaş mühəribəsində vuruşan Birləşmiş İnqilab Cəbhəsinə külli miqdarda silah və sursatın verilməsində təqsirləndirilirdi. 26 aprel 2012-ci ildə Haaqada keçirilən məhkəmə iclasında Ç.Teylor 6 mühəribə cinayəti və 5 insanlıq əleyhinə cinayətdə təqsirli bilinərək 50 il azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmişdir [6].

Qeyd etmək lazımdır ki, BMT Təhlükəsizlik Şurası öz qətnamələrində bu orqanın fəaliyyətini müsbət qiymətləndirərək, Syerra-Leone ərazisində sülhün, təhlükəsizliyin və qanun qaydanın qorunmasında əhəmiyyətli töhfə verdiyini qeyd etmişdir. Eyni zamanda, Təhlükəsizlik Şurası hesab edir ki, Məhkəmə öz işini vaxtında, yubadılma hallarına yol vermədən qurtaracaq. Azyaşlıların məsuliyyətə cəlb edilməməsi, Məhkəmənin müstəqil fəaliyyəti kimi müsbət aspektləri ilə yanaşı, müəyyən neqativ hallar da qalmaqdadır, belə ki, Məhkəmənin büdcəsinin könüllü ayırmalar hesabına formalaşması ciddi maddi-texniki ehtiyaclar doğurur. Bu məsələ ilə bağlı BMT tribunalarında maliyyə yardımının ayrılması ilə bağlı təkliflər dəfələrlə səsləndirilmişdir.

Növbəti hibrid məhkəmə Kambocada fəvqəladə məhkəmə palatalarıdır. Kamboca Demokratik Respublikası rəhbərlərinin və beynəlxalq humanitar hüququn normalarının ciddi pozuntularında təqsirləndirilən digər şəxslərin

məsuliyyətə cəlb edilməsi bu palataların yaradılması məqsədi idi. Yel Universitetinin Kamboca Genosid Proqramının hesabatlarına əsasən 17 aprel 1975-ci ildən 6 yanvar 1979-cu ilədək Kambocada "Qırmızı kxmerlər" in hakimiyyəti dövründə aparılan repressiyalar nəticəsində 1.7 milyonadək insan qətlə yetirilmişdir, bu əhalinin 21% idi [7]. Siyahıyaalmaların yoxluğu ilə əlaqədar qurbanların dəqiq miqdarı təyin edilməmişdir. Müxtəlif hesabatlarda 3.4 milyona qədər dəyişir.

Fövqəladə məhkəmə palatalarının yurisdiksiyasına soyqırım, mühəribə cinayətləri, insanlıq əleyhinə cinayətlər və digər cinayətlər daxildir. Məhkəmə həbs və əmlakın müsadirəsi cəzalarını tətbiq edir, digər məhkəmə orqanları kimi bu Məhkəmə də ölüm cəzasını tətbiq etmir.

Məhkəmənin praktiki fəaliyyəti 2007-ci ildən başlamışdır. Məhkəmənin ittiham etdiyi şəxslər arasında Qırmızı kxmerlərin keçmiş liderləri olan Nuon Çea və Kxieu Sampxanı xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu şəxslərin hər biri 6-sı mühəribə cinayəti olmaqla, ümumilikdə 23 beynəlxalq cinayətin törədilməsində təqsirli bilinərək ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmişdir [8].

Bununla belə, fəvqəladə məhkəmə palatalarının fəaliyyətində müəyyən problemlər mövcuddur. Belə ki, palataların qarışdırılmış sistemi kompleks inzi-bati struktur nöqtəyi-nəzərindən müəyyən çətinliklər doğurur. Qeyd etmək lazımdır ki, palataların müvəqqəti yurisdiksiyası 1975-dən 1979-cu ilə qədər törədilmiş cinayətlərə aid edildiyindən (nəzərə alsaq ki, 45 ildən çox vaxt keçmişdir), həmin cinayətlərlə bağlı mötəbər sübutların toplanması kifayət qədər mürəkkəb məsələdir.

Növbəti hibrid məhkəmə Kosovo ərazisində təsis edilən məhkəmədir. Bu məhkəmə orqanı beynəlxalq elementin iştirakı ilə Kosovo ərazisində sülhün təmin edilməsi məqsədilə BMT-nin sülhməramlı missiyası çərçivəsində yaradılmışdır. Məhkəmənin fəaliyyətinin hüquqi əsasını BMT Təhlükəsizlik Şurasının 10 iyun 1999-cu il tarixli 1244 sayılı Qətnaməsi, Kosovoda BMT müvəqqəti administrasiyasının 25 iyul 1999-cu il Sərəncamı və Beynəlxalq hakim və prokurorların vəzifəyə təyin və azad edilməsi haqqında 15 fevral 2000-ci il Sərəncamı təşkil edir [9].

Beynəlxalq hakimlər və prokurorlar bir qayda olaraq, mühəribə cinayətləri və etnik zəmində baş vermiş cinayətlərə, soyqırım və insanların oğurlanması ilə bağlı cinayətlərlə bağlı işlərə baxırlar. Beynəlxalq hakimlər və prokurorlar Kosovo ərazisində cinayətlə mübarizənin müvəqqəti normativ maddi-hüquqi və prosesual bazasının formalaşmasında iştirak etmişlər.

Şərqi Timorda ağır cinayətlər üzrə xüsusi kollegiyalar Şərqi Timorda BMT-nin Müvəqqəti Administrasiyası tərəfindən yaradılmış qarışıq cinayət tribunalıdır. Bu Məhkəmə Şərqi Timorun ərazisində ağır cinayətlərin törədilməsində təqsirləndirilən şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi məqsədinə xidmət edir.

Xüsusi kollegiyalar Şərqi Timorun paytaxtı Dilinin dairə və apellyasiya məhkəmələrində iclaslar keçirmişdir. Onlar 2000-2006-cı illərdə ağır cinayətlər üzrə işlərə baxmış və hazırda öz fəaliyyətini tamamilə qurtarmışdır.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının 25 oktyabr 1999-cu il qəbul edilmiş Qətnaməsində BMT sülh missiyasının daxil olmasından sonra Məhkəməyə Şərqi Timorun idarə edilməsi səlahiyyəti verilmişdir. BMT müvəqqəti administrasiyası ədalətin mühakiməsi də daxil olmaqla, qanunverici və icra hakimiyyətini həyata keçirmişdir. Buna görə də, Xüsusi kollegiyalar təsis direktiv əsasında yox, birtərəfli qaydada təxirə salınmadan təsis edilmişdi.

Xüsusi kollegiyalar Şərqi Timorun normal cinayət qanunvericiliyi və məhkəmə infrastrukturunu olmayan, son dərəcə zəif və qeyri-effektiv məhkəmə sisteminə kömək göstərmişdir. Kollegiyanın yurisdiksiyasına növbəti cinayətlər üzrə işlərə baxılması aid idi: soyqırımın cinayətləri; mühəribə cinayətləri; insanlıq əleyhinə cinayətlər; qətlər, cinsi cinayətlər və işgəncələr. Göstərilən cinayətlər Şərqi Timorun Cinayət Məcəlləsi ilə nəzərdə tutulmuşdu.

Təşkilatı baxımdan kollegiya növbəti orqanlardan ibarətdir: ciddi cinayətlərin araşdırılması qrupu; kollegiyaların məhkəmə tərkibləri; Dilinin dairəsinin Apelyasiya məhkəməsi; Şərqi Timorun prokuror xidməti.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının 2004-cü il 1543 sayılı Qətnaməsində müəyyən edilmişdi ki, kollegiyaların diqqətini 10 prioritetli işdə cəmləşdirərək 20 may 2005-ci ildən gec olmayaraq (BMT Müvəqqəti administrasiyasının səlahiyyətlərinin bitmə tarixi) bütövlükdə kollegiyaların fəaliyyətini qurtarmaq lazımdır. 2005-ci ilədək bu məhkəmə orqanı 391 şəxsə ittiham irəli sürmüş, 88 məhkumun iştirakı ilə 55 araşdırma aparılmışdır [10].

2006-cı ildə Xüsusi kollegiyalar öz fəaliyyətini qurtarmış və baxılmamış bütün işləri Şərqi Timorun milli məhkəmələrinə vermişdir. Xüsusi kollegiyaların fəaliyyətində əsas problem o idi ki, İndoneziya hökuməti bəzi vətəndaşlarının BMT-nin sülh kontingentinə verməkdən imtina etmişdi, hansılar ki, Şərqi Timora ağır cinayətlərin törədilməsində ittiham edilirdilər.

Livan üzrə xüsusi Tribunal BMT və Livan hökumətinin birgə təşəbbüsü ilə 14 fevral 2005-ci il Livanın keçmiş Baş naziri Rafiq Xaririnin qətli ilə bağlı cinayətkarların məsuliyyətə cəlb edilməsi məqsədilə təsis edilmişdir. Göründüyü kimi bu məhkəmənin yurisdiksiyasında mühəribə cinayətləri ilə bağlı məsələ istisnadır. Lakin bu məhkəmənin Statutunda qeyd edilir ki, onun yurisdiksiyası digər cinayətlərə də şamil edilə bilər [11]. İndiyədək məhkəmənin baxdığı işlər arasında mühəribə cinayəti ilə bağlı işlər yoxdur.

Müasir dövrümüzdə təsis edilən ən son hibrid məhkəmələrdən biri Afrika üzrə Xüsusi Tribunalıdır. Tribunal, 7 iyun 1982-ci ildən 1 dekabr 1990-cı ilədək Çadda Xissen Xabrenin prezidentliyi dövründə törədilən beynəlxalq cinayətlərlə bağlı işlərə baxır. Tribunalın qərarı ilə X.Xabre insanlıq əleyhinə cinayətlərin törədilməsində təqsirli bilinərək ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmişdir [12]. Bu Afrika tarixində ilk məhkəmə prosesi idi ki, bir

dövlət digər dövlətin keçmiş liderini beynəlxalq cinayətdə təqsirli bilib cəzalandırmışdır. Tribunal 2012-ci ildə Afrika İttifaqı ilə Seneqal arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən yaradılmış və 2013-cü ildən Seneqal məhkəmə sistemində fəaliyyət göstərir.

Sonda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müharibə cinayəti anlayışının formalaşması yalnız nəzəri işin (müxtəlif konsepsiya, nəzəriyyə və baxışların) yox, həmçinin hüquq normalarının tətbiqi ilə meydana çıxan praktiki işin nəticəsində formalaşır. Bu cəhətdən beynəlxalq tribunallar və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi ilə yanaşı, xüsusi (hibrid) məhkəmələr də bu istiqamətdə mühüm rol oynayırlar. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq bu istiqamətdə həmin təcrübənin də ətraflı öyrənilməsi, beynəlxalq praktikanın və milli qanunvericiliklərin zənginləşdirilməsi zəruridir.

İstinadlar:

1. Егоров С.А. Гибридные (смешанные) трибуналы и суды // Международное право и международные организации. М.: ООО НБ-Медиа, 2014, № 3, с. 470-471.
2. https://en.wikipedia.org/wiki/International_court
3. Cristiano d'Orsi. Asylum-Seeker and Refugee Protection in Sub-Saharan Africa: The Peregrination of a Persecuted Human Being in Search of a Safe Haven. Routledge, 2015, p. 259.
4. Boas Gideon, James L. Bischoff. International Criminal Law Practitioner Library: International Criminal Procedure. P. 6. Cambridge University Press, 2011, 486 p.
5. Laucci Cyril. Digest of Jurisprudence of the Special Court for Sierra Leone: 2003-2005. Martinus Nijhoff Publishers, 2007, p. 73-82.
6. http://www.bbc.com/russian/international/2012/05/120529_taylor_sentenced_prison.shtml
7. <http://gsp.yale.edu/case-studies/cambodian-genocide-program>
8. <http://edition.cnn.com/2014/08/07/world/asia/khmer-rouge-trial-verdict/>
9. Uthman M. Shadhili. New approaches in international criminal justice: Kosovo, East Timor, Sierra Leone, and Cambodia. Edition Iuscrim, 2003, p. 216-218.
10. Kristen E. Boon, Douglas C. Lovelace (Jr.). Piracy and International Maritime Security: Developments Through 2011. Oxford University Press, 2012, p. 190-191.
11. Richard J. Goldstone, Adam M. Smith. International Judicial Institutions: The Architecture of International Justice at Home and Abroad. Routledge, 2015, p. 155.
12. <http://ledakarois.net/palais-de-justice-lat-dior-de-dakar-il-est-a.html>

ПРОБЛЕМА СУДЕБНОГО ПРЕСЛЕДОВАНИЯ ЗА ВОЕННЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СПЕЦИАЛЬНЫХ (СМЕШАННЫХ) СУДЕБНЫХ ОРГАНОВ

Мехрибан Эюбова*

Резюме

В статье рассматривается проблема ответственности за военные преступления в работе специализированных (гибридных) судов на основе разногласий и международной практики в юридической литературе. Отмечено, что понятие военного преступления

* д.ф.п.п., доцент Бакинского государственного университета

формируется не только работой теоретической работы (различные понятия, теории и установки), но и практической работой, возникшей в результате применения правовых норм. В этой связи, помимо международных трибуналов и Международного уголовного суда, важную роль в этом направлении играют специальные (смешанные) суды. С учетом вышесказанного необходимо детально изучить Библию и обогатить международную практику и национальное право.

Ключевые слова: *специальные судебные органы, военные преступления, международная ответственность, уголовное право, ответственность государства, международный трибунал.*

ACTIVITY OF SPECIAL (HYBRID) JUDICIAL BODIES THE PROBLEM OF PROSECUTION FOR WAR CRIMES

Mehriban Eyyubova*

Abstract

The article examines the problem of accountability for war crimes in the work of specialized (hybrid) courts based on diversity of opinion and international practice in legal literature. It has been noted that the concept of war crime is shaped not only by the work of theoretical work (various concepts, theories, and attitudes) but also by the practical work that has arisen by the application of legal norms. In this regard, in addition to international tribunals and the International Criminal Court, special (hybrid) courts play an important role in this direction. In view of the foregoing, it is necessary to study the bible in detail and to enrich international practice and national law.

Keywords: *special judicial bodies, war crimes, international responsibility, criminal law, state responsibility, international tribunal.*

* Ph.D in Law, Associate Professor of Baku State University

VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİNİN ANLAYIŞI VƏ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ: BEYNƏLXALQ HÜQUQ NORMALARININ VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ QANUNVERİCİLİYİN MÜQAYİSƏLİ VƏ QARŞILIQLI TƏHLİLİ

Elnarə Mirzəyeva *

Xülasə

Məqalə vətəndaş cəmiyyətinə dair Azərbaycan, türk, rus, ingilis dillərində, habelə müxtəlif İnternet resurslarında çap olunmuş və ya yerləşdirilmiş ədəbiyyatlarda irəli sürülən elmi-nəzəri müddəalar, praktiki hallar, beynəlxalq hüquq normaları və Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericilik aktlarının təhlili əsasında hazırlanmışdır. Bununla yanaşı, vətəndaş cəmiyyətinin funksiyaları və iştirakçılarının tərkibi geniş təhlil olunmuşdur. Dar və geniş mənalarda vətəndaş cəmiyyətinə verilən təriflər müqayisəli analiz edilərək, düzgün və yanlış məsələlərə diqqət yönəldilmişdir. Məqalənin nəticə hissəsində vətəndaş cəmiyyəti ilə qeyri-hökumət təşkilatlarını fərqləndirə biləcək əlamətlər qısaca xarakterizə olunmuşdur.

Açar sözlər: *vətəndaş cəmiyyəti, həmkarlar ittifaqları, qeyri-hökumət təşkilatları, fondlar, ictimai nəzarət, kütləvi informasiya vasitələri, siyasi partiyalar.*

Müasir dövrdə istər beynəlxalq hüquqi kontekstdə, istərsə də dövlətdaxili səviyyədə vətəndaş cəmiyyətinin özünəməxsus yeri və rolu vardır. Bu kateqoriya nəinki ayrı-ayrı hüquq sistemlərinin formalaşmasında iştirak edir, həmçinin konkret dövlətin mənsub olduğu siyasi rejimin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, məlum olduğu kimi, vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğu hüquqi dövləti xarakterizə edən əlamətlərin tərkib hissəsi hissəsi sayılmaqla yanaşı, həm də demokratik rejim üçün xarakterik hal sayılır.

Bu halda vətəndaş cəmiyyətini xarakterizə edən konkret anlayışın və əsas xüsusiyyətlərin mövcudluğu ilə bağlı sual meydana çıxır.

Bəzi müəlliflər vətəndaş cəmiyyəti ilə müvafiq səlahiyyətli orqanlarının şəxsində dövlətin qarşılıqlı əlaqəsini hər biri özündə ayrı-ayrı modelləri birləşdirən dörd əsas istiqamət üzrə nəzərdən keçirirlər. Həmin istiqamətlərə tərəfdaşlıq münasibətləri, dövlət hakimiyyətinin üstün mövqeyinə əsaslanan əməkdaşlıq, qarşılıqlı fəaliyyətin inkarı və konfrontasiya aid edilir. Qeyd olunduğu kimi bu istiqamətlərin hər biri öz-özlüyündə müxtəlif modellərə malikdir. Belə ki, tərəfdaşlıq münasibətləri qeyri-kommersiya təşkilatlarının inkişafına dəstək modeli, tərəfdaşlıq modeli və “memar” modelini ehtiva etdiyi halda, dövlət hakimiyyətinin üstün mövqeyinə əsaslanan əməkdaşlıq istiqaməti isə paternalizm və “ötürücü qayış” modellərini özündə birləşdirir. Həmçinin, inkar modeli qarşılıqlı fəaliyyətin inkarı istiqamətinin, “rəqiblərlə mübarizə” və “vətəndaş itaətsizliyi” modelləri isə konfrontasiya istiqamətinin tərkib hissəsini təşkil edir [8, s.500-502].

* h.ü.f.d., Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Digər qrup müəlliflər isə bu məsələyə tarixilik metodundan istifadə edərək fərqli kontekstdə yanaşırlar. Belə ki, vətəndaş cəmiyyəti ilə dövlətlə hakimiyyət orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyətinin üç növü (kvazisovet, innovativ, mutant) qeyd olunur. İnnovativ əməkdaşlığın tərkib elementləri qismində isə müsabiqə, sosial-texnoloji, təşkilati-struktur, prosedur və birgə mexanizmlər göstərilir [10, s.56-57; 11, s.149].

Aparılan tədqiqatlar zamanı vətəndaş cəmiyyətinin “demokratik funksiyalar”ı da geniş təhlil olunur. Onlara aşağıdakılar aid edilir:

- dövlət hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması;
- cəmiyyətin siyasi həyatında iştirakın stimullaşdırılması üçün siyasi partiyaların rolunun təşviqi;
- demokratik inkişaf üçün həlledici əhəmiyyətə malik olan dözümlülük və elastiklik kimi amillərin inkişafı;
- siyasi partiyalardan başqa, tək-cə yerli səviyyədə deyil, həm də maraqların formalaşdırılması, birləşdirilməsi və təmsil olunması üçün yeni üsul və vasitələrin yaradılması;
- konkret məkan mənsubiyyətindən kənara çıxmaqla, müəyyən meyarlar (dil, etnik mənsubiyyət, dil və s.) üzrə könüllü ittifaqların və ya birliklərin formalaşmasına zəmin yaradılması;
- siyasi liderlərin vahid ideya ətrafında toplanması və “təlimləndirilməsi”;
- müxtəlif vasitələrlə (məsələn, seçki proseslərinin monitorinqi) demokratiyanın qurulmasına köməklik göstərilməsi;
- demokratik dövlətin vətəndaşları kimi özünəməxsus rol oynayan fərdlər üçün faydalı ola biləcək məlumatları geniş miqyasda yayımlamaq imkanına malik olmaq;
- vətəndaş cəmiyyəti institutlarının demokratik dəyərlərin hələ geniş vüsət almadığı ölkələrdə iqtisadi islahatların keçirilməsinə nail olması;
- yaranmaqda olan demokratik dövləti legitimliyin ən yaxşı nümunəsinə çevirməyə yönəlmiş davranış modelini tətbiq etməyə məcbur edilməsi [16, s.41-43].

Göründüyü kimi, bir qrup müəlliflərin “qlobal vətəndaş cəmiyyəti” barəsində yanaşması beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının ümumi (publik) hüquqi münasibətlərin aktorları kimi nəzərdən keçirilməsi ilə nəticələnir. Bu isə həmin təsisatların təbiəti və xarakteri ilə tam ziddiyyət təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin diplomatik fəaliyyəti həmin dövlətin hüquqlarının və maraqlarının, fiziki və hüquqi şəxslərinin qanuni maraqlarının müdafiəsi, beynəlxalq hüquq qaydası rejiminin və qanunçuluğun dəstəklənməsinə dair dövlətin, yaxud onun orqan və vəzifəli şəxslərinin fəaliyyətidir. Dövlət tərəfindən diplomatik fəaliyyət isə müxtəlif formalarda (diplomatik danışıqlar, beynəlxalq müqavilələrin bağlanması, diplomatik yazışmalar, dövlətlərin digər dövlətlərdə və beynəlxalq təşkilatlarda nümayəndəliklərinin fəaliyyət göstərməsi, beynəlxalq konfransların işində iştirak və s.) həyata keçirilir. Dövlətin diplomatik fəaliyyəti beynəlxalq hüquq normaları, habelə xarici əlaqələrin nəzərdə

tutulduğu və bununla bağlı onun səlahiyyətinin tənzimlənməsi, diplomatik fəaliyyət və digər məsələləsin müəyyən olduğu milli qanunvericilik aktları ilə nizama salınır [4, s.7].

Digər tərəfdən, qeyd olunan fikirdə dolayısı ilə diaspor fəaliyyətinin mövcudluğu özünü büruzə verir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, diasporlar yığcam, çoxetnik ola bilər. Onların yaranmasının əsasında ölkənin ümumi mənşə faktoru durur. Bir faktı xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, “diaspor” anlamının elmdə dəqiq təyinatı yoxdur. Həmçinin, diasporçunun, lobbçinin və onların misioner təşkilatlarının əsas cəhəti yaşadıkları, fəaliyyət göstərdikləri ölkənin qanunları çərçivəsində düzgün istiqamət götürərək öz xalqının adət-ənənəsinin, milli birliyinin daşıyıcısı olmaq və bunlarla yanaşı, xalqlar arasında sosial əlaqələrin, dövlətlərarası əməkdaşlığın inkişafına töhfə verməkdir [2]. Həmçinin, diaspor təşkilatları qeyri-dövlət iştirakçısı olsa da, fəaliyyətin əsas mahiyyətində “diasporun müstəqilliyi - dövlətin maraqları” mövqeyini də unutmaq olmaz [6, s.249-251].

Qeyd olunan fikrə bənzər, bununla belə nisbətən fərqli mövqeyə malik müəlliflər tərəfindən irəli sürülən mövqeyə əsasən, vətəndaş cəmiyyəti dövlətdən asılı olmayan, lakin onunla sıx qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərən ictimai institutların məcmusu kimi nəzərdən keçirilir [9, s.15]. Nisbətən sadə ifadə olunan anlayış olsa da, vətəndaş cəmiyyətinin institutlarının dövlət hakimiyyət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsini həqiqətən inkar etmək olmaz. Bunu hətta ayrı-ayrı münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlmiş beynəlxalq-hüquqi sənədlər də sübut edir. Nümunə qismində Azərbaycan Respublikasının da tərəf olduğu (2010-cu il 11 may tarixli, 1002-IIIQ nömrəli Qanunla) Avropa Şurasının “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında Konvensiya”nı (2005) göstərmək olar. Belə ki, sözügedən sənədin 5-ci maddəsinin 6-cı bəndi, 6-cı maddəsinin b bəndi, 12-ci maddəsinin 5-ci bəndi, VI fəslə məhz vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə qarşılıqlı fəaliyyətin müxtəlif aspektlərini nəzərdə tutur. Hətta 38-ci maddənin 3-cü bəndinə uyğun olaraq, İnsan alverinə qarşı fəaliyyət üzrə Ekspertlər Qrupu (GRETA) informasiya almaq üçün vətəndaş cəmiyyətinə də müraciət edə bilər [20]. Digər tərəfdən, “Tütünə qarşı mübarizə haqqında” Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının 2003-cü il Çərçivə Konvensiyasının 4-cü maddəsində təsbit olunan rəhbər prinsiplərdən biri kimi “Konvensiyanın və onun protokollarının məqsədlərinə nail olunmasında vətəndaş cəmiyyətinin iştirakının zəruriliyi” (bənd 7) müddəası bunu bir daha təsdiq edir [21].

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyi də vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə dövlət orqanlarının qarşılıqlı əlaqəsi məsələsini özündə ehtiva edir. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət idarəetməsinin həyata keçirilməsinə cəlb edilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimlənməsinə yönəlmiş 2013-cü il 22 noyabr tarixli “İctimai iştirakçılıq haqqında Qanun”a uyğun olaraq, “ictimai iştirakçılıq” dedikdə, dövlət və cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrində dövlət siyasətinin həzirlənməsində və həyata keçirilməsində, ümumdövlət və yerli səviyyədə qərarla-

rın qəbulunda, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən müəyyən edilmiş mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının, yerli icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinə ictimai nəzarətin təşkilində vətəndaşların və vətəndaş cəmiyyət institutlarının qanunvericiliklə müəyyən edilmiş formalarda iştirakı, dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının ictimaiyyətlə məsləhətləşməsi və ictimai rəyin nəzərə alınmasıdır. Məhz bunun nəticəsində hazırda sözügedən dövlət hakimiyyəti orqanlarının yanında vətəndaş cəmiyyəti institutlarından ibarət ictimai şuralar fəaliyyət göstərir.

Bütövlükdə isə “İctimai iştirakçılıq haqqında Qanun”un 1.0.2-ci maddəsinə əsasən, qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar), kütləvi informasiya vasitələri, həmkarlar ittifaqları, vətəndaşların təşəbbüs qrupları və bələdiyyələrin məhəllə komitələri vətəndaş cəmiyyəti institutları hesab olunur.

Digər qrup müəlliflər isə bizim də haqlı mövqə hesab etdiyimiz yanaşma əsasında qlobal vətəndaş cəmiyyətini “qloballaşmanın “sivilizasiyalaşması” və ya demokratikləşməsi, yaxud qanunun qlobal aliliyini, qlobal ədalət və qlobal imkanları tələb edən bilən ayrı-ayrı qruplar, hərəkətlər və şəxslər vasitəsilə həyata keçirilən proses” kimi xarakterizə edir [15, s.106]. Şübhəsiz ki, qlobal vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasına özünəməxsus amillər, xüsusilə kapitalizmin mövcudluğu və onun yeni qlobal forma əldə edən qlobal maliyyə institutlarının fəaliyyətinə inteqrasiyası mühüm təsir göstərmişdir [17, s.208]. Digər tərəfdən, qlobal vətəndaş cəmiyyəti həm də transmilli və transsərhəd xarakterinə malik olması əsas şərtidir. Məhz bütün bunlar müasir dövrdə dünyanın əsas ekoloji problemlərin - iqlim dəyişikliyi, bioloji müxtəlifliyin tükənməsi, ozon qatının dağılması və s. kimi məsələlərin həllində mühüm rol oynayır. Bir sözlə, qlobal vətəndaş cəmiyyəti müasir beynəlxalq siyasətin vacib və mərkəzi iştirakçılarından birinə çevrilmişdir.

Vətəndaş cəmiyyəti ilə bağlı fikirlərdə onun müvafiq ünsürlərinin (vətəndaşlıq, özünəməxsusluq, nəzakətlik, aşkarlıq, könüllülük, insan hüquqları və azadlıqları, demokratiya, qeyri-rəsmilik, dözümlülük və s.) mövcudluğu önə çəkilir [3, s.220], yaxud daha dar mənada - dövlətlə siyasi sferanın qarşılıqlı ziddiyyəti kimi nəzərdən keçirilir [5, s.89]. Bununla yanaşı, vətəndaş cəmiyyəti ictimai maraqların (iqtisadi, sosial, siyasi və s.), çoxsaylı tələbatların ödənilməsi və fərdlərin yaxud qrupların maraqlarının təmin olunduğu rəsmi və qeyri-rəsmi strukturların, habelə ictimai inkişafa adekvat nail olmağın məcmusu kimi şəxsin ehtiyac və maraqları qismində təhlil olunur [7, s.98].

Dünya Bankının mövqeyinə əsasən, “ictimai həyatda iştirak edən qeyri-hökumət və qeyri-kommersiya təşkilatlarının geniş spektri etik, mədəni, siyasi, elmi, dini və ya xeyriyyə baxışlarına əsaslanmaqla üzvlərinin və digərlərinin maraqlarını və dəyərlərini ifadə edir. Bununla da vətəndaş cəmiyyətinin geniş dairəsinə aşağıdakılar aiddir: icma qrupları, qeyri-hökumət təşkilatları, həmkarlar ittifaqları, yerli xalqların qrupları, xeyriyyə təşkilatları, dini təşkilatlar, peşə assosiasiyaları və fondlar” [22].

Vətəndaş cəmiyyəti institutlarının, xüsusilə beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının (BQHT) demokratik cəmiyyətdə rolu yüksək qiymətləndirilir. Belə ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) çərçivəsində isə vətəndaş cəmiyyəti institutlarının inkişafı və onların beynəlxalq birlik çərçivəsində rolunun artırılması istiqamətində müəyyən tədbirlərin görülməsi və platformaların yaradılması tendensiyası daim müşahidə olunur. Bunun bariz nümunəsi qismində aşağıdakı göstərmək mümkündür:

- İqtisadi və Sosial Şura (EKOSOK) yanında məşvərətçi statusun müəyyən olunması;

- Vətəndaş Cəmiyyəti Təşkilatlarının İnteqrə Olunmuş Sistemi vətəndaş cəmiyyəti institutları üçün onlayn qeydiyyatın (o cümlədən, ünvanın, əlaqə vasitələrinin fəaliyyət istiqamətlərinin və tədbirlərdə iştiraka dair məlumatların da əks olunduğu) ümumi profili rolunu oynayır. Bu sistem həm də EKOSOK yanında məşvərətçi statusun əldə edilməsi üçün müraciət proseduru asanlaşdırır, akkreditə olunmuş qeyri-hökumət təşkilatlarına dördillik hesabatların təqdim olunmasında və BMT yanında nümayəndələrin təyin olunmasında köməklik göstərir.

- BMT-nin Qlobal Kommunikasiya Departamentinin Vətəndaş Cəmiyyəti Bölməsi Qlobal Kommunikasiya Departamenti ilə bağlılığı olan vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə BMT-ni qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirmək, eləcə də BMT-nin işinə və roluna dair informasiyanın yayımlanması üçün Departamentin səylərinin dəstəklənməsindən ibarətdir. Hazırkı dövrdə BMT-nin narahatlıq ifadə etdiyi məsələlərə dair effektiv və təsirli informasiya proqramları həyata keçirən təxminən 1500 vətəndaş cəmiyyət institutu bütün dünyada fərdlər və icmalarla BMT-nin lazımı əlaqələrini təmin edərək Qlobal Kommunikasiya Departamenti ilə sıx əməkdaşlıq edir. Məhz bunun nəticəsində Departament BMT-nin cəlb olunduğu işlərə dair məlumatlara çıxış imkanlarının əldə olunması və informasiyanın yayımlanması, Təşkilatın işi və gördüyü tədbirlər barədə ictimaiyyətin maarifləndirilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində vətəndaş cəmiyyəti institutlarına yaxından köməklik göstərir.

- BMT-nin Demokratiya Fondu vətəndaş cəmiyyəti institutlarının imkanlarının gücləndirilməsinə, insan hüquqlarının qorunmasına, demokratik proseslərdə bütün qrupların iştirakının təşviqinə dair layihələrin dəstəklənməsi üçün yaradılmışdır. Fondun vəsaitlərinin tam əksəriyyəti keçid mərhələsində olan və demokratiyanın möhkəmləndirilməsi istiqamətində addımlar atan ölkələrdə yerli vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarına yönləndirilmişdir [23].

Avropa Şurası Parlament Assambleyasının (AŞPA) 2007-ci il tarixli, 1589 nömrəli "Parlament Assambleyası BQHT-lərin Konfransı arasında əməkdaşlıq haqqında Qətnamə"nin 1-ci bəndində isə yeni beynəlxalq kontekstdə əsas iştirakçılardan biri kimi vətəndaş cəmiyyəti institutlarının uzunmüddətli dəstəklənməsinin vacibliyi qeyd olunmaqla yanaşı, onların plüralist demokratiyalarda si-

yasətdə və qərarların qəbulu prosesində getdikcə artan rola malik olduqları xüsusilə vurğulanır [24].

Bundan əlavə, Avropa Şurasının Vətəndaş Cəmiyyəti Bölməsi qeyri-hökumət təşkilatları ilə Şuranın müxtəlif orqanları, o cümlədən üzv-dövlətlərin nümayəndələri, parlament üzvləri, yerli və regional hakimiyyət nümayəndələri arasında görüşlərin keçirilməsinə köməklik göstərir. Bu kimi görüşlər isə öz növbəsində Avropa Şurasının əsas prioritetləri və onun məşğul olduğu məsələlərlə bağlı mövqelərini bildirməkdə vətəndaş cəmiyyəti institutlarına geniş imkanlar yaradır [25].

Məlum olduğu kimi, Avropa Şurası Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinə əsasən onun məqsədinə nail olmaq vasitələrindən biri də insan hüquqları və əsas azadlıqlarının qorunması və gələcəkdə də həyata keçirilməsidir. Məhz bununla əlaqədar, təşkilat demokratik proseslərdə vətəndaş cəmiyyətinin rolunun genişləndirilməsinə dair özünəməxsus yanaşma nümayiş etdirməklə aşağıdakı fəaliyyət istiqamətlərini nəzərdə tutur:

- siyasi qərarların qəbulunda vətəndaş cəmiyyətinin əhəmiyyətli şəkildə iştirakı üçün müvafiq standartların (məsələn, rəhbər prinsiplər, məcəllələr və s.) müəyyən olunması;

- üzv-dövlətlərdə potensialın inkişaf etdirilməsi və vətəndaş cəmiyyəti ilə bağlı layihələrin dəstəklənməsi;

- qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyəti göstərməsinə dair hüquqi əsasın və onun yerinə yetirilməsinin araşdırılması;

- qeyri-hökumət təşkilatlarının effektiv fəaliyyəti üçün mühitin yaxşılaşdırılması üçün üzv-dövlətlərə yardım göstərilməsi;

- iki maraqlı qrup arasında dialoqun və əməkdaşlığın davamlı mexanizmlərinin yaradılması istiqamətində vətəndaş cəmiyyətinə və dövlət hakimiyyət orqanlarına yardımların göstərilməsi [26].

Avropa İttifaqı Komissiyasının qəbul etdiyi 2000-ci il tarixli “Komissiya və qeyri-hökumət təşkilatları: möhkəm tərəfdaşlığın qurulması” adlı sənəddə qeyri-hökumət təşkilatlarının Avropanın legitim idarə olunmasına dəyərli töhfə verdiyi xüsusilə vurğulanmaqla yanaşı, həm də aşağıdakı müddəalar təsbit olunmuşdur:

- Hər hansı assosiasiyaya mənsub olma vətəndaşlara siyasi partiyalara və ya həmkarlar ittifaqlarında iştiraka əlavə olaraq məzmunca yeni aktiv iştirak forması imkanı verir. Getdikcə artan qeyri-hökumət təşkilatları vətəndaş cəmiyyətinin mühüm komponenti və demokratik idarəetmə sisteminə lazımi dəstəyin təmin olunması vasitəsi kimi tanınır. Avropa İttifaqında qərarların qəbulu prosesinin ilkin və başlıca olaraq Avropa xalqı tərəfindən seçilən nümayəndələr tərəfindən qanuniləşdirilməsnə baxmayaraq, qeyri-hökumət təşkilatları Avropa İttifaqında və ondan kənarında (genişlənmə subyektivi olan və ya Avropa İttifaqı ilə bağlılığı olan inkişaf etmiş ölkələrdə) demokratiyanın daha geniş şəkildə təzahür etməsinə mühüm təsir göstərir.

- Qeyri-hökumət təşkilatlarının əhalinin daha yoxsul və təminatlı təbəqələrini əhatə etmək və “səslərinin kifayət qədər eşidilmədiyi” şəxslərin problemlərinin diqqətə çatdırılmaq imkanına malikdir.

- Qeyri-hökumət təşkilatları Avropa İttifaqını ekspertlərlə təmin edir.

- Qeyri-hökumət təşkilatları Avropa İttifaqının maliyyələşdirdiyi layihələri idarə edə və qiymətləndirə, habelə onlara nəzarət edə bilirlər.

- Qeyri-hökumət təşkilatları Avropaya inteqrasiyaya töhfə verə bilər. Milli qeyri-hökumət təşkilatlarını birgə fəaliyyət göstərməyə çağırış edərək, Avropa qeyri-hökumət təşkilatları şəbəkələri Avropa ictimai fikrinin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə bəxş edə bilər [13, s.18-19].

Müasir dövrdə Avropa İttifaqı qonşuluq və genişləndirmə siyasətini həyata keçirərkən, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının bu məsələdə roluna xüsusi diqqət ayırır. Belə ki, dinamik vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına dəstək göstərərkən, İttifaq bu institutları namizəd ölkələrin siyasi tələbləri (məsələn, insan ləyaqətinin qorunması, azadlıq, bərabərlik, qanunun aliliyi, insan hüquqlarına hörmət və s.) yerinə yetirməyə köməklik göstərə bilən əsas iştirakçılar sayılır. Eyni zamanda, üçüncü ölkələrin İttifaqın üzvlüyünə qəbula hazırlıq prosesində vətəndaş cəmiyyəti institutları “vətəndaşların baxışının dərinləşdirilməsi” vasitəsi kimi nəzərdən keçirilir. Məhz bu kontekstdə, Avropa İttifaqının vətəndaş cəmiyyətinin təşviqi üzrə strategiyası iki məqsədi güdür:

- vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyətinə köməklik göstərən mühitin formalaşdırılması;

- effektiv, hesabatlı və müstəqil iştirakçı olmaq üçün vətəndaş cəmiyyəti institutlarının potensial imkanlarının genişləndirilməsi [18].

Amerika Dövlətləri Təşkilatı (ADT) çərçivəsində vətəndaş cəmiyyəti institutlarının roluna gəldikdə, ilk növbədə, 1999-cu il tarixli 759 nömrəli “ADT-nin fəaliyyət istiqamətlərində vətəndaş cəmiyyəti institutlarının iştirakına dair Rəhbər Qaydalar”da verilən anlayışa nəzər salmaq lazımdır. Belə ki, sözügedən sənədə əsasən, “vətəndaş cəmiyyəti təşkilatı” dedikdə, qeyri-hökumət xarakterinə malik, fiziki və ya hüquqi şəxslərdən ibarət istənilən milli və ya beynəlxalq təsisat, təşkilat, yaxud qurum başa düşülür [27].

Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları ADT-nin iclaslarında üç üsulla iştirak edə bilərlər. Birinci halın realizəsi müvafiq təşkilatların ADT yanında qeydiyyatdan keçməsi ilə mümkündür. İkinci halın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qeydiyyatdan keçmədən iştirak arzu olunduğu təqdirdə, vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları “xüsusi qonaq” statusu ilə iştirak barədə xahişlə müraciət etməklə, ADT-nin Baş Assambleyası, Daimi Şura və Ümumi İnkişaf üzrə Amerikaarası Şuranın iclaslarında, habelə təşkilatın keçirdiyi digər ixtisaslaşmış və aidiyyəti konfranslarda iştirak edə bilərlər. Üçüncü üsulun həyata keçirilməsi isə birgə proqramların işlənilib hazırlanması məqsədilə ADT-nin Baş Katibliyi ilə əməkdaşlıq sazişlərinin imzalanması yolu ilə təmin edilir. Eyni zamanda, ADT yanında qeydiyyatdan keçən və təşkilatın fəaliyyə-

tində iştirak etmək üçün Daimi Şuranın qəbul etdiyi vətəndaş cəmiyyəti institutları müəyyən üstünlük və imtiyazlar əldə edirlər ki, bu da özünü aşağıdakılarda büruzə verir:

- Baş Assambleyanın hər bir sessiyasında qəbul edilən aidiyyəti ADT qətnamələrinin səmərəli şəkildə yerinə yetirilməsi üçün tövsiyələr vermək və lazımi yardımlar göstərmək;

- keçirilməsi nəzərdə tutulan və ya planlaşdırılan ADT-nin tədbirlərinin siyahısı, mümkün olduğu təqdirdə isə həmin tədbirlərdə müzakirə olunacaq mövzuları əldə etmək;

- Daimi Şura, Ümumi İnkişaf üzrə Amerikaarası Şuranın və onların yardımçı orqanlarının açıq iclaslarında iştirak etmək üçün nümayəndələr təyin etmək;

- ADT tərəfindən təşviq olunan məsələ və təşəbbüslərə dair virtual məsləhətləşmələrə çıxış imkanlarına malik olmaq;

- genişhəcmli və əsas dialoqun aparılması məqsədilə, qeydiyyatdan keçən vətəndaş cəmiyyəti institutları üçün xüsusi əhəmiyyət kəbs edən məsələlərlə bağlı Daimi Şuranın illik iclasının gündəliyinin işlənilib hazırlanmasına öz töhfəsini vermək;

- üzv-dövlətin iştirak edən nümayəndələri ilə məsləhətləşməklə, müvafiq məsələyə dair iclasın sədrinin razılığı ilə Daimi Şura, Ümumi İnkişaf üzrə Amerikaarası Şura və digər orqanların qapalı iclaslarına iştirak etmək;

- Daimi Şuranın və ya Ümumi İnkişaf üzrə Amerikaarası Şuranın işçi qrupları və xüsusi komitələrinin iclaslarının sənədlərini əvvəlcədən əldə etmək;

- yazılı sənədləri Daimi Şuranın və ya Ümumi İnkişaf üzrə Amerikaarası Şuranın komitələrinin iclaslarından əvvəl yaymaq;

- ADT-nin Baş Assambleyanın hər bir sessiyasında qəbul olunan qətnamələri əldə etmək [27].

Digər regional mexanizmlərdən fərqli olaraq, ADT-nin Baş Assambleyası son onilliklər ərzində, demək olar ki, bütün sessiyalarında vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə əməkdaşlığın inkişafına xüsusi önəm verməkdədir. Bu prioritetliliyə meyllilik təkcə özünü Baş Assambleyanın gündəliyinə vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə bağlı məsələlərin müzakirəsinin daxil edilməsində deyil, həm də hər bir sessiyanın nəticələrini ifadə edən qətnamə və digər beynəlxalq sənədlərin qəbulunda büruzə verir. Məsələn, “ADT və vətəndaş cəmiyyəti haqqında” Qətnamə (1998), “Hökumətlər və vətəndaş cəmiyyəti arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi haqqında” Qətnamə (1999), “Amerika Dövlətləri Təşkilatı və vətəndaş cəmiyyəti haqqında” Qətnamə (1999), “Yarımkürədə korporativ sosial məsuliyyətin təşviqi haqqında” Qətnamə (2002), “Demokratiyanın təşviqi və möhkəmləndirilməsi haqqında” Qətnamə (2004), “ADT-nin fəaliyyət istiqamətlərində və zirvə toplantılarında vətəndaş cəmiyyətinin iştirakının artırılması və gücləndirilməsi haqqında” Qətnamə (2005) və s.

Vətəndaş cəmiyyətinin təşviqi, həmçinin, dövlətlər, dövlətlərlə beynəlxalq təşkilatlar arasında ikitərəfli əməkdaşlığın tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, həm də müvafiq institutların qarşılıqlı fəaliyyətinin inkişafına öz təsirini göstərir. Nümunə qismində Avropa İttifaqı Komissiyasının Meksikaya münasibətdə strategiyası (2002-2006) ilə bağlı qəbul etdiyi sənədə dair hesabatı göstərmək olar ki, burada Aİ-Meksika Sazişi çərçivəsində sosial və siyasi əməkdaşlıq aspektlərinin realizəsinə vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının cəlb olunması təşviq edilir [14, s.196].

Azərbaycan Respublikasının ikitərəfli əməkdaşlıq təcrübəsinə müraciət etdikdə, bu barədə çoxsaylı nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, 12 sentyabr 2014-cü il tarixdə imzalanmış “Azərbaycan Respublikası ilə Malayziya arasında dostluq münasibətləri və tərəfdaşlıq haqqında” Birgə Bəyannamədə vətəndaş cəmiyyətinin təşviqi sahələrində öz münasibətlərinin dostluq, bərabərlik, qarşılıqlı etimad, tərəfdaşlıq və hərtərəfli əməkdaşlıq əsasında inkişaf etdirilməsi, 2010-cu il sentyabrın 15-də İstanbul şəhərində imzalanmış “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında” Birgə Bəyannamədə isə Vətəndaş Cəmiyyəti Forumun təsis olunması nəzərdə tutulmuşdur. Forumun məqsədi iki ölkənin xalqları arasında mövcud olan çoxyönlü və hərtərəfli əlaqələr çərçivəsində dialoq kanallarının səmərəliliyini daha da artırmaq, habelə vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının əməkdaşlığını gücləndirmək və şaxələndirməkdir.

2000-ci il martın 2-də Bakı şəhərində Azərbaycan Respublikası xarici işlər naziri ilə Estoniya Respublikası xarici işlər naziri arasında imzalanmış Birgə Bəyanat - Tərəflər demokratiyanın əsası kimi vətəndaş cəmiyyətinin, qanunun aliliyinin və sərbəst bazar iqtisadiyyatının qurulmasını hesab edirlər. Tərəflər Estoniya tərəfinin bu istiqamətdə əldə etdiyi müvəffəqiyyətləri yüksək qiymətləndirərək, ümumavropa inteqrasiyası məqsədi ilə daha sıx əməkdaşlıq üzrə öz niyyətlərini bir daha təsdiq edirlər.

“Azərbaycan Respublikasının Hökuməti və ATƏT-in Demokratik Təsisatlar və İnsan Hüquqları üzrə Bürosu arasında qarşılıqlı anlaşma haqqında” 25 noyabr 1998-ci il Memorandumunda göstərilmişdir ki, Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyətinin möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə, insan hüquqları sahəsində fəal olan yerli qeyri-hökumət təşkilatları Azərbaycan Respublikasının Hökuməti və/və ya DTİHB/ATƏT tərəfindən DTİHB/ATƏT layihələrinin həyata keçirilməsinə cəlb oluna bilərlər.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 mart 1998-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının dövlət atributlarının təbliği işinin gücləndirilməsi haqqında” Sərəncamında birbaşa olaraq göstərilmişdir ki, dövlət atributlarının mahiyyətinin və əhəmiyyətinin əhali arasında geniş təbliğ olunması, gənc nəslin Azərbaycanın bayrağına, gerbinə və himninə hörmət ruhunda tərbiyə edilməsi vətəndaş cəmiyyətinin yaradılmasının mühüm amillərindən biridir.

Hətta son dövrlər cinayətkarlıqla, xüsusilə transmilli mütəşəkil cinayətkarlığın ayrı-ayrı növləri ilə mübarizə sahəsində aparılan tədbirlərə dair qanunve-

ricilik aktlarında vətəndaş cəmiyyəti institutlarının rolunun genişləndirilməsi ilə bağlı müddəalar öz əksini tapmaqdadır. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 22 iyul tarixli 2173 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında insan alverinə qarşı mübarizəyə dair 2020-2024-cü illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planının 4.2.3-cü yarımbəndində insan alveri və məcburi əmək cinayətlərinin törədilməsinə şərait yaradan hallarla bağlı cəmiyyətdə ictimai dözümsüzlük mühitinin yaradılması işinə vətəndaş cəmiyyəti institutlarının cəlb edilməsinə dair müddəa öz əksini tapmışdır. Digər tərəfdən, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 22 iyul tarixli 1334 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsinə və narkomanlığa qarşı mübarizəyə dair 2019-2024-cü illər üçün Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planının 4.1.18-ci və 4.4.11-ci yarımbəndlərinə əsasən, narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsinə və narkomanlığın yayılmasına qarşı mübarizə sahəsində əməkdaşlığın gücləndirilməsi məqsədilə vətəndaş cəmiyyəti institutlarının sosial xarakterli tədbirlərin icrasına cəlb olunması, habelə mübarizə tədbirlərinin gücləndirilməsində və aparılan müzakirələrdə vətəndaş cəmiyyəti institutlarının iştirakının genişləndirilməsi nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının preambulasında “vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsinə nail olmaq” Azərbaycan xalqının niyyətlərindən biri kimi təsbit olunmuşdur [1].

Bəzi hallarda aparılan tədqiqatlarda “beynəlxalq vətəndaş cəmiyyəti” və ya “qlobal vətəndaş cəmiyyəti” anlayışlarından geniş şəkildə istifadə olunur ki, bu da “beynəlxalq hüququn demokratikləşməsi”nin mühüm elementi qismində nəzərdən keçirilir. Qeyd olunan mənada, yəni, “beynəlxalq vətəndaş cəmiyyəti” kateqoriyası rəsmi olaraq tanınan və akkreditə edilmiş diplomatların təmsil olunduğu dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar üçün xarakterik olan diplomatiya və normayaradıcılıq proseslərinə qeyri-hökumət təşkilatlarının uğurla qatılmasının təzahür forması hesab olunur [12, s.92]. Oxşar tendensiyanın tərəfdarı olan digər qrup müəlliflər isə vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında dövlətin mühüm rola və ya əks təsirə malik olduğu barədə fikirlər irəli sürürlər [19, s.9-13].

Bütövlükdə, vətəndaş cəmiyyətini siyasi partiya, qeyri-hökumət təşkilatı və ya hər hansı digər qeyri-dövlət təsisatı ilə eyniləşdirmək, yaxud onlarla əlaqələndirmək düzgün olmazdı. Belə ki,

- hüquqi, politoloji, sosioloji, fəlsəfi anlayış olmaq etibarilə, vətəndaş cəmiyyətinin beynəlxalq hüquq normalarında və ya dövlətdaxili qanunvericilikdə vahid tərif mövcud deyildir. Sadəcə onun institutlarının siyahısı müəyyən oluna bilər.

- siyasi rejimin və dövlətin idarə edilməsi formalarından asılı olaraq, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının tərkib hissəsi dəyişikliyə uğraya bilər. Məsələn, keçmiş SSRİ-də bu özünü daha çox həmkarlar ittifaqlarının nümunəsində büruzə

verirdisə, müstəqil Azərbaycan Respublikasında müasir dövrdə qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar), kütləvi informasiya vasitələri, həmkarlar ittifaqları, vətəndaşların təşəbbüs qrupları və bələdiyyələrin məhəllə komitələri vətəndaş cəmiyyəti institutları hesab olunur, bütün bunların siyahısı və hüquqi statusu ayrı-ayrı qanunvericilik aktları ilə nəzərdə tutulur.

- dövlətdən və ya onun orqanlarından müstəqilliyi əsas şərt olsa da, onlarla qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərməsi zəruridir. Bu zərurət vətəndaş və ya icimai nəzarətin həyata keçirilməsindən, nəticədə şəffaflığın, açıq hökumətin təşviqi və korrupsiya və digər neqativ halların aradan qaldırılmasından irəli gəlir.

- vətəndaş cəmiyyəti institutlarının müstəqilliyi heç onların şəffaflıqdan və nəzərdən kənar qalması demək deyildir. Belə ki, “Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 29-cu maddəsi mühasibat uçotunun aparılması, əmlakdan istifadə haqqında və illik maliyyə hesabatlarının təqdim olunması formasında vətəndaş cəmiyyəti üzərində nəzarəti müəyyən edir.

İstinadlar:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası - <https://static2.president.az/media/W1siZiIsIjIwMTgvMDMvMDkxNXdmMDZvdmx2Y19Lb25zdGI0dXNpeWFfQVpFLnBkZiJdXQ?sha=d654e4f6cd152b25>
2. Əliyev Z. Diaspor anlayışına nəzəri yanaşma // “Geostrategiya”, 2012, № 4, s. 38-41
3. Kurtuluş-Küçükural C., Önder-TOL, Ural-Akşit U., Bahattin. Türkiye ve Ortadoğu’da Sivil Toplum Tartışmaları / Sivil Toplum ve Demokrasi, Editör: Lütfi Sunar, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2005, ss. 213-263
4. Бирюков П.Н. Международное право. В 2 т. Том 2. Учебник. 10-е изд., перераб. и доп. Москва: Издательство Юрайт, 2019, 309 с.
5. Кочетков А.П. Гражданское общество: проблемы исследования и перспективы развития // Вестник Московского университета Серия 12. Политические науки, 1998, с. 89-94
6. Лошкарёв И.Д. Роль диаспор в современной мировой политике: некоторые теоретические аспекты / Современные проблемы международных отношений и мировой политики. Материалы Двенадцатой междувузовской научной конференции студентов, аспирантов и молодых учёных. Москва, 17 марта 2017 г. / Под ред. д.и.н., проф. М. А. Шпаковской. Москва: РУДН, 2017, с. 249-259
7. Серебряков С.Л. Цивилизационные основы формирования гражданского общества в России // Социально-политический журнал, 1995, № 2, с. 97-105
8. Сунгуров А.Ю. Модели взаимодействия органов государственной власти и структур гражданского общества: российский опыт. В кн.: Модернизация экономики и глобализация: В 3 кн. /Отв. ред. Е.Г.Ясин. Кн. 1. М.: Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2009, с. 500-508
9. Худяков С.С. Правовые основы соотношения гражданского общества и государства. Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2003, 24 с.
10. Якимец В.Н. Межсекторное социальное партнерство: основы, теория, принципы, механизмы. М., Едиториал. УРСС, 2004, 384 с.

11. Якимец В.Н. Инновационные механизмы нового этапа развития межсекторного социального партнерства в России // *Вестн. Воронеж. гос. ун-та. Сер. История. Политология. Социология*. 2014, № 4, с. 146–153.

12. Anderson K. The Ottawa Convention Banning Landmines, the role of international non-governmental organizations and the idea of international civil society // *European journal of international law*, 2000, Vol. 11, Issue 1, pp. 91-120

13. Arustei C.C., Manolescu I.T., Apostoae C.M. The role of non-governmental organizations as a change promoter within European policies // *European Union in times of crisis*, 2014, pp. 17-28

14. Garza R.I. The end of neo-liberal regionalism in Mexico. In: *Big pictures realities: Canada and Mexico at the crossroads*. Edited by D.Drache. Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 2008, pp. 185-204

15. Kaldor M. The Idea of Global Civil Society. In *Global Civil Society: Contested Futures*. Eds., G.Baker, D.Chandler. New York, Routledge, 2005, pp. 103-112

16. Larry D. The Challenge of Ethnic Conflicts // *Journal of Democracy*, 1994, Vol. 4, Issue 4, pp. 39-55

17. Mishra V.K. The Role of Global Civil Society in Global Governance // *Beijing Law Review*, 2012, Vol. 3, No 4, pp. 206-212

18. Pérez-Solórzano N. Civil Society and EU Enlargement - <https://www.bbvaopenmind.com/en/articles/civil-society-and-eu-enlargement/>

19. White G. Civil Society, Democratization and Development: Clearing the Analytical Background. In: *Civil Society in Democratization*. Eds., P.Burnell, P.Calvert. London, Frank Cass, 2004, pp. 6-21

20. <http://www.e-qanun.az/framework/19607>

21. <http://www.e-qanun.az/framework/10757>

22. <https://www.worldbank.org/en/about/partners/civil-society#2>

23. <https://www.un.org/en/get-involved/un-and-civil-society>

24. <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17608&lang=en>

25. <https://www.coe.int/en/web/civil-society>

26. <https://www.coe.int/en/web/civil-society/civil-participation>

27. www.oas.org/en/ser/dia/civil_society/Status.shtml

**ПОНЯТИЕ И СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ЧЕРТЫ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА:
СРАВНИТЕЛЬНЫЙ И ВЗАИМНЫЙ АНАЛИЗ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА И
НАЦИОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Эльнара Мирзаева*

Резюме

Статья основана на анализе научно-теоретических положений о гражданском обществе в литературе, опубликованной на азербайджанском, турецком, русском, английском языках или размещенной на различных интернет-ресурсах, а также практических кейсов, норм международного права и национального законодательства. Азербайджанской Республики. Кроме того, были тщательно проанализированы функции и сос-

* д.ф.п.п., доцент Бакинского государственного университета

тав участников гражданского общества. Определения гражданского общества в узком и широком смысле были проанализированы сравнительно с акцентом на правильные и неправильные вопросы. В заключительной части статьи кратко описаны особенности, которые позволяют отличить гражданское общество от неправительственных организаций.

Ключевые слова: гражданское общество, профсоюзы, неправительственные организации, общественный контроль, политические партии.

**THE CONCEPT AND PARTICULARITIES OF CIVIL SOCIETY:
COMPARATIVE AND MUTUAL ANALYSIS OF INTERNATIONAL LAW AND
NATIONAL LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN**

Elnara Mirzayeva**

Abstract

The article is based on the analysis of scientific-theoretical provisions on civil society in the literatures published on the Azerbaijani, Turkish, Russian, English languages, or posted on various Internet resources, as well as practical cases, norms of international law and national legislation of the Republic of Azerbaijan. In addition, the functions and composition of civil society participants were extensively analyzed. The definitions of civil society in the narrow and broad sense were analyzed comparatively, focusing on the right and wrong issues. The concluding part of the article briefly describes the features that can distinguish civil society from non-governmental organizations.

Keywords: civil society, trade unions, non-governmental organizations, governmental authorities, public scrutiny, political parties.

** Ph.D in Law, Associate Professor of Baku State University

HƏRBI KONFLİKT LƏR DÖVRÜNDƏ MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASININ BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ PRİNSİPLƏRİ

Leyla Həşimova*

Xülasə

Məqalədə mühüm beynəlxalq sənədlərlə hərbi konfliktlər dövründə mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi prinsipləri geniş təhlil edilir. Hərbi konfliktlər dövründə mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi prinsipləri dedikdə, bu sahədə əsas başlanğıc müddəalar başa düşülür. İlk növbədə, burada beynəlxalq hüququn əsas, ümumtənzimlənmiş prinsipləri, daha sonra mədəni irsin qorunması üzrə beynəlxalq hüququn ayrı-ayrı sahələrinin spesifik prinsipləri qeyd edilməlidir. Bu zaman isə insan hüquqlarının spesifik prinsipləri, beynəlxalq humanitar hüququn spesifik prinsipləri, beynəlxalq cinayət hüququnun spesifik prinsiplərinin qarşılıqlı əlaqəsi təmin edilməlidir. Bundan sonra, mədəni irsin qorunmasının hərbi konfliktlər dövrünün spesifik xüsusiyyətləri də müəyyən edilməklə daha spesifik prinsipləri formalaşdırılmalıdır.

Açar sözlər: *mədəni irs, təbii irs, hərbi konfliktlər, insan hüquqları, beynəlxalq humanitar hüquq, beynəlxalq cinayət hüququ.*

Hərbi konfliktlər dövründə mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi prinsipləri dedikdə, bu sahədə əsas başlanğıc müddəalar başa düşülür. Burada əsas məqam isə, bu sahədə prinsiplərin formalaşdırılması mənbələridir. Daha sonra, əsas nəzərə alınmalı məqam bu istiqamətdə beynəlxalq və miili hüquq üzrə qarşılıqlı münasibətlərin əks etdirilməsidir.

Beynəlxalq hüquq üzrə istənilən sahənin spesifik prinsiplərinin təhlili bu istiqamətdə başlanğıc müddələrin nəzərdən keçirilməsi ilə aparılmalıdır. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, ilk növbədə, beynəlxalq hüququn əsas, ümumtənzimlənmiş prinsipləri təhlil edilməlidir. Beynəlxalq hüququn mühüm, ən ümumi, dövlətlər üçün hüquqi cəhətdən məcburi xarakter daşıyan ümumtənzimlənmiş və imperativ jus cogens normaları olan beynəlxalq hüququn prinsipləri dövlətlərarasında münasibətlərin tənzimlənməsində əsas baza kimi çıxış edirlər. Beynəlxalq hüquq çərçivəsində qəbul edilən bütün sənədlər məhz beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə uyğun olmalıdır. Başqa sözlə desək, beynəlxalq hüququn prinsipləri beynəlxalq normayaradıcılığının bazasında dayanır. Bütün beynəlxalq münasibətlərə şamil edilən beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri beynəlxalq hüquq qaydasının əsasıdır, eyni zamanda beynəlxalq adət normalarının yaradılmasında da mühüm rola malikdirlər. Məhz prinsip olaraq beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri iki beynəlxalq sənəddə təsbit edilmişdir:

- BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamə (1970-ci ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul olunmuşdur);

- ATƏM-in Helsinki Yekun Aktı (1975-ci ildə qəbul edilmişdir).

* hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin “İnsan hüquqları və informasiya hüququ” UNESCO kafedrasının müəllimi

Birinci beynəlxalq sənədlə 7 mühüm prinsip təsbit edilmişdir: güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələnmək prinsipi; beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll edilməsi prinsipi; dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi; dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi; beynəlxalq əməkdaşlıq prinsipi; xalqların hüquq bərabərliyi və özünü müəyyən etməsi prinsipi; beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi.

1975-ci il ATƏM-in Helsinki Yekun Aktında isə beynəlxalq hüququn üç mühüm prinsipi təsbit olunmuşdur: dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi; sərhədlərin pozulmazlığı prinsipi; insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi. Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərirlər. BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında 1970-ci il tarixli Bəyannamənin Ümumi müddəalar bölməsinin ikinci bəndində birbaşa qeyd edilir ki, beynəlxalq hüququn prinsiplərinin tövsifi və tətbiqi zamanı onlar qarşılıqlı əlaqə olurlar və hər bir prinsipin başqa prinsiplərlə birgə nəzərdən keçirilməsi zəruridir.

İndi isə hərbi münaqişələrdə mədəni irsin qorunması ilə bağlı beynəlxalq hüququn bəzi prinsiplərinin məzmununa nəzər yetirilməsi zəruridir.

Güç tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələnmək prinsipi öz hüquqi əsasını BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində BMT-nin bütün üzvlərinin özlərinin beynəlxalq münasibətlərində, hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı və ya BMT-nin məqsədləri ilə bir araya sığmayan hər hansı bir şəkildə güclə hədələməkdən və gücün tətbiqindən çəkinmək kimi ifadə olunmuşdur. Bu sahədə isə bir sıra mühüm beynəlxalq sənədlər də qəbul edilmişdir: Mühəribədən milli siyasət aləti kimi imtina haqqında 1928-ci il tarixli Brian-Kelloq Paktı, Təcavüzün tərifi haqqında BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş 1974-cü il tarixli Qətnamə, Beynəlxalq münasibətlərdə güclə hədələməkdən və ya onun tətbiqindən imtina edilməsi prinsipinin səmərəliliyinin artırılması haqqında 1987-ci il tarixli BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş Bəyannamə.

İlk növbədə, hərbi münaqişələr dövründə mədəni irslə bağlı olaraq 1974-cü ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul olunmuş Təcavüzün tərifi haqqında Qətnamə qeyd edilməlidir. Qətnamə ilə təcavüz kimi müəyyən edilən hərəkətlərə daxildir: bir dövlətin silahlı qüvvələrinin digər dövlətin ərazisinə daxil olması və ya hücumu; hücumun nəticəsi olan qısamüddətli istənilən hərbi işğal; silahlı qüvvələrin hücumu ilə müşayiət olunmasa da, bir dövlətin istənilən silahının başqa dövlətin ərazisinə qarşı tətbiqi; bir dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa bir dövlətin liman və ya sahillərini blokadaya alması; bir dövlətin silahlı qüvvələrinin digər dövlətin silahlı qüvvələrinə hücumu; bir dövlətin başqa bir dövlətin ərazisində onun razılığı əsasında yerləşən silahlı qüvvələrindən bu razılaşmanın şərtlərini pozmaqla istifadə edilməsi və habelə həmin silahlı qüvvələrin bu razılaşmanın xitam olunmasından sonra göstərilən ərazidə qalmaqda hər hansı formada davam etməsi; digər dövlətin ona həvalə olunan ərazisininin təcavüz aktla-

rının törədilməsi üçün istifadə olunmasına icazə verən fəaliyyəti; silahlı dəstələrin, qrupların, eləcə də daimi qüvvələrin və ya muzzdlu əsgərlərin digər dövlətin ərazisinə silahlı güc tətbiq etmək məqsədilə göndərilməsi [5, s.28].

BMT Beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll edilməsi prinsipi ilə əlaqədar Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 3-cü bəndində qeyd edilir ki, BMT-nin bütün üzvləri öz beynəlxalq mübahisələrini dinc vasitələrlə o qaydada həll edirlər ki, beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik və ədalət təhlükəyə məruz qalmasın. Bu sahədə bir sıra beynəlxalq sənədlər də qəbul edilmişdir: Beynəlxalq mübahisələrin dinc həlli haqqında 1907-ci il tarixli Haaqa Konvensiyası, Mühəribədən milli siyasət aləti kimi imtina haqqında 1928-ci il tarixli Brian-Kelloq Paktı, Beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə təhlükə yarada bilən mübahisə və situasiyaların qarşısının alınması və aradan qaldırılması və bu sahədə BMT-nin rolu haqqında 1988-ci il tarixli Bəyannamə.

Hərbi münaqişələr dövründə mədəni irsin qorunması ilə bağlı olaraq bu prinsipin mahiyyəti əsasən ondan ibarətdir ki, istənilən dövlətlərarası mübahisələr dinc vasitələrlə həll edilsin. Əsas ünsürlər kimi isə aşağıdakılar qeyd edilməlidir: dövlətlər öz mübahisələrini onların xarakterindən və mənşəyindən asılı olmayaraq, yalnız dinc vasitələrlə həll etməlidirlər; dövlətlər öz mübahisələrini həll edərkən dinc vasitələrdən hər hansı birini seçmək hüququna malikdirlər; dövlətlər aralarında olan mübahisənin kəskinləşməsinə səbəb ola bilən hərəkətlərdən çəkinməlidirlər və buna görə də məsuliyyət daşıyırlar; dövlətlər öz mübahisələrini beynəlxalq hüquq normaları əsasında qarşılıqlı razılıq yolu ilə həll etməlidirlər [5, s.29-30].

Dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi ilə əlaqədar BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 1-ci bəndində qeyd edilir ki, BMT bütün üzvlərin suveren bərabərliyi prinsipinə əsaslanır. Göründüyü kimi bu prinsip iki istiqamətdən ibarətdir:

- Dövlətin ölkənin daxilində tam hakimiyyəti və xaricdə müstəqilliyi kimi başa düşülən suverenlik elementi;

- Beynəlxalq hüququn bütün normalarının onlara qarşı eyni qaydada tətbiq olunmaları, bərabər məcburi qüvvəyə malik olmaları, bundan başqa, dövlətlərin özləri üçün hüquqlar yaratmaq və öhdəlikləri qəbul etmək kimi bərabər qabiliyyətə malik olan bərabərlik elementi.

Hər iki anlayış bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir. Belə ki, suverenlik yalnız bərabər hüquqluluq şəraitində həyata keçirilə bilər. Suverenlik isə yalnız beynəlxalq hüquq qaydaları şəraitində bütün dövlətlər üçün real ola bilər. Prinsipin əsas məzmununa isə aşağıdakılar daxildir: dövlətlər bir-birinin suveren bərabərliyinə, eləcə də hüquq subyektliliyi də daxil olmaqla suverenliyə xas olan bütün hüquqlarına hörmət və ehtiram bəsləməyə borcludurlar; hər bir dövlət siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni sistemini sərbəst seçmək və inkişaf etdirmək, qanunlarını və inzibati qaydalarını müstəqil müəyyən etmək hüququna malikdir; bütün dövlətlər bərabər hüquq və vəzifələrə malikdirlər; bütün dövlətlər bir-birinə hörmət və ehtiram bəsləməyə və şəxsi qərarlarına əsasən beynəlxalq hüquqa müvafiq

fiq olaraq digər dövlətlərlə münasibətlərini həyata keçirməyə borcludurlar; hər bir dövlət beynəlxalq təşkilatlarda və müqavilələrdə iştirak etmək hüququna malikdir [5, s.30-31].

Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi ilə bağlı BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 7-cə bəndində mühüm müddəalar əks olunmuşdur. Bununla əlaqədar müddəalar Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmağın yolverilməzliyi, onların müstəqilliyinin və suverenliyinin qorunması haqqında 1965-ci il tarixli BMT Bəyannaməsində bir qədər də inkişaf etdirilmişdir.

Dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipinin normativ məzmununa aşağıdakılar daxildir: dövlətin suverenliyinə və onun siyasi və iqtisadi əsaslarına qarşı yönəlmiş silahlı müdaxilə və digər müdaxilə formaları qadağandır; heç bir dövlət başqa bir dövlətin onun öz suveren hüquqlarını həyata keçirmədə özünə tabe edilməsinə və bununla ondan hər hansı imtiyaz əldə edilməsinə nail olmaq üçün hərbi, siyasi və ya istənilən digər məcburiyyət tətbiq edə bilməz; başqa bir dövlətin quruluşunun zorakı yolla dəyişdirilməsinə yönəlmiş təxribatçı və ya terrorçu fəaliyyətin təşkili və ya dəstəklənməsi yolverilməzdir; başqa bir dövlətdə silahlı münaqişəyə müdaxilə qadağandır; hər bir dövlət digər bir dövlətin (və beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin) müdaxiləsi olmadan öz siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sistemini seçmək hüququna malikdir [5, s.31-32].

Beynəlxalq əməkdaşlıq prinsipi ilə əlaqədar BMT Nizamnaməsində bir sıra mühüm müddəalar müəyyən edilmişdir. Belə ki, BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən, dövlətlərin üzərinə iqtisadi, sosial, mədəni və humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həllində beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi, Nizamnamənin 1-ci maddəsinin 1-ci bəndinə görə isə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması və bu məqsədlə səmərəli kollektiv tədbirlər həyata keçirilməsi vəzifəsi qoyulmuşdur. Dövlətlərin beynəlxalq əməkdaşlığının beynəlxalq-hüquqi prinsipləri BMT Nizamnaməsinin daha iki maddəsində qeyd edilmişdir. Belə ki, BMT Nizamnaməsinin 55-ci və 56-cı maddələri sosial, iqtisadi və mədəni sahələrdə dövlətlərin əməkdaşlığına həsr olunmuşdur. BMT Nizamnaməsinin 56-cı maddəsi isə BMT üzvlərinin beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində iki növ: BMT Nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş məqsədlərə nail olmaq və bu məqsədlə BMT-nin özü ilə əməkdaşlıq etmək öhdəliyini birbaşa nəzərdə tutur.

Bu prinsiplə mühüm müddəalar müəyyən edilir. Belə ki, dövlətlər beynəlxalq əməkdaşlıq prinsipi əsasında özlərinin beynəlxalq münasibətlərində elə davranmalıdırlar ki, əməkdaşlığa mane olmasınlar, əksinə onu inkişaf etdirləsinlər. Dövlətlərin əməkdaşlığının konkret formaları isə dövlətlərin özlərindən, onların tələbat və ehtiyatları, daxili qanunvericilikləri və beynəlxalq öhdəliklərindən asılıdır [5, s.34-35]. Əməkdaşlığın əsas istiqamətləri kimi müxtəlif sahələr əsas götürülə bilər (sülhün və təhlükəsizliyin qorunması, insan hüquqlarına ümumi hörmət və ehtiram, iqtisadi, sosial, mədəni, texniki, ticarət və s. sahələrdə beynəlxalq münasibətlərin həyata keçirilməsi, BMT ilə əməkdaşlıq və onun Nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi və s.).

Beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi ilə əlaqədar BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 2-ci bəndində qeyd edilir ki, BMT-nin bütün üzvləri Təşkilata üzvlükdən irəli gələn hüquq və üstünlükləri özlərinə təmin etmək üçün bu Nizamnaməyə uyğun olaraq özlərinin beynəlxalq öhdəliklərini vicdanla yerinə yetirməlidirlər. Bu prinsip beynəlxalq hüquqda *pacta sunt servanda* prinsipi kimi də ifadə edilir. Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il tarixli Vyana Konvensiyasının 26-cı maddəsində bu prinsiplə əlaqədar xüsusi olaraq qeyd edilir ki, hər bir qüvvədə olan müqavilə onun iştirakçıları üçün məcburidir və onlar tərəfindən vicdanla yerinə yetirilməlidir. Həmin prinsipə riayət edilməsindən imtina isə hüquq pozuntusu kimi qiymətləndirilməlidir. Hüquq pozuntusu törədən dövlət həm müqaviləni pozmasına, həm də onun nəticələrinə görə birbaşa məsuliyyət daşıyır.

İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi, ilk öncə, BMT Nizamnaməsinin bir sıra müddəalarında təsbit edilmişdir. Belə ki, BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 3-cü bəndində BMT-nin əsas məqsədlərindən biri kimi iqtisadi, sosial, mədəni və ya humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həll edilməsində və irqinə, cinsinə, dili və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsində və həvəsləndirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaq göstərilir. BMT Nizamnaməsinin 55-ci maddəsində isə göstərilir ki, millətlər arasında, xalqların hüquq bərabərliyi və özünü müəyyən etməsi prinsipinə hörmət əsasında sülh və dostluq münasibətləri üçün zəruri olan sabitlik və əmin-amanlıq şəraitini yaratmaq məqsədilə BMT aşağıdakılara dəstək verir: həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, əhəlinin tam məşğulluğuna, iqtisadi və sosial tərəqqinin inkişaf etdirilməsinə; iqtisadi, sosial, səhiyyə və buna müvafiq sahələrdə beynəlxalq problemlərin həllinə, mədəniyyət və təhsil sahələrində beynəlxalq əməkdaşlığa; irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət və riayət edilməsinə.

Ümumiyyətlə, insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin məzmununu ümumi şəkildə aşağıdakı qaydada ifadə edilir: bütün dövlətlər öz ərazisində yerləşən bütün şəxslərin əsas hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək kimi mühüm öhdəlik daşıyırlar; bütün dövlətlər öz ərazilərində irqi, cinsi, dil, dini və s. əlamətlərə görə ayrı-seçkiliyə yol verməmək kimi öhdəliyə malikdirlər; bütün dövlətlər insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət olunması və bu məqsədlərə nail olunması sahəsində bir-biri ilə beynəlxalq əməkdaşlıq etməlidirlər [5, s.27].

Mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq hüquqi prinsiplərinin təhlili üzrə daha sonra beynəlxalq hüququn mühüm sahələrindən olan insan hüquqlarının, beynəlxalq humanitar hüququn və beynəlxalq cinayət hüququnun prinsipləri də qeyd edilməlidir.

İnsan hüquqlarının prinsipləri kimi hüquq ədəbiyyatında bunlar fərqləndirilir: humanizm prinsipi; azadlıq prinsipi; bərabərlik, bərabər hüquqluluq və ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi prinsipi; şəxsiyyətin ləyaqəti prinsipi; fərdə daha əlverişlilik prinsipi; mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni insan hüquq və

azadlıqlarının bölünməzliyi prinsipi; insan hüquqlarının ayrılmazlığı prinsipi; şəxsiyyətin təhlükəsizliyi prinsipi; inkişaf prinsipi; insan hüquqları sahəsində beynəlxalq adət normalarının müddəalarının formalaşdırılması və onlara dövlətlər tərəfindən əməl edilməsi prinsipi; insan hüquqları sahəsində beynəlxalq nəzarətin zəruriliyi prinsipi və s.

Burada bir sıra prinsiplər üzərində dayanmaq zəruridir. İlk növbədə, insan hüquqlarının ayrılmazlığı prinsipinin mahiyyətinin təhlili ilə hər hansı şəxsin həm milli, həm də beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə tanınmış hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasına yönəlmiş hərəkətlərin qadağan edilməsi barədə qənaətə gəlmək olar. Bununla əlaqədar müddəalar 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin 30-cu maddəsi, 1966-cı il tarixli beynəlxalq paktların isə 5-ci maddəsindən irəli gəlir. Həmin beynəlxalq sənədlərdə qeyd edilir ki, heç nə hər hansı dövlətə, şəxslər qrupuna və ya ayrı-ayrı şəxslərə həmin Paktlarda nəzərdə tutulmuş hər hansı hüquq və azadlığın məhvinə və yaxud onun Paktlarda nəzərdə tutulduğundan artıq dərəcədə məhdudlaşdırılmasına yönəlmiş hər hansı fəaliyyətlə məşğul olmaq və ya hər hansı hərəkət törətmək hüququ verilməsi kimi təfsir oluna bilməz. Bundan əlavə, göstərilir ki, hər hansı bir ölkədə qanun, konvensiya, qayda və yaxud adət qüvvəsində mövcud olan əsas hüquqların heç birinin 1966-cı il tarixli beynəlxalq paktlarda həmin hüquqların nəzərə alınmaması və ya daha kiçik həcmdə nəzərə alınması bəhanəsi ilə məhdudlaşdırılmasına və ya azaldılmasına yol verilmir. Bu prinsip birbaşa olaraq hüququn məzmununun daşıyıcıdan, yəni insandan ayrılmasının qeyri-mümkünlüyünü irəli sürür.

İnsan hüquqlarının müdafiəsinin sahəvi prinsipləri sırasında şəxsiyyətin təhlükəsizliyi prinsipi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ümumiyyətlə, hüquq ədəbiyyatlarında şəxsiyyətin təhlükəsizliyi beynəlxalq təhlükəsizliklə əlaqələndirilir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 31-ci maddəsində hər bir kəsin təhlükəsiz yaşamaq hüququ göstərilmişdir. Bundan əlavə, həmin maddədə qeyd edilir ki, qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, şəxsin həyatına, fiziki və mənəvi sağlamlığına, mülkiyyətinə, mənzilinə qəsd etmək, ona qarşı zor işlətmək qadağandır [1]. Bu isə Konstitusiyanın digər müddəaları ilə, məsələn, yaşamaq hüququnu təsbit edən 27-ci maddədə, mülkiyyət hüququnu təsbit edən 29-cu maddədə, əqli mülkiyyət hüququnu təsbit edən 30-cu maddədə, şəxsi toxunulmazlıq hüququnu təsbit edən 32-ci maddədə, mənzil toxunulmazlığını təsbit edən 33-cü maddədə müəyyən edilən normalarla qarşılıqlı əlaqələri müəyyən edir.

Bərabərlik, bərabər hüquqluluq və ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi prinsipi insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə humanitar məsələlərdə beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafının əsasını təşkil edir. 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinin Preambulasının 1-ci bəndinə əsasən, bəşər ailəsinin bütün üzvlərinin hüquq bərabərliyinin tanınması azadlıq, ədalət və dünyəvi sülhün əsasını təşkil edir. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 2, 3 və 26-cı maddələri isə qarşılıqlı əlaqədə olan bir sıra mühüm müddəaları müəyyən edir: hüquqlardan bərabər istifadə

edilməsi prinsipi; kişi və qadının bərabərliyi prinsipindən irəli gələn ümumi bərabərlik prinsipi; hüquq norması və məhkəmə qarşısında bərabərlik prinsipi; qanun tərəfindən bərabər müdafiə prinsipi; ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsipi. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsi dövlətin hər bir kəsin bərabərlik hüququnu təmin etməsi ilə bağlı müddəanı özündə əks etdirməklə hamının qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyini, o cümlədən kişi ilə qadının eyni hüquq və azadlıqlara malik olmasını müəyyən edir.

Daha sonra, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq adət normalarının müddələrinin formalaşdırılması və onlara dövlətlər tərəfindən əməl edilməsi prinsipi də mühüm yer tutur. Bu prinsip beynəlxalq humanitar hüquqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 1899-cu ildə Haaqada keçirilən Sülh Konfransında tanınmış alim F.F.Martens tərəfindən irəli sürülən və onun adı ilə adlandırılan Martens klauzulası ilk dəfə öz əksini 1899-cu il tarixli “Quruda müharibənin qanun və adətləri haqqında” II Haaqa Konvensiyasının preambulasında tapmışdır. Klauzulanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, “müharibə qanunlarının ən təkmil məcəlləsi qəbul olunana qədər..... mülki əhali və döyüşən tərəflər sivilizasiyalı millətlər arasında müəyyən olunmuş adətlərdən, habelə insanlıq qanunları və ictimai şüurun tələblərindən irəli gələn beynəlxalq hüququn prinsiplərinin müdafiəsi və təsiri altında qalırlar”. Adət hüququna istinad etdiyinə və silahlı münaqişələrin tənzimlənməsində adət normalarının əhəmiyyətini vurğuladığına görə, Martens klauzulası önəmli rola malikdir. Bundan əlavə, klauzula “insanlıq prinsipləri” və “ictimai şüurun diktəsi”nə əsaslanır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “insanlıq prinsipləri” kateqoriyası “insanlıq qanunları” termini ilə sinonim təşkil etməklə, 1977-ci il tarixli I Əlavə Protokolda “insanlıq prinsipləri” ifadəsi işlədilmişdir [4, s.115].

Ümumiyyətlə, beynəlxalq adət normaları digər beynəlxalq hüquq sahələrində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Konkret insan hüquqlarına gəldikdə isə, hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq qeyd edilir ki, dövlətlərin aşağıdakı hüquqazidd əməlləri beynəlxalq adət hüququnun pozuntusu kimi tövsif edilə bilər: soyqırımı; aparteid; köləlik; bir sıra insan hüquqlarının sistemik və ya kobud pozuntuları, məsələn, şəxsin qanunsuz həyatdan məhrum edilməsi; işgəncə; uzunmüddətli özbaşına həbs; şəxsin zorla müəyyən ərazidən çıxarılması; minimal məhkəmə təminatlarının pozulması; qanunun geriyə tətbiqi [5, s.55].

Bütün bunlarla yanaşı, silahlı münaqişə zamanı insan hüquqlarının qorunmasında beynəlxalq humanitar hüququn sahəvi prinsipləri də mühüm rol oynayır. Hərbi münaqişələr dövründə mədəni irslə bağlı olaraq beynəlxalq humanitar hüququn bir sıra prinsiplərini qeyd edə bilərik: hərbi zərurət və ictimai qaydanın qorunmasının həmişə insana hörmətlə uyğunlaşdırılması və müəyyən edilməsi; hər kəsin qanun qarşısında insan hüquqlarının tanınması hüququnun mövcud olması; hər kəsin onun şəxsi, ailə hüquqları, inam və adətlərinə hörmət hüququnun mövcudluğu; kimsənin qanunsuz olaraq mülkiyyətdən məhrum edilməməsi; kollektiv cəzanın, girov götürülməsinin və deportasiyanın qadağan olunması; mülki əhalinin yaşaması üçün zəruri olan obyektlərin və yerlərin

məhv edilməsi və ya başqa yerə köçürülməsinin birbaşa qadağan edilməsi. Qeyd etmək lazımdır ki, hüquq ədəbiyyatında bütövlükdə beynəlxalq humanitar hüququn prinsiplərinə çox geniş yanaşılır və təhlil edilir [13, s.268]. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq hüquq elmində beynəlxalq humanitar hüququn prinsipləri daha geniş şəkildə dörd qrupa da bölünür: şərtsiz və istənilən şəraitdə riayət olunmalı əsas prinsiplər; yaşamaq, fiziki və psixoloji toxunulmazlıq, insan hüquqlarının gözlənilməsi və müdafiəsi ilə əlaqədar işgəncə, alçaldıcı və qeyri-insani rəftarı qadağan edən ümumi prinsiplər; silahlı münaqişə qurbanlarına aid prinsiplər; hərbi əməliyyatların aparılması haqqında xüsusi prinsiplər [15, s.24].

Mədəni irsin qorunması ilə bağlı əsas prinsiplər kimi bunlar qeyd edilə bilər: məzmunu hərbi zərurət və ictimai asayişin qorunması həmişə insana hörmətlə əlaqələndirilməli olan humanistlik hüququ prinsipi; məzmunu müharibə aparan tərəflərin öz düşməninə onun hərbi gücünün məhv edilməsi və ya zəiflədilməsindən ibarət olan məqsədlərin hüdudlarını aşan zərər vurmamalı olan humanitar hüquq prinsipi və ya müharibə hüququ prinsipi; məzmunu sıradan çıxarılmış şəxslərin və hərbi əməliyyatlarda bilavasitə iştirak etməyənlərin hörmət göstərilməsi, müdafiə edilmə və humanist rəftar hüququna malik olmalarını qeyd edən Cenevrə hüququ prinsipi; məzmunu münaqişədə olan tərəflərin hərbi əməliyyatları aparma metodları və vasitələrini seçmək hüququnun qeyri-məhdud olmamasını müəyyən edən Haaqa (müharibə) hüququ prinsipi.

Humanitar hüquq sahəsində qeyd edilən ümumi prinsiplərə isə mədəni irslə bağlı bunlar aiddir: hər bir fərdin onun həyatına, həm fiziki, həm də psixi toxunulmazlığına və onun şəxsiyyətinin ayrılmaz hissəsi olan atributlara hörmət hüququnun həyata keçirilməsini, hər kəsin onun şərafəti, ailə hüquqları, əqidə və adətlərinə hörmət edilməsi hüququnun olması, heç kimin qanunsuz yolla mülkiyyətdən məhrum edilə bilməməsini əks etdirən toxunulmazlıq prinsipi; hüquqi ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi prinsipi; təhlükəsizlik prinsipi.

Silahlı münaqişə qurbanlarına (Cenevrə hüququ) aid prinsiplərə isə qeyd edilən istiqamətdə bu prinsiplər aiddir: neytrallıq prinsipi; normallıq prinsipi; tətbiq edilmə prinsipi; dövlət onun əlinə keçmiş şəxsin və ya mədəni irsin istər milli, istərsə də beynəlxalq səviyyədə hüququnu təmin etməli olan müdafiə prinsipi. Daha sonra, hərbi əməliyyatların aparılması haqqında xüsusi prinsiplər (Haaqa və ya müharibə hüququna aid prinsiplərə) də qeyd edilməlidir ki, bunlar da mədəni irsin qorunması ilə bilavasitə əlaqədardır: məzmunu mülki əhali və ayırı-ayrı mülki şəxslərin hərbi əməliyyatlarla bağlı olaraq meydana çıxan təhlükələrdən ümumi müdafiə hüququna malik olmasını müəyyən edən *ratione personae* (fərdlər prinsipi) və ya məhdudiyət prinsipi; məzmunu hücumların yalnız hərbi obyektlərə edilməklə məhdudlaşmalı olduğunu müəyyən edən *ratione loci* (obyekt prinsipi) və ya obyektlərə görə məhdudiyət prinsipi (müdafiə olunmayan yerlərə hücum etmək qadağandır; elmi tədqiqatlar aparılan və ya xeyriyyə təsisatları yerləşən binalar və xalqların mədəni və mənəvi irsini təşkil edən tarixi abidələr, incəsənət əsərləri və ya dini ibadət yerlərinə qarşı yönəlmiş hər hansı düşmən hərəkətə yol verilməsi qadağandır; qurğu və tikililərə onlardan mülki əha-

li üçün təhlükəli qüvvələr yarana biləcəyi halda hücum etmək qadağandır; mülki əhali hərbi obyektlərin hücumlarından müdafiəsi üçün istifadə edilə bilməz; mülki obyektlər hücum və ya təzyiqli tədbirlərinin obyektinə ola bilməz; mülki əhalinin yaşaması üçün zəruri olan obyektləri məhv etmək və ya başqa yerə köçürmək qadağandır; qarət qadağandır); məzmunu hərbi əməliyyatların kiməsə lüzumsuz zərər vura və ya həddən artıq əzab verə bilən silah və ya metodlardan istifadə etməklə aparılmasının qadağan olunmasını müəyyən edən *ratione jonditionis* (şərait prinsipi) və ya hərbi əməliyyatların aparılmasının vasitə və metodlarına görə məhdudiyət prinsipi [5, s.176-180].

Daha sonra, mədəni irsin qorunması üzrə bilavasitə bağlı olaraq beynəlxalq cinayət hüququnun prinsiplərinin də təhlilli zəruridir. İlk prinsip kimi, əməlin cinayət olmasının və cəzalandırılmasının həmin əməlin törədildiyi vaxt qüvvədə olan qanunvericiliklə müəyyən edilməsi prinsipidir. Daha sonra, universal yurisdiksiya prinsipi əsas götürülməlidir. Bu prinsipin məzmununa görə, beynəlxalq cinayətlər törətmiş şəxslər dünyanın istənilən dövləti tərəfindən məsuliyyətə cəlb oluna və məhkum oluna bilərlər [12, s.93].

İndi idə hərbi münaqişələr dövründə mədəni irsin qorunması ilə əlaqədar müddəaları təhlil edək. Bu zaman ilk növbədə, bu müddəaların ayrı-ayrı konvensiyalarla izah edilməsi bu sahədə spesifik prinsiplərin müəyyən edilməsinə gətirib çıxaracaqdır. Bu zaman isə ilk növbədə mədəni irsin qorunması bir əsas prinsip kimi nəzərə alınmalıdır. Bu prinsip mədəni irsin qorunmasının bilavasitə əsasını təşkil edir, digər prinsiplər də bilavasitə bu istiqamətdə formalaşdırılır. UNESCO tərəfindən qəbul edilmiş Beynəlxalq mədəni əməkdaşlıq prinsipləri haqqında 1966-cı il tarixli Bəyannamədə birbaşa olaraq hər bir mədəniyyətin hörmət edilməli və qoruyub saxlanılmalı olan ləyaqət və dəyərə malik olması, öz mədəniyyətini inkişaf etdirməyin hər bir xalqın hüququ olması, bütün mədəniyyətlərin rəngarəngliyi, müxtəlifliyi və qarşılıqlı təsiri ilə bəşəriyyətin ümumi sərvəti olmasını təsbit edərək xalqları bəşəriyyətin tərəqqisi arasında ahəngdar müvazinəti təmin etmək üçün mədəniyyətin bütün sahələrini paralel və mümkün qədər eyni vaxtda inkişafını davam etdirməsi əks olunmuşdur [3, s.237].

Bu sahədə digər əsas prinsip mədəni irsə hörmət prinsipidir ki, buna əsasən, başqa xalqların mədəni irsinə hörmət dünyada mədəni müxtəlifliyin təşviqi, maddi və qeyri-maddi mədəni irsin qorunması istiqamətində beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Ümumdünya mədəni və təbii irsinin mühafizəsi haqqında 1972-ci il Konvensiyasına əsasən, mədəni irsin müdafiəsi mədəni irsin mühafizəsi və onlara hörmət olunmasını özündə birləşdirir. 1954-cü il tarixli Hərbi münaqişələr dövründə mədəni irsin qorunması haqqında Haaqa Konvensiyasının Preambulasında da qeyd edilir ki, dövlətlər öz ərazisində və digər üzv dövlətin ərazisində yerləşən mədəni irsə hörmətlə yanaşmalı, silahlı münaqişələr zamanı onların məhv olmasına və ya zədələnməsinə səbəb olacaq məqsədlər üçün istifadə olunmasını qadağan etməklə, bu irsə yönələn hər hansı qarəzli hərəkətdən, yəni, mədəni sərvətlərin oğurlanması, talanması və ya hər hansı formada qeyri-qanuni mənimsənilməsi, həmçinin mədəni

sərvətlərə qarşı istənilən vandalizm aktları, mədəni sərvətlərin rekvizisiyası, eləcə də mədəni sərvətlərə qarşı yönələn istənilən repressiv tədbirlər çəkinməlidir [8].

Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi haqqında 2005-ci il tarixli Konvensiyanın 2-ci maddəsi bu sahədə bir sıra prinsipləri müəyyən etmişdir. Konvensiyada mədəni irsin qorunması üzrə prinsiplərin qarışıq sistemindən istifadə edilmişdir, yəni həm beynəlxalq hüququn əsas ümumtanınmış prinsipləri, həm də spesifik prinsiplər nəzərə alınmışdır.

Belə ki, ilk növbədə, bu konvensiyada insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi qeyd edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, mədəni müxtəlifliyin qorunması və təşviqi ancaq ifadə, informasiya və kommunikasiya, fərdlərin mədəni özünüifadə formasını seçmək imkanı kimi insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunduğu təqdirdə mümkündür [10]. Beləliklə, burada beynəlxalq hüququn əsas ümumtanınmış prinsipinin tətbiqinin əsas istiqamətlərini müəyyən edilir.

İkinci qeyd edilən prinsip suverenlik prinsipidir. Bununla əlaqədar qeyd edilir ki, BMT-nin Nizamnaməsinə və beynəlxalq hüququn prinsiplərinə uyğun olaraq, dövlətlər öz əraziləri çərçivəsində mədəni özünüifadə müxtəlifliyini qorumaq və təşviq etmək üçün lazımı tədbirlər görmək və siyasətlər həyata keçirmək kimi suveren hüquqa malikdirlər [10]. Eyni zamanda, Ümumdünya mədəni və təbii irsinin mühafizəsi haqqında 1972-ci il tarixli Konvensiyanın 6-cı maddəsində qeyd edilir ki, dövlətlər suverenliyə tam hörmət etməklə və milli qanunvericiliklə həmin irs barəsində nəzərdə tutulan hüquqlara xələl gətirməklə, onun bütün beynəlxalq birliyin mühafizə etməyə borclu olduğu ümumi irs olduğunu etiraf edirlər [9]. Bu prinsip də beynəlxalq hüququn suveren bərabərlik prinsipi ilə əlaqədar müddəaları əsas tutur.

Üçüncü prinsip bərabər ləyaqət və bütün mədəniyyətlərə hörmət prinsipidir. Bu insan hüquqlarında bərabərlik, bərabər hüquqluluq və ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi prinsipinə demək olar ki, uyğundur. Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi bütün mədəniyyətlərin, o cümlədən azlıqlara və yerli əhaliyə mənsub insanların mədəniyyətlərinin bərabər ləyaqətə malik olmasını və onlara hörmət edilməsini nəzərdə tutur [10].

Növbəti prinsip beynəlxalq həmrəylik və əməkdaşlıq prinsipidir. Bu da beynəlxalq hüquqda beynəlxalq əməkdaşlıq prinsipinə tam uyğun gəlir. Beynəlxalq həmrəylik və əməkdaşlıq ölkələrə, xüsusilə də inkişaf etməkdə olan ölkələrə istər formallaşmaqda olan, istərsə də artıq mövcud olan mədəniyyət industriyaları da daxil olmaqla, mədəni özünüifadə vasitələrini yaratmaq və gücləndirmək imkanının verilməsinə yönəlməlidir [10]. Ümumdünya mədəni və təbii irsinin mühafizəsi haqqında 1972-ci il tarixli Konvensiyanın 4-cü maddəsində isə birbaşa qeyd edilir ki, bu Konvensiyanın hər bir iştirakşı tərəf olan dövlətlər həm mövcud ehtiyatlardan maksimum istifadə etmək yolu ilə öz səyləri, həm də, lazım gəldikdə, istifadə edə biləcəyi beynəlxalq yardım və əməkdaşlıq, o cümlədən, maliyyə, bədii, elmi və texniki baxımdan vasitəsilə hərəkət etməyə çalışır [9].

Növbəti prinsip inkişafın iqtisadi və mədəni aspektlərinin bir-birini təmməlaması prinsipidir. Mədəniyyət inkişafının əsas hərəkətverici qüvvələrindən

biri olduğundan, inkişafın mədəni aspektləri onun iqtisadi aspektləri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir və fərdlər və xalqlar bu sahədə iştirak etmək və bundan faydalanmaq hüququna malikdirlər. Ümumiyyətlə inkişaf mürəkkəb elementdir və burada müxtəlif elementlər bir-birini tamamlamaqla həqiqi məzmun kəsb edir [10]. Bununla əlaqədar müddəalar İnkişafa olan hüquq haqqında 1986-cı il tarixli Bəyannamədə insan hüquqlarının bir növü kimi təsbit edilməklə daha da inkişaf etdirilmişdir. Bəyannamənin Preambulasında qeyd edilir ki, inkişaf bütün əhalinin və bütün şəxslərin inkişafda və onun gedişində yaradılan nemətlərin ədalətli bölgüsündə fəal, azad və konstruktiv iştirakı əsasında onların rifahının durmadan yüksəldilməsinə yönəldilmiş hərtərəfli iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi prosesdir. Bəyannamənin 1-ci maddəsinin 1-ci hissəsində isə qeyd edilir ki, inkişafa olan hüquq insanın ayrılmaz hüququ sayılır və buna müvafiq olaraq hər bir insan və bütün xalqlar insanın bütün hüquq və əsas azadlıqlarını tam həyata keçirə biləcək iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi inkişafda iştirak etmək və onun nemətlərindən istifadə etmək hüququna malikdir.

Növbəti prinsip davamlı inkişaf prinsipidir. Bu da tam yeni tendensiyadır, bütün beynəlxalq sənədlərin əsas hissəsini təşkil edir. Davamlı inkişaf əlaqədar kifayət qədər də beynəlxalq sənədlər qəbul edilmişdir. Mədəni müxtəlifliyin qorunması, təşviqi və dəstəklənməsi mövcud və gələcək nəsillərin rifahı naminə davamlı inkişaf üçün vacib tələbdir. Bütövlükdə, sülhün qorunması davamlı inkişaf komponenti kimi də nəzərdən keçirilir. Davamlı İnkişaf Məqsədləri - 2030 Gündəliyində sülhün qorunması üzrə beynəlxalq hüquqi tələblər davamlı inkişaf konsepsiyasının hüquqi əsasları ilə əlaqələndirilmişdir. 1992-ci il tarixli Rio-de-Janeyro Konfransında qəbul edilən Bəyannamə davamlı inkişafın sosial-iqtisadi əsaslarını hüquqi cəhətdən daha dəqiq müəyyənləşdirmişdir. Bəyannamədə davamlı inkişaf istiqamətində təqribən 12 prinsip təsbit edilmişdir. Bəyannamə inkişafa olan hüquq üçün bir sıra mühüm təkliflər vermişdir. Davamlı inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq İnkişafa olan hüquq haqqında 1986-cı il tarixli BMT Bəyannaməsi də insan fərdini inkişaf prosesinin mərkəzində görür [2, s.73-80].

Bərabər imkan prinsipi də əhəmiyyətlidir. Qeyd edilir ki, bütün dünyada mədəni özünüifadənin zəngin və çeşidli formalarına bərabər çıxış, həmçinin mədəniyyətlərin ifadə və yayılma vasitələrinə çıxışı mədəni müxtəlifliyin təmininin və qarşılıqlı anlaşmanı təşviqin mühüm elementlərini təşkil edir [10].

Açıqlıq və tarazlıq prinsipi də bu istiqamətdə əhəmiyyətli yer tutur. Dövlətlər mədəni özünüifadə müxtəlifliyini dəstəkləmək üçün tədbirlər həyata keçirdikdə, onların dünyanın digər mədəniyyətləri üçün açıqlığına çalışmalı və həmin tədbirlərin bu Konvensiyanın məqsədlərinə uyğunluğunu təmin etməlidirlər [10]. Bu prinsip dövlətlərin üzərinə mühüm öhdəlik qoyur. Bu öhdəlik mədəni irsə bərabər çıxış üçün bərabər şərait təmin etmək səlahiyyətindən istifadəni, davamlılıq və inkişafı şərtləndirir. Eyni zamanda vurğulanmalıdır ki, mədəni irs mülkiyyəti hamı üçün əlçatan olmalıdır. Hamı öz mədəniyyət kimliyini və ona uyğun həyat tərzini müəyyən etməkdə, yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri ilə bağlı sərəncam verməkdə, mədəni sərvətlərin yaradılmasında, mədəni nemətlər-

dən bərabər istifadə etməkdə tam sərbəstdir. Bu eyni zamanda insan hüquqlarının bir istiqaməti kimi mədəni hüquqların təmin edilməsi ilə birbaşa bağlıdır. İnsanın mədəni hüquq və azadlıqları isə, konstitusiya və ya qanun tərəfindən təmin olunan xüsusi kompleks insan hüquqları və azadlıqlarıdır ki, onlar insanın mədəni və elmi sahədə özünü reallaşdırmasına imkan yaradır. Mədəni hüquqların əsas məqsədi cəmiyyətin həmrəyliyini və şəxsiyyətin ləyaqətini təsdiq edən davranış standartları və əxlaq qaydalarını formalaşdırmaqdır. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 15-ci maddəsində dövlətlərin ərazilərində yaşayan şəxslərin aşağıdakı hüquqlarını təmin etmək öhdəliyi müəyyənləşdirilir: mədəni həyatda iştirak etmək; elmi tərəqqinin nəticələrindən və onların praktiki tətbiqindən istifadə etmək; müəllifi olduğu hər hansı elmi, ədəbi yaxud incəsənət əsərlərinin nəticəsində meydana çıxan maddi və mənəvi maraqların müdafiəsindən istifadə etmək [5, s.123; 6, s.34-38].

Ümumdünya mədəni və təbii irsinin mühafizəsi haqqında 1972-ci il tarixli Konvensiyanın 5-ci maddəsi ilə bu sahədə bir sıra spesifik prinsiplər də əks olunmuşdur: mədəni və təbii irsə ictimai həyatda müəyyən funksiyalar verilməsinə yönəldilmiş ümumi siyasət yeridilməsi və bu irsin mühafizəsinin ümumi planlaşdırma proqramlarına daxil edilməsi prinsipi; mədəni və təbii irsin qorunub saxlanması üçün müvafiq hüquqi, elmi, texniki, inzibati və maliyyə tədbirlərinin görülməsinin zəruriliyi prinsipi.

Hüquq ədəbiyyatında mədəni irsin qorunmasının ümumi prinsipləri ilə yanaşı, xüsusi prinsipləri də fərqləndirilir və bura mədəni irsə hörmət, inteqrasiya, mədəni irsin immuniteti və digər prinsiplər aid edilmişdir [7, s.104].

Hərbi münaqişələr zamanı mədəni irsin mühafizəsi prinsipi ona əsaslanır ki, hər hansı bir xalqın mədəni sərvətinə ziyan vurulması bütün bəşəriyyətin mədəni irsinə ziyan vurulması deməkdir ki, bu müddəə da birbaşa olaraq 1954-cü il Haaqa Konvensiyasında qeyd edilmişdir. Bütövlükdə, 1954-cü il tarixli Hərbi münaqişələr dövründə mədəni irsin qorunması haqqında Haaqa Konvensiyası və ona 1999-cu il tarixli Əlavə Protokolu da bu istiqamətdə spesifik prinsiplərin müəyyən edilməsində mühüm yer tutur.

1954-cü il tarixli Hərbi münaqişələr dövründə mədəni irsin qorunması haqqında Haaqa Konvensiyanın 3-cü maddəsində dövlətlər tərəfindən hətta dinc dövrdə belə öz ərazilərində yerləşən mədəni irslərin mühafizəsi və hərbi konfliktlərin mümkün nəticələrindən qorunması üçün bütün tədbirlərin həyata keçirilməsinin zəruriliyi prinsipi təsbit edilmişdir. Konvensiyanın 4-cü maddəsi ilə mədəni irslərə, həmçinin onları qoruyan binalara və avadanlıqlara qarşı yönələn istənilən hərəkətlərdən və düşmənçilik niyyətlərindən çəkinmə öhdəliyi prinsipi əks olunmuşdur. Konvensiyanın 5-ci maddəsi ilə işğal dövləti tərəfindən mədəni irslərin qorunması üzrə bütün mümkün tədbirlərin görülməsi prinsipi (həm işğal edilən dövlətin milli orqanları tərəfindən, bu mümkün deyildirsə işğal dövlətin müdaxiləsi ilə özü tərəfindən də həyata keçirilə bilər) əks olunmuşdur. Konvensiyanın 6-cı maddəsi ilə mədəni irslərin xüsusi fərqləndirici nişanlarla fərqləndirilməsi prinsipi, 7-ci maddə ilə isə mədəni irslərin mühafizəsi üzrə hələ dinc

dövrə nəzərən nizamnamə və təlimatların qəbul edilməsi, həmçinin özünün silahı qüvvələrinin mədəni irslərə hörmət ruhunda formalaşdırılması prinsipi müəyyən edilmişdir. Bundan başqa, Konvensiyanın 8-ci maddəsi ilə mədəni irslərin xüsusi qorunmasının təmin edilməsi prinsipi qeyd edilmişdir. Bu zaman daşınar mədəni irslərin hərbi konfliktlər dövründə mühafizəsi üçün xüsusi tədbirlərin görülməsi müəyyən edilir. Bu həmin mədəni irslər üçün xüsusi sığınacaqların müəyyən edilməsini də nəzərdə tutur. 9-cu maddə ilə xüsusi mühafizə ilə tənzim edilən mədəni irslərin immunitetə malik olması müəyyən edilir. Bu həm də mədəni irslərin konfiskasiyadan və hərbi qənimət kimi götürülmədən immuniteti ifadə edir [8].

Konvensiyanın 16 və 17-ci maddələri isə xüsusi fərqləndirici nişanların olmasını, yəni mədəni irslərin məhz həmin fərqləndirici nişanlarla təchiz edilməsini müəyyən edir. Konvensiyanın 23-cü maddəsi isə mədəni sərvətlərin qorunması üzrə UNESCO ilə əməkdaşlıq xüsusiyyətlərini izah edir. Buradan da mədəni sərvətlərin mühafizəsi üzrə beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması zəruriliyi prinsipini irəli sürmək olar. Ümumiyyətlə, beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq əməkdaşlıq və beynəlxalq nəzarət sistemlərinin qurulmasında həlledici rola malikdirlər ki, bu da hərbi münaqişələr dövründə mədəni irsin qorunması üzrə çox əhəmiyyətli və zəruridir.

Ümumiyyətlə, 1954-cü il Konvensiyada müəyyən edilən prinsiplər 1999-cu il tarixli İkinci Fakültativ Protokolunun qəbul edilməsi ilə daha da inkişaf etdirilmişdir. Həmin Protokolda müəyyən edilən bir məqam hərbi konfliktlər dövründə mədəni irsin gücləndirilmiş müdafiəsinin təmin edilməsi prinsipinin müəyyən edilməsidir. Protokolun 10-12-ci maddələrində gücləndirilmiş müdafiənin təmin edilməsi kimi bütün bəşəriyyət üçün əhəmiyyətli mədəni irslərdən söhbət gedir. Bundan başqa, Protokolun 7-ci maddəsi ilə hərbi əməliyyatlar zamanı mədəni irslərin qorunması üçün zəruri hərəkətlərin edilməsi (həm ehtiyatlılıq, həm də digər) əsaslandırılmışdır. Eyni zamanda, 8-ci maddə ilə hərbi əməliyyatların nəticələrinin aradan qaldırılması ilə mədəni irslərin mühafizəsinin qarşılıqlı əlaqələri qeyd edilmişdir. Protokolun 9-cu maddəsi ilə işğal edilmiş ərazilərdə mədəni irslərin qorunması üzrə zəruri həyata keçirilməli olan tədbirlər müəyyən edilmişdir. Protokolun 15-ci maddəsi bu sahədə məsuliyyət tədbirlərini, xüsusən cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməsinin zəruriliyini müəyyən edir. Bunun üçün müvafiq dövlətdaxili tədbirlərin görülməsi, bu sahədə beynəlxalq hüquqla müəyyən edilmiş normaların milli qanunvericilikdə əksi üzrə tədbirlər həyata keçirməlidirlər. Bu zaman cinayət təqibi, cinayətkarların verilməsi, cinayət işlərində hüquqi yardım məsələlərinin də zəruriliyi Protokolda xüsusi olaraq qeyd edilmişdir [11].

Bundan başqa, hərbi münaqişələr dövründə mədəni irsin qorunması üzrə beynəlxalq məsuliyyət prinsipi də irəli sürülməlidir. Məsuliyyətin xüsusi olaraq irəli sürülməsi beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi ilə birbaşa əlaqədardır. BMT Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının 31 may 2001-ci ildə 53-cü sessiyasında bəyənilmiş Dövlətlərin məsuliyyəti haqqında Maddələr Layihə-

sinin 2-ci maddəsində göstərilir ki, qeyri-qanuni akt beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq dövlətə aid edilir və bu dövlətin beynəlxalq öhdəliyinin pozulmasını özündə əks etdirir [14, s.395]. Dövlətlərin məsuliyyəti haqqında Maddələr Layihəsinin 1 və 31-ci maddələrinə müvafiq olaraq, dövlətlərin istənilən beynəlxalq qeyri-qanuni əməlləri həmin dövlətlərin məsuliyyətinə səbəb olur ki, məsuliyyətli dövlət beynəlxalq qeyri-qanuni əməllə vurulmuş ziyanın tam kompensasiyasını verməyə borcludur. Bundan başqa, həmin beynəlxalq Sənədin 31-ci maddəsində qeyd edilir ki, ziyanın ödənilməsi dedikdə, dövlətlərin beynəlxalq hüquqazidd əməlləri nəticəsində meydana çıxan və vurulan ziyanın əvəzinin tam şəkildə ödənilməsində özündə əks etdirən dövlətlərin məsuliyyəti başa düşülür.

Mədəni irsin mühafizəsinin heç bir istisna olmadan həm beynəlxalq, həm də qeyri-beynəlxalq xarakterli münaqişələrdə zəruriliyinin və heç bir fərq qoyulmadan həyata keçirilməsinin qeyd edilməsinin də xüsusi bir prinsip kimi irəli sürülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu 1999-cu il tarixli İkinci Fakültativ Protokolunun 22-ci maddəsində əks olunmuşdur. Hesab edirik ki, bu müddəa da mühüm prinsiplərdəndir, heç bir istisna olmadan bütün hallarda tətbiq edilməlidir.

Bütövlükdə, bu sahədə beynəlxalq sənədlərin təhlili ilə mədəni irsin qorunmasının bir sıra xüsusi prinsipləri də fərqləndirilə bilər ki, bu prinsiplərə mədəni irsin qorunması və ona nəzarət prinsipi, mədəni irsin idarə olunması prinsipi də aid edilə bilər. Mədəni irsin qorunması və ona nəzarət prinsipi özündə həm milli, həm də beynəlxalq nəzarəti birləşdirir. Burada milli səviyyədə mühüm dövlət orqanlarının təşkilini xüsusi olaraq qeyd etmək olar, hansı ki həmin dövlət orqanları vasitəsilə mədəni irsin düzgün və səmərəli idarə edilməsi həyata keçirilir, beynəlxalq səviyyədə isə beynəlxalq nəzarət mexanizmləri təşkil edilir, nəhayət, milli və beynəlxalq mexanizmlər arasında müvafiq qarşılıqlı əlaqələr formalaşdırılır.

İstinadlar:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası – www.e-qanun.az
2. Azərbaycan məcburi köçkünlərinin pozulmuş hüquqlarına dair kompleks beynəlxalq hesabat. Bakı, BDU, 2021, 326 səh.
3. Əliyev Ə.İ. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi: nəzəriyyə və praktika. Bakı, Şirvanəşr, 2007, 600 s.
4. Əliyev Ə.İ. Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər hədəfində: hüquqi təhlil. (Azərbaycan, fransız, ingilis, rus və türk dillərində). Bakı, Nurlar, 2018, 176 s.
5. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslük. Bakı, Nurlar, 2019, 352 s.
6. Məmmədov R.F., Əfəndiyeva H.E. Azərbaycan Respublikasının tarix və mədəniyyət abidələrinin beynəlxalq-hüquqi qorunması. Bakı, Səda, 2015, 328 s.
7. Süleymanlı S.A. Mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi problemləri və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2018, 296 s.
8. Silahlı münaqişələr zamanı mədəni irsin qorunması haqqında 1954-cü il tarixli Konvensiya - <https://unesco.preslib.az/az/documents>
9. Ümumdünya mədəni və təbii irsinin mühafizəsi haqqında 1972-ci il tarixli Konvensiya - <https://unesco.preslib.az/az/documents>

10. Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi haqqında 2005-ci il tarixli Konvensiya - <https://unesco.preslib.az/az/documents>

11. Silahlı münaqişələr zamanı mədəni irsin qorunması haqqında 1954-cü il tarixli Konvensiyasına 1999-cu il tarixli İkinci Fakültativ Protokol - <https://unesco.preslib.az/az/documents>

12. Gerhard Werle, Florian Jessberger. Principles of international criminal law. Fourth edition. Oxford, 2020, 1640 p.

13. Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов. Курс лекций. Москва, Международный Комитет Красного Креста, 2011, 1144 с.

14. Лукашук И.И. Право международной ответственности. Москва, Волтерс Клувер, 2004, 432 с.

15. Пикте Ж. Развитие и принципы международного гуманитарного права. Москва, МККК, 1994, 128 с.

ПРИНЦИПЫ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА СОХРАНЕНИЯ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ВО ВРЕМЯ ВООРУЖЕННЫХ КОНФЛИКТОВ

Лейла Гашимова*

Резюме

В статье подробно анализируются принципы международного права по защите культурного наследия во время военных конфликтов в соответствии с важными международными документами. Принципы международного права по защите культурного наследия во время военных конфликтов являются основополагающими положениями в этой области. В первую очередь следует отметить основополагающие, универсальные принципы международного права, а затем конкретные принципы международного права по охране культурного наследия. Необходимо обеспечить взаимодействие конкретных принципов прав человека, конкретных принципов международного гуманитарного права и конкретных принципов международного уголовного права. Далее, выявляя специфику периода военных конфликтов, следует сформулировать более конкретные принципы сохранения культурного наследия.

Ключевые слова: культурное наследие, вооруженные конфликты, права человека, международное гуманитарное право, международное уголовное право.

* д.ф.п.п., преподаватель кафедры ЮНЕСКО по правам человека и информационному праву Бакинского государственного университета

PRINCIPLES OF INTERNATIONAL LAW FOR THE PRESERVATION OF CULTURAL HERITAGE DURING ARMED CONFLICTS

Leyla Hashimova*

Abstract

The article extensively analyzes the principles of international law for the protection of cultural heritage during military conflicts in accordance with important international documents. The principles of international law for the protection of cultural heritage during military conflicts are the fundamental provisions in this field. First of all, it should be noted the fundamental, universal principles of international law, and then the specific principles of international law for the protection of cultural heritage. The interaction of the specific principles of human rights, the specific principles of international humanitarian law, and the specific principles of international criminal law must be ensured. Further, identifying the specific features of the period of military conflicts, more specific principles for the preservation of cultural heritage should be formulated.

Keywords: *cultural heritage, armed conflicts, human rights, international humanitarian law, international criminal law.*

* Ph.D in Law, Lecturer of the UNESCO Department of Human Rights and Information Law, Faculty of Law, Baku State University

BEYNƏLXALQ HÜQUQ NORMALARININ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ HÜQUQ SİSTEMİNDƏ TƏTBİQİ PROBLEMLƏRİ

Humay Əfəndiyeva*

Xülasə

Beynəlxalq hüquq iki şəkildə Azərbaycan Respublikası (AR) daxilində münasibətlərin tənzimləyicisinə çevrilir. Birincisi, AR-in özü üçün məcburi hesab etdiyi beynəlxalq hüquq normalarının böyük əksəriyyəti AR qanunlarında və qanun qüvvəli aktlarında əks olunur. Bu zaman beynəlxalq hüquq normalarının məhkəmə təcrübəsində tətbiqi, sanki, gizli formada, məhkəmə qərarında konkret beynəlxalq hüquqi akta birbaşa istinad edilmədən baş verir. Məhkəmələrin qərarlarında məzmun müəyyən edilir, müəyyən beynəlxalq hüquqi aktlarla mahiyyətcə üst-üstə düşən və ya oxşar olan AR-in müvafiq dövlətdaxili hüquq normalarının mənası açıqlanır. İkincisi, AR milli qanunvericiliyinə çevrilməmiş, lakin onun beynəlxalq öhdəliyini təşkil edən normalar tətbiq olunur.

Açar sözlər: *beynəlxalq hüquq, dövlətdaxili hüquq, implementasiya, hüquq sistemi, AR Konstitusiyası, dövlətlərarası müqavilələr.*

Təcrübə üçün beynəlxalq və daxili hüququn vahid hüquq sistemini təşkil edib-etməməsi və ya onların iki müstəqil hüquq sistemi olması vacib deyil. Əsas məsələ ondan ibarətdir ki, hər hansı dövlət orqanı, o cümlədən məhkəmənin və ya vəzifəli şəxsin qərarını əsaslandırmaq üçün öz səlahiyyətləri daxilində konkret işi həll etməsi zamanı birbaşa beynəlxalq müqaviləyə və ya beynəlxalq adətlərə istinad etməsi mümkündürmü?

Müvafiq məsələ ilə bağlı alman alimlərinin qənaəti belədir ki, "Federasiya hüququnun tərkib hissəsidir" ifadəsi yanlışlıq yarada bilər. Bu müddəə o demək deyil ki, beynəlxalq hüquq normaları Almaniyaya milli hüquq normalarına çevrilir. Onlar beynəlxalq hüququn normaları olaraq qalır. Konstitusiyanın bu maddəsinin mənası ondan ibarətdir ki, o, Almaniyaya Federativ Respublikasının hüquq sistemi daxilində belə normaların tətbiqini nəzərdə tutur [4, s.279].

Alman hüquq təcrübəsində həmçinin belə bir təcrübə də formalaşmışdır ki, xarici hüququn tətbiqi məsələsində "beynəlxalq xüsusi hüquqda da oxşar konstruksiya tətbiq edilir. Əgər hüququn kolliziyasını tənzimləyən qayda alman hakimindən xarici hüququ tətbiq etməyi tələb edirsə, tətbiq olunan qayda Alman hüquq normalasına çevrilmir. Alman hüququ xarici hüquq normalarının sonuncunun milli xarakterini dəyişdirmədən tətbiqini nəzərdə tutur. Almaniyaya Əsas Qanununun 25-ci maddəsində alman hüquq tətbiq edənləri üçün müvafiq qaydalar müəyyən edilir: beynəlxalq adət bilavasitə tətbiq edilir. Lakin bu normalar beynəlxalq publik hüquq normaları kimi tətbiq edilir və onların Almaniyaya hüququna çevrilməsinə və ya daxil edilməsinə ehtiyac yoxdur.

B.L.Zimnenko qeyd edir ki, "Beynəlxalq normalar ölkənin hüquq sistemində daxil olmaqla beynəlxalq hüquq sistemi ilə əlaqəsini itirmir. Onlar beynəl-

* h.ü.f.d., Bakı Dövlət Universitetinin İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrası

xalq normativ sistemin elementləri olaraq qalmaqda davam edirlər, lakin dövlətin konstitusiyasının yuxarıda qeyd olunan müddəasına görə, dövlətin beynəlxalq müqaviləsində və beynəlxalq adətdə olan normalar müvafiq dövlət və bələdiyyə orqanları tərəfindən tətbiq edilə bilər" [3, s.105].

Bu normalar öz təbiətinə görə dövlətin hüquq sisteminin normativ müstəvisində ayrıca yer tutur, dövlətin hüququ ilə yanaşı fəaliyyət göstərir, beynəlxalq hüququn məqsəd və prinsipləri və konkret müqavilə əsasında şərh edilməli və tətbiq edilməlidir. Bu, öz növbəsində, dövlətdaxili və beynəlxalq hüquq normalalarının hüquqi qüvvəsinin nisbəti üçün xüsusi qaydaları müəyyən edir. Bu qaydalar onu deməyə əsas verir ki, beynəlxalq hüquq həmişə öz müstəqilliyini və bütövlüyünü qoruyub saxlayır.

Beynəlxalq hüququn daxili hüquqa daxil edilməsində artıq böyük təcrübəyə malik olan Qərbi dövlətlərinin hüquq ədəbiyyatlarında vurğulanır ki, istər beynəlxalq normaların milli qanunvericiliyə daxil edildiyi hallarda, istərsə də beynəlxalq müqavilələrin normalalarının konkret hallara tətbiq edildiyi hallarda, məhkəmələr bütün tətbiq olunan hüquq sisteminə müraciət edirlər. M.Ceynis müxtəlif mülahizələri nəzərdən keçirdikdən sonra yazır ki, "tətbiq olunan hüquq və tətbiq olunan hüquq sistemi haqqında danışmaq lazımdır ki, hansı ki, bunu adətən beynəlxalq və milli hüquq arasında əlaqəni öyrənən müəlliflər edir" [7, s.51].

Beynəlxalq hüquq normasının dövlətlərarası münasibətlərin tənzimləyicisi kimi tətbiq edildiyi hallarda o, tərkib hissəsi olduğu beynəlxalq hüququn mənbəyini tərk etmir. Hər bir norma iki keyfiyyətdə hərəkət edir: müqavilənin və ya adətin bir hissəsi olmaqla, norma subyektlərin davranışının universal ölçüsü kimi xidmət edir; konkret hüquq münasibətinə tətbiq olunduqda norma verilmiş, əvvəlcədən müəyyən edilmiş hal və faktların dairəsində fəaliyyət göstərir. Eyni vəziyyət beynəlxalq hüquq normalalarının Azərbaycan hüquqi yurisdiksiyasında yaranan hüquq münasibətlərinə tətbiqi halında da yaranır. Bu ifadə, Azərbaycan hüququnun sahələrindən söhbət gedən hallarda da doğrudur.

İstənilən hüquq mənbəyi təkcə konkret münasibətlər üçün tədbirlər görülən normalar anbarı kimi xidmət etmir. Konkret müqaviləni və ya adəti təşkil edən və əvvəllər bu normalara münasibət bildirməyən beynəlxalq hüququn subyektləri tərəfindən təsdiq edilmiş normalar onları ilkin mənbədən götürə və digər müqavilələrə və ya adətlərə daxil edə bilər. Beləcə, müvafiq normativ aktların təsdiq dairəsi genişlənilir. Belə əlaqələndirmə əməkdaşlığın yeni sahələri üçün hüquqi tənzimləyicilərin tapılması prosesini asanlaşdırır. Beynəlxalq hüququn dövlətin daxili hüquq sistemində tətbiqi halında bu prosesə müəyyən bənzətmə müşahidə etmək olar: beynəlxalq hüquq normaları daxili münasibətləri tənzimləmək üçün onların sırf beynəlxalq hüquqi mənbələrindən götürülə bilər. Bunları dövlətin normativ sisteminə daxil etməklə bu baş verərsə, bu normalar daxili hüquq normalarına çevrilir.

Beynəlxalq və dövlətdaxili hüququnun əlaqəsi ilə bağlı tədqiqat apararı nüfuzlu mütəxəssislərin iki hüquq sisteminin - beynəlxalq hüququn və daxili hüququn müstəqilliyi haqqında fikrinə əsaslanaraq, əminliklə belə nəticəyə gəlmək

olar ki, beynəlxalq hüquq olduğu kimi Azərbaycan daxili hüququnun mənbəyi deyil. Xüsusi bir mənbə beynəlxalq hüququn Azərbaycan hüquq sistemində tətbiq oluna bilən hissəsidir. Bu hissə beynəlxalq hüquq olaraq qalır, lakin əlavə hüquqi qüvvəyə malikdir.

"Hüquq sisteminin ayrılmaz hissəsidir" ifadəsi qanunvericinin beynəlxalq hüquq normalarının daxili sistemdə fəaliyyət göstərməsinə icazə verdiyini, onlara yeni keyfiyyət bəxş etdiyini, onsuz Azərbaycan daxilində inkişaf edən münasibətlərə tətbiq edilə bilməyəcəyini bildirir.

İndi isə AR Konstitusiyasında beynəlxalq hüquqa ayrılan yer məsələsinə diqqət yetirək. İstənilən dövlətin konstitusiyası bütün digər hüquqi aktlara münasibətdə ali hüquqi qüvvəyə malik olan fundamental hüquqi aktdır. Bu, müddəa AR Konstitusiyasının 147-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Həmin maddəyə müvafiq olaraq, AR Konstitusiyası ali hüquqi qüvvəyə malikdir, birbaşa təsir göstərir və ölkənin bütün ərazisində tətbiq olunur. AR-də qəbul edilən qanunlar və digər hüquqi aktlar AR Konstitusiyasına zidd olmamalıdır.

Respublikamızın 1995-ci il Konstitusiyası beynəlxalq hüququn təkcə beynəlxalq hüququn subyektləri arasında münasibətlərin tənzimlənməsində deyil, həm də ölkə daxilində hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsində rolunun tanınması istiqamətində böyük addım atdı. Beynəlxalq hüququn hüquq sisteminin tərkib hissəsi kimi konsolidasiyası o deməkdir ki, AR-də hüquqi tənzimləmənin əsasını təkcə daxili qanunvericilikdə təsbit edilmiş prinsiplər deyil, həm də beynəlxalq birlikdə qəbul edilmiş ümumtənzim standartlar təşkil edir. Azərbaycanın konstitusion sistemi beynəlxalq inteqrasiyaya xidmət edir, bütün dövlətlər və beynəlxalq hüququn digər subyektləri üçün məcburi olan beynəlxalq ünsiyyətin universal prinsipləri və normaları əsasında hüquqi dövlətlər birliyinin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir.

AR Konstitusiyasında beynəlxalq hüququn primatlığı tanınır. Konstitusiyaya əsasən Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur (mad. 10). Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir (mad. 12.2). Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir (mad. 148.2) [9].

Yuxarıda sadalanan normalar onu qeyd etməyə əsas verir ki, Konstitusiyaya görə, AR-də insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən tanınmış prinsip və normalarına uyğun olaraq və bu Konstitusiyaya uyğun olaraq tanınır və təmin edilir. AR Konstitusiyasında əsas hüquq və azadlıqların sadalanması digər hamılıqla tanınmış insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının inkarı və ya azaldılması kimi şərh edilməməlidir.

Buradan belə nəticə çıxır ki, Konstitusiyanın özü də əsas mənbəyi beynəlxalq hüquq olan hamılıqla tanınmış hüquq və azadlıqları məhdudlaşdırmır. Hamılıqla tanınmış hüquq və azadlıqlar kompleksinin beynəlxalq səviyyədə geniş-

ləndirilməsi heç bir aktın qəbuluna ehtiyac olmadan milli qanunvericilikdə müvafiq dəyişikliklərə səbəb olur. Bununla belə, bütövlükdə, AR Konstitusiyasının bütün hüquq normalarından, o cümlədən beynəlxalq hüquq normalarından üstünlüyü mübahisəsizdir.

Qeyd edilən müddəanın sübutu kimi, AR Konstitusiyasının 151-ci maddəsini vurğulamaq lazımdır ki, həmin maddədə göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Konstitusiya beynəlxalq hüquq normalarının ümumi prioritetini deyil, tətbiqi prioritetini müəyyən etmişdir. Ümumi prioritet o deməkdir ki, beynəlxalq normaya zidd olduqda qanunun tətbiqi dayandırılır. Tətbiq prioriteti o deməkdir ki, bu konkret halda ziddiyyət yarandıqda beynəlxalq norma tətbiq edilir, lakin bu, qanunu qüvvədən salmır və digər hallarda da tətbiq edilir.

Milli qanunvericiliyə münasibətdə beynəlxalq normaların prioritet tətbiqi, onların milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydalardan başqa qaydalar müəyyən etmələri ilə deyil, dövlətin beynəlxalq öhdəliyini təcəssüm etdirərək, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada, qanunvericiliyə müdaxilə etmədən onların tətbiq dairəsinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərməsi ilə bağlıdır [5, s.15].

Əgər Konstitusiya qanundursa, o zaman müqavilə Konstitusiyadan üstün olmalıdır. Ümumi hüquq nəzəriyyəsi baxımından, 1995-ci il AR Konstitusiyasının əsas qanun olduğunu iddia etmək olar. Bununla belə, milli qanunvericiliyin sistemi və strukturu baxımından AR Konstitusiyası qanun deyil, məhz konstitusiyadır. AR Konstitusiyası ölkənin bütün ərazisində ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan Azərbaycan hüququnun xüsusi mənbəyidir. Üstəlik, AR Konstitusiyasının mətni Konstitusiyanın və qanunları bir-birindən ayırır. Məsələn, AR Konstitusiyasının 149.2-ci maddəsinə əsasən qanunlar Konstitusiyaya zidd olmamalıdır. Yalnız dərc edilmiş qanunların tətbiqi və icrası bütün vətəndaşlar, qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti, hüquqi şəxslər və bələdiyyələr üçün məcburidir [1, s.10].

Bu nəticə, müddəaları AR Konstitusiyasına zidd olan beynəlxalq müqavilələrin AR hüquq sistemində görünməsinin yolverilməzliyi ilə bağlı qanunvericilik tədbirlərini nəzərdə tutan mövcud AR qanunvericiliyi ilə də təsdiqlənir. Normativ hüquqi aktlar haqqında 21 dekabr 2010-cu il tarixli Qanuna əsasən AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərin həyata keçirilməsinə yönəlmiş normativ hüquqi aktlar aşağıdakı hallarda qəbul edilir:

- AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin predmetini AR-in normativ hüquqi aktları ilə tənzimlənməyən məsələlər təşkil etdikdə;

- AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi müvafiq normativ hüquqi akt qəbul edilmədən mümkün olmadıqda;

- beynəlxalq müqavilənin tərəfləri müvafiq normativ hüquqi aktların qəbul edilməsi barədə razılığa gəldikdə [2, s.26-33].

Beləliklə, Rusiya Federasiyası Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin 2-ci bəndinin və 151-ci maddənin formal və hərfi təfsiri bizə iddia etmək imkanı verir ki, konstitusiya müddəaları ilə AR-in beynəlxalq müqaviləsi arasında ziddiyyət yaranarsa, hüquq tətbiqi orqanı, AR Konstitusiyasına əsasən, konstitusiya normalarının tətbiqinə üstünlük verməyə borcludur.

AR Konstitusiyanın əsas normaları AR məhkəmə icraatı üçün məcəllələr kimi mühüm aktlarda öz əksini tapmışdır: Mülki, Mülki Prosesual, Cinayət, Cinayət Prosesual, habelə digər məcəllələrdə müvafiq məsələlər öz təsbitini tapmışdır.

Beləliklə, AR-in məcəllələri və qanunları Konstitusiya ilə müqayisədə beynəlxalq hüququn tətbiqini daha dar əhatə edir: onlar yalnız beynəlxalq müqavilələrin qanunlardan üstünlüyünü müəyyən edir. Məcəllələr və qanunlar beynəlxalq hüququn qalan hissəsinə tam şəkildə aydınlıq gətirmir. Aydındır ki, beynəlxalq hüququn tətbiqi, müqavilələrdən əlavə, birbaşa Konstitusiya ilə müəyyən edilməlidir.

Tədqiq edilən mövzunun ətraflı araşdırılması baxımından növbəti vacib məqam beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili hüquq münasibətlərinə birbaşa və ya dolaylı təsir imkanları ilə bağlıdır, başqa sözlə desək beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili münasibətlərin tənzimləyicisi ola bilməsi problemi ilə bağlıdır.

Hüquq ədəbiyyatlarına istinadən belə bir fikir söyləmək olar ki, belə normalar, dövlət hüququna münasibətdə konkretləşdirmə olmadan daxili hüququn subyektlərinin iştirakı ilə münasibətləri tənzimləmək üçün tətbiq edilə bilər. Belə normaların həyata keçirilməsi üçün hər bir halda beynəlxalq aktın müddəalarını təkrarlayan daxili qanunvericilik normalarının qəbul edilməsi məqsədəuyğun deyil.

Beynəlxalq hüquq nəzəriyyəsinə belə normalar özü icraolunan normalar adlanır. Xüsusilə implementasiya tələb edən normalarla müqayisədə onların sayı nisbətən azdır.

Məhz bu normalar Normativ hüquqi aktlar haqqında AR Qanununun 23-cü maddəsinin 4-cü bəndində qeyd olunur: "Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr, həmin müqavilələrdə əks etdirilmiş normaların tətbiqi üçün dövlətdaxili normativ hüquqi aktın qəbul olunmasını tələb edən hallar istisna olmaqla, birbaşa tətbiq edilməlidir" [10].

Özü icraolunan normalın tətbiqi iki mərhələdən ibarətdir. Birincisi, onu tətbiq etmək niyyətində olan dövlət orqanı bu qaydanın dövlətin etibarlı öhdəliyini təşkil etdiyinə əmin olmalıdır. Sonra bu orqan onun dəqiq məzmununu öyrənməli və yalnız bundan sonra onu məişət münasibətlərinin tənzimləyicisi kimi tətbiq etməlidir.

Hər iki halda, beynəlxalq hüququn tətbiqi prosesi həm daxili, həm də beynəlxalq hüquqla müəyyən edilir: Buna görə də, ümumiyyətlə, AR hüququnun

müxtəlif sahələrinin mütəxəssisləri üçün hələ də xarakterik olan daxili qanunvericiliyə həlledici əhəmiyyət vermək olmaz.

Lakin reallıqda bu prinsip hər hansı daxili qanunvericilik aktlarından kənarda və hətta AR tərəfindən bu prinsipin xüsusi tanınmaması halında AR-in imperativ öhdəliyini təşkil edir. *Pacta sunt servanda* prinsipi beynəlxalq hüquqla paralel inkişaf edir. Onsuz nə beynəlxalq hüququn mövcudluğu, nə də beynəlxalq əməkdaşlıq mümkün deyil [6, s.132-135].

Uzun müddət *pacta sunt servanda* prinsipi adət hüquq norması idi. 1871-ci ildə bu prinsip ilk dəfə Avropa dövlətlərinin çoxtərəfli London Protokolunda təsbit edildi və burada vurğulandı ki, heç bir qüvvə müqavilə öhdəliklərindən azad ola bilməz və ya onları başqa cür dəyişdirə bilməz, "müqavilə bağlayan tərəflərin razılığı ilə, dostluq razılaşması ilə əldə edilmişdir [8, s.1738].

Hazırda bu prinsip BMT Nizamnaməsində və beynəlxalq hüququn digər mühüm sənədlərində *jus cogens* norması biri kimi təsbit edilmişdir. *Pacta sunt servanda* prinsipi təkcə beynəlxalq müqavilələrə deyil, həm də beynəlxalq təşkilatların, məsələn, Təhlükəsizlik Şurasının və ya digər beynəlxalq təşkilatların məcburi qərarlarından dövlətlər arasında beynəlxalq müqavilələrdən və digər müqavilələrdən irəli gələn beynəlxalq hüququn bütün tətbiq olunan prinsip və normalarına və beynəlxalq öhdəliklərə də şamil edilir.

İstinadlar:

1. Bələdiyyə hakimiyyəti (sənədlər toplusu): Tammətli elektron materiallar məcmuəsi. Bakı: 2005, 10 s.
2. Hüseynov, T.İ. Beynəlxalq müqavilələrin Azərbaycan Respublikasında tətbiqinin aktual problemləri. "Azərbaycan vəkili" jurnalı, N 1, 2013, s.26-33.
3. Зимненко, Б.Л. Международное право и правовая система Российской Федерации. М., 2006, 454 с.
4. Раушнинг, Д. Применение норм международного публичного права в рамках национальной правовой системы. М.: РЕМП, 1998-1999, с.279.
5. Bederman, D. *Revivalist Canons and Treaty Interpretation*//Henkin (ed.). *Foreign Affairs and the U.S.Constitution*. N.-Y., 1990. p. 15.
6. Böse, M. *Judicial Protection in Transnational Criminal Proceedings* / Martin Böse, Maria Bröcker, Anne Schneider. Cham: Springer Nature, 2021., 443 p.
7. Janis, M.W. *An Introduction to International Law*. Boston: Toronto: 1988, 51p.
8. Osmańczyk, E.Jan. *Encyclopedia of the United Nations and International Agreements: N to S*, Third edition. Volume 1; Part 3. New York, London: Taylor & Francis, 2003, 2941 p.
9. <http://www.e-qanun.az/framework/897>
10. <https://barassociation.az/uploads/journal/1.pdf>

ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ НОРМ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА В ПРАВОВОЙ СИСТЕМЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Хумай Эфендиева*

Резюме

Международное право становится регулятором отношений внутри Азербайджанской Республики (АР) двумя путями. Во-первых, подавляющее большинство международно-правовых норм, которые АР считает обязательными для себя, нашли свое отражение в законах АР и правовых актах. В настоящее время применение международно-правовых норм в судебной практике происходит как бы в скрытой форме, без прямой ссылки на конкретный международно-правовой акт в судебном решении. Определяется содержание судебных решений, уточняется значение соответствующих внутригосударственных правовых норм АР, по существу совпадающих или сходных с некоторыми международно-правовыми актами. Во-вторых, применяются нормы, не ставшие национальным законодательством Азербайджанской Республики, но составляющие ее международное обязательство.

Ключевые слова: международное право, внутригосударственное право, имплементация, правовая система, Конституция АР, межгосударственные договоры.

PROBLEMS OF APPLICATION OF INTERNATIONAL LAW IN THE LEGAL SYSTEM OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Humay Efendiyeva**

Abstract

International law becomes the regulator of relations within the Republic of Azerbaijan (AR) in two ways. First, the vast majority of international legal norms that the AR considers binding on itself are reflected in the laws of the AR, its laws, and legal acts at different levels. Currently, the application of international legal norms in judicial practice occurs as if in a hidden form, without a direct reference to a specific international legal action in a court decision. The content of court decisions is determined, and the meaning of the relevant domestic legal norms of the Azerbaijan Republic, which essentially coincide or are similar to some international legal acts, is clarified. Secondly, the norms are applied that have not become the national legislation of the Republic of Azerbaijan but constitute its international obligation.

Keywords: international law, domestic law, implementation, legal system, Constitution of the Republic of Azerbaijan, interstate agreements.

* д.ф.п.п., Кафедра ЮНЕСКО прав человека и информационного права Бакинского государственного университета

** Ph.D in law, UNESCO Chair of Human Rights and Information Law, Baku State University

ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ SFERASINDA ƏMƏKDAŞLIĞIN BEYNƏLXALQ HÜQUQİ ƏSASLARI

Razim İsayev*

Xülasə

Beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə müxtəlif aspektlərdən yanaşmaq olar. Beynəlxalq enerji təhlükəsizliyi institutunun təhlili əsasında dövlətlərin enerji təhlükəsizliyi sahəsində əməkdaşlıq prinsipi xüsusilə vurğulanmalıdır. Adıçəkilən prinsipin hüquqi məzmunu, dövlətlərin enerji sektorundakı fəaliyyətlərini beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi maraqları baxımından milli, regional və beynəlxalq səviyyədə xarici və daxili təhdidləri aradan qaldırmaq, minimuma endirmək və ya dərhal aradan qaldırmaq üçün həyata keçirmək məcburiyyəti olaraq təyin edilə bilər. Bu prinsipə uyğun olaraq, dövlətlərin enerji sahəsində hər hansı bir fəaliyyəti enerji təhlükəsizliyi baxımından qiymətləndirilməlidir. Ayrıca, beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, planetin resurs potensialının və əlverişli ekoloji şəraitinin qorunmasında vacib bir məqsəd kimi qəbul edilə bilər. Beləcə, beynəlxalq enerji hüququ sahəsinin inkişafını qeyd edə bilərik. Bu proses yeni bir hüquq sahəsinin konseptual aparatının inkişafını tələb edir.

Açar sözlər: enerji təhlükəsizliyi, beynəlxalq əməkdaşlıq, OPEC, İƏİT, Beynəlxalq Enerji Agentliyi, Avropa Enerji Xartiyası.

Enerji təhlükəsizliyi sahəsində əməkdaşlığın beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinin təkamülünü izləsək, onun inkişafının üç əsas mərhələsini ayırd edə bilərik. Birinci mərhələ İngiltərə, Fransa, Hollandiya və Portuqaliyanın mütləklərindən əsas xammalın metropoliyaya axması ilə xarakterizə olunur. Xammal mübadiləsi ticarət əlaqələrinə əsaslanırdı. Müxtəlif ölkələr arasında ticarət əlaqələri qədim dövrlərdən inkişaf etmişdir. Dövlətlər, ilk növbədə, geniş əlaqələrin maraqlarına ən çox təsir edən ticarət əlaqələrini tənzimləməyə çalışdılar [5, s.9].

Məsələ burasındadır ki, kömür və ya odun ticarəti və dəyirman inşaatının həmişə mövcud olmasına baxmayaraq, enerji ticarəti məsələləri uzun müddət beynəlxalq hüquqi tənzimləmə xaricində qalmışdır. İstehsal dövründə bu ehtiyatların mövcudluğu dövlətlərarası səviyyədə bu tənzimləməni lazımsız hala gətirdi.

"Dinc məqsədlər"lə enerji qurğularında beynəlxalq ticarətin hüquqi tənzimlənməsinə nümunə Hollandiya Krallığının külək qurğularının ixracının qadağan edilməsi haqqında 1752-ci il tarixli Qanunu (qeyd edilə bilər. Həmin Qanuna əsasən heç kimin xaricilərə Hollandiya külək dəyirmanlarının hissələrini almaq, tikmək və ya nəql etmək, habelə onları qurmaq üçün hazırlanmış ixrac vasitələri almaqda kömək etmək hüququ yox idi [10].

Müstəmləkə sisteminin dağılması ilə müstəqil təbii sərvətlərin üzərində "dövlətin suverenliyi" ideyası inkişaf etməyə başladı.

* h.ü.f.d., Bakı Dövlət Universitetinin İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrası

İkinci mərhələ birinci və ikinci dünya müharibələri hadisələri və XX əsrin global iqtisadi böhranları ilə bağlıdır. Nəticədə yanacaq və enerji ehtiyatları ilə zəngin ərazilərə nəzarət güclənmişdi. Bu dövrdə dövlətlər iqtisadi sahədə məhdudlaşdırıcı tariflər tətbiqinə keçdilər.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrdə enerji sahəsində əməkdaşlığın tənzimlənməsi qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurasının (QİYŞ) fəaliyyəti və vahid enerji sisteminin yaradılması ilə əlaqələndirilə bilər. Tədqiqatçılar XX əsrin 60-cı illərində QYİŞ üzvü olan sosialist ölkələr və inkişaf etmiş Qərb ölkələri arasında əməkdaşlığın qurulmasını böyük enerji layihələrinin reallaşdırılması, enerji obyektlərinin inşası, üçüncü ölkələrin yanacaq-enerji kompleksinə qoyulan investisiyalar, müştərək satış təşkilatlarının yaradılması və Avropada enerji sistemlərinin birləşdirilməsi (yüksək gərginlikli elektrik xətlərinin çəkilməsi, "Şərq-Qərb", boru kəməri sistemi və s.) ilə əlaqələndirirlər.

QYİŞ sosialist ölkələrin ümumi iqtisadi təşkilatı idi, 1949-cu ilin yanvar ayında yaradılmışdı və "sosialist birliyinin" dağılması ilə əlaqədar 1991-ci ilin iyununda fəaliyyətini dayandırdı. Demək olar ki, ən səmərəli təbii sərvətlərə sərbəst giriş QYİŞ üzv-ölkələrin inteqrasiyasının inkişafında və dünya sosialist sisteminin formalaşmasında əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. Enerji qaynaqlarının ixracı və müxtəlif sektorlarda onlarla ən böyük obyektin inşası ilə SSRİ-nin yanacaq və enerji sektoru təkcə sosialist ölkələrinin siyasətinə yox, bütövlükdə dünya enerji vəziyyətinə də təsir edirdi.

Üçüncü mərhələ. XX əsrin ikinci yarısında dünya iqtisadiyyatının inkişafı enerji ehtiyatları ilə beynəlxalq ticarətin artmasına səbəb oldu. XX əsrin 70-ci illərindən bəri inkişaf etmiş ölkələr enerji ehtiyaclarını əhəmiyyətli dərəcədə artırdılar. Bu, daha çox miqdarda enerji ehtiyatlarının iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi və bu ehtiyatlarla ticarət bazarlarının formalaşması ilə müşayiət olundu. Bu tendensiyalar dövlətlərin bu enerji bazarlarında qarşılıqlı fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsinə ehtiyacı müəyyənləşdirdi.

XX əsrin ikinci yarısında regional iqtisadi birliklərin sayı tədricən artmağa başladı və dövlətlər arasında beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ikitərəfli tənzimlənməsi genişləndi. Bu tənzimləmədə enerji komponenti də özünü göstərirdi. Bununla yanaşı, mütəxəssislərin qeyd etdiyi kimi, əksər regional iqtisadi birliklərin çatışmazlığı iştirakçı dövlətlər arasında enerji sahəsində əməkdaşlıq barədə xüsusi razılaşmaların olmaması ilə bağlı idi.

Həmin ərəfədə xüsusilə kəskin enerji problemləri (yəni milli enerji sistemlərinin davamlı təmin olunması problemləri) inkişaf etmiş Qərbi Avropa ölkələrində özünü büruzə verdi. Enerji təminatı Qərb ölkələrinin bu xüsusi sahədəki söylərinin birləşdirilməsinə səbəb oldu. Enerji istehlak edən dövlətlərin qanuni siyasətinin konsolidasiyasına reaksiya digər dövlətlər tərəfindən enerji tənzimlənməsi sahəsində söylərin birləşdirilməsi və əlaqələndirilməsi idi. Qlobal enerji siyasətinin formalaşması mərkəzləri, ilk növbədə 1960-cı ildə yaradılan Neft İxrac edən Ölkələr Təşkilatı (OPEC) və 1974-cü ildə yaradılan Beynəlxalq Enerji Agentliyi (IEA) idi [1, s.35].

IEA-nın yaradılması Marshall Planının - müharibədən sonrakı Avropada ABŞ-a iqtisadi və siyasi yardım planının həyata keçirilməsi zamanı formalaşan Avropa beynəlxalq enerji qurumlarının fəaliyyətinin nəticəsi idi. Bəzi təşkilatlar daha əvvəl yaradılmışdı (məsələn, Londonda Avropa Kömür Sənaye Təşkilatı, 1944). Marşal Planını həyata keçirmək üçün Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı yaradıldı. Avropanın müharibədən sonrakı yenidən qurulması planı, Avropanın aparıcı ölkələrinin, həmçinin ABŞ və Kanadanın iqtisadi inteqrasiyası reallaşdıqca, qlobal enerji bazarına təsir göstərən yeni beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya qurumları meydana çıxdı: Avropa İqtisadi Birliyi (EEC), Avropa Kömür və Polad Birliyi (EUSC), Avropa Atom Enerjisi Birliyi (Euratom), Avropa Azad Ticarət Birliyi (EFTA) və s. [7, s.7]

1960-cı ildə təsis edilən İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) çərçivəsində yaradılan enerji ilə əlaqəli 20-dən çox qurum mövcuddur, o cümlədən Enerji Siyasəti Komitəsi, Ətraf Mühit Komitəsi, Nüvə Enerjisi üzrə Rəhbər Komitə və s.

1973-1975-ci illərin neft böhranı dövründə yaradılan Beynəlxalq Enerji Agentliyi (IEA), 1974-cü ildən bu sistemdə muxtar bir mövqedədir. Onun vəzifəsi ölkələrə enerjiyə qənaət etmək və neft əvəzedicilərini inkişaf etdirməkdir. Bundan əlavə, onun üzvləri neft tədarükündə fasilələr olduqda öz neft ehtiyatlarının qarşılıqlı bölüşdürülməsi barədə qərar qəbul etmişlər.

İqtisadi problemlərin müzakirə edilməsi və beynəlxalq hüququn qloballaşma proseslərinin təsirinə məruz qaldığı XXI əsrdə dünya inkişaf tendensiylərinə cavab verən bazar iqtisadiyyatı olan sənayeləşmiş ölkələrin maraqlarına cavab verən İƏİT bir növ mərkəz nöqtəsi rolunu oynayır.

1990-cı illərin əvvəllərindən etibarən Qərbi Avropa ölkələri enerji problemlərinə və bu sahədə əməkdaşlığa ümumi yanaşmalar axtarmağa başladılar. Bu yanaşmalar Qərb kapitalının və keçmiş SSRİ-nin neft və qaz ehtiyatlarına çıxış texnologiyasının mübadiləsi prinsipinə əsaslanırdı.

Dövlətlər ilk dəfə ötən əsrin 70-ci illərinin ortalarında enerji təhlükəsizliyi problemi ilə üzləşsələr də, beynəlxalq birlik, XXI əsrin əvvəllərinə qədər, beynəlxalq enerji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ortaq yanaşmalar işləyə və kollektiv razılışmalar əldə edə bilmədi. Enerji ehtiyacının sürətli böyüməsi, karbohidrogen ehtiyatlarının əlçatmaz yataqlarının işlənməsi, boru kəmərlərinin çəkilməsi hazırda enerji təhlükəsizliyi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq üçün möhkəm hüquqi bazanın yaradılmasını tələb edir.

Beynəlxalq ictimaiyyət, hətta inkişaf etmiş ölkələrdə - istehlakçı ölkələrdə və enerji istehsal edən ölkələrdə enerji münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi problemlərinin əhəmiyyətli elmi tədqiqat və əsaslandırma aldığı, möhkəm hüquqi bazaya sahib olduğunu qəbul edir [3, s.20-30].

Bu meyillər enerji təhlükəsizliyinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi üçün zəmin yaradır. V.M.Şumilov qeyd etdiyi kimi, beynəlxalq hüquqi tənzimləmə prosesi beynəlxalq münasibətlər sisteminin təkmilləşdirilməsidir. Effektiv olmaq

üçün bu cür tənzimləmə sistemi özündə olan obyektiv qanunlara (enerji təhlükəsizliyinin hüquqi tənzimlənməsi ilə) uyğunlaşdırılmalıdır [4, s.264-265].

Beləliklə, beynəlxalq enerji təhlükəsizliyi normalarının yaradılmasında zaman amili xüsusilə həlledicidir.

Beləcə, enerji təhlükəsizliyinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinin inkişafının təkamülünün üçüncü mərhələsi çərçivəsində enerji təhlükəsizliyinin hüquqi tənzimlənməsinin vaxtında yerinə yetirilməsinə nümunə göstərə bilərik. 1960-cı illərin əvvəllərində BMT rəsmi olaraq təbii sərvət üzərində dövlətin suverenliyini və suveren hüquqlarını tanıdı. Bundan sonra qəbul edilmiş qətnaməyə əsasən, təbii sərvətlərə və resurslara suveren hüquqlar beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq həyata keçirildikdə təmin edildi [9, s.78-80]. Müəyyən dərəcədə, BMT-nin bu qətnaməsi enerji təhlükəsizliyi problemlərini həll etdi. Enerji tədarükünün enerji ehtiyatlarının idxalından artan asılılığının enerji təhlükəsizliyi səviyyəsinə mənfi təsirini enerji ticarətindən bütün maraqlı dövlətlərin maraqlarına əsaslanan enerji təchizatı sahəsində daha geniş əməkdaşlığa keçməklə qarşısını almaq olar. Enerji problemlərinin həllində əməkdaşlıq yolu ilə enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi zəruridir.

Hal-hazırda, beynəlxalq hüquq sistemində enerji sahəsində beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən və formalaşmaqda olan prinsip və normaların məcmusunu özündə cəmləşdirən bir sahənin yerini müəyyənləşdirilərkən ən inandırıcı yanaşma, "beynəlxalq enerji münasibətlərinin tənzimlənməsi dövlətlərarası əməkdaşlığın hərtərəfli sahəsidir" yanaşması kimi görünür. Bu sahədə ortaya çıxan müqavilə norma və prinsiplərini ifadə etmək üçün "beynəlxalq enerji hüququ" termini istifadə edilə bilər [8, s.3-5].

Beynəlxalq enerji hüququ elmi ədəbiyyatda enerji sahəsində öz subyektləri arasında münasibətləri tənzimləyən prinsiplər və normalar sistemi olan müasir beynəlxalq hüququn bir qolu kimi müəyyən edilmişdir [2, s.939]. Beynəlxalq enerji hüququnun tənzimlənmə predmeti enerji sahəsində beynəlxalq münasibətlərdir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq enerji hüququnun predmeti beynəlxalq hüquq subyektlərinin enerji sahəsində münasibətləridir. Beynəlxalq hüququn sahəsi olmasını vurğulamaq üçün meyarlardan biri də prinsiplərin olmasıdır. Beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin tərkibinə və məzmununa gəlincə, bu istiqamətdə kifayət qədər geniş hüquqi ədəbiyyat mövcuddur. Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik ümumiləşdirilmiş qaydalardır [6, s.173].

Beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri beynəlxalq münasibətlərin ən vacib, həyati baxımdan əhəmiyyətli məsələlərinə aid beynəlxalq hüquq subyektlərinin ümumi qəbul edilmiş davranış normalarının cəmləşdirilmiş ifadəsidir. Bunlar beynəlxalq hüququn əsas məzmununu, dövlətlərin və bütövlükdə beynəlxalq birliyin əsas maraqlarını əks etdirir, beynəlxalq tənzimləmə sistemində sistem yaranan əlaqə kimi xidmət edirlər.

Beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə aşağıdakı prinsiplər daxildir: güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələməmək; beynəlxalq mübahisə-

lərin dinc yolla ilə həlli; dövlətin daxili işlərinə qarışmamaq; əməkdaşlıq; bərabər hüquqlar və xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi; dövlətlərin suveren bərabərliyi; dövlətlərin beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirməsi; dövlətin ərazi bütövlüyü; sərhədlərin toxunulmazlığı; insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmət. Bütün bu prinsiplər bir-birinə bağlıdır və yalnız qarşılıqlı fəaliyyət şəraitində öz funksiyalarını yerinə yetirməyə qadirdirlər. Bu prinsiplər ümumdünya tərəfindən qəbul edilmiş adət hüquqi normalar kimi qurulmuş və sonradan BMT Nizamnaməsində, 1970-ci il BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq Dost münasibətləri və əməkdaşlıqla əlaqəli beynəlxalq hüququn əsasları haqqında Bəyannamədə və Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin Yekun Aktında öz hüquqi təsbitini tapmışdır.

Ümumdünya mahiyyətinə görə beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri beynəlxalq enerji hüququnun inkişafına da təsir göstərir. Deməli, bu gün əməkdaşlıq prinsipi yalnız əməkdaşlıq hüququ yox, əməkdaşlıq etmək məcburiyyəti deməkdir. Dövlətlər arasında əməkdaşlıq sahəsi çox fərqli ola bilər. Hal-hazırda enerji sektoru əksər dövlətlərin əməkdaşlıq mövzudur. Bu prinsip dövlətləri global problemlərin həllində əməkdaşlığa məcbur edir. Ərazi bütövlüyü prinsipi yalnız əraziyə (məsələn, qanunsuz tranzit) deyil, həm də resurslara təhdidləri, hücumları qadağan edir.

Prinsip və normaların beynəlxalq hüquqi sistemi beynəlxalq hüququn yalnız ümumi (əsas) prinsiplərini deyil, beynəlxalq hüququn sahələrinin də prinsiplərini əhatə edir.

Avropa Enerji Xartiyası və 2006-cı ildə Sankt-Peterburqda keçirilən G8 Sammitində qəbul edilmiş sənədlərə əsasən, beynəlxalq enerji hüququnun bir sıra prinsiplərinin: enerji bazarlarına effektiv çıxış prinsipi və enerji zəncirinin bütün hissələrində investisiyaların təşviqi prinsipi; enerji ehtiyatlarının istehsalı, çatdırılması və istehlakı üçün bazarların bazarların açıqlığı, şəffaflığı, rəqabətliyi və effektivliyi prinsipi; şəffaf, ədalətli, sabit və səmərəli hüquqi çərçivələrin yaradılması prinsipi; enerji resurslarının hazırlanması və istifadəsi zamanı ekoloji məsuliyyət prinsipi, ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyalardan istifadə edilməsi; energetika infrastrukturunun təmin edilməsi prinsipi (energetika sahəsində fəvqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılmasında birgə fəaliyyət).

Beynəlxalq enerji təhlükəsizliyi institutu bir neçə faktora görə görkəmli yer tutmalıdır. İlk öncə, dünya iqtisadiyyatının enerji sektoru istənilən ölkənin milli iqtisadiyyatının bütün sahələrinin həyati fəaliyyətini təmin edir və əsasən onların maliyyə-iqtisadi göstəricilərinin formalaşmasını müəyyənləşdirir. Enerji qaynaqlarından və enerji sektorunun potensialından ən səmərəli şəkildə istifadə bizə sabit iqtisadi artım əldə etməyə və əhalinin həyat keyfiyyətini yüksəltməyə imkan verir.

Bundan başqa, təbii enerji ehtiyatları dünyada qeyri-bərabər paylanmışdır. Karbohidrogen ehtiyatları ilə zəngin olan dövlətlərlə yanaşı, belə ehtiyatların tamamilə yox olduğu dövlətlər də var. Eyni zamanda, əhəmiyyətli neft və qaz

ehtiyatlarına sahib ölkələr, onların inkişafı və istismarı üçün istehsal xərcləri, enerji mənbələrinin keyfiyyəti ilə də fərqlənir.

İstehlakın davamlı artması, karbohidrogen ehtiyatlarının bərpa olunması və bu sənayenin bəzi xüsusiyyətləri enerji bazarında çox gərgin rəqabət vəziyyətini yaradır və dövlətlər arasında hərbi-siyasi münasibətləri gərginləşdirir. Digər bir məsələ ondan ibarətdir ki, beynəlxalq ictimaiyyət hazırda enerji problemlərinin qlobal mahiyyətini və beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin vacibliyini qəbul edir.

Nəhayət, ətraf mühitin qorunması, qlobal iqlim dəyişikliyini təmin etmək, enerji fəaliyyətinin mənfi təsirlərini azaltmaq və davamlı inkişaf üçün müvafiq beynəlxalq hüquqi aktları özündə birləşdirən beynəlxalq enerji təhlükəsizliyi sisteminin formalaşması baş verir.

Beləliklə, beynəlxalq enerji təhlükəsizliyi institutu qlobal miqyasda enerji münaqişələri və fəlakətlərin, təhdidlərin qarşısının alınması və ya vaxtında aradan qaldırılmasına yönəlmiş normalar toplusudur və beynəlxalq enerji hüququnun bir hissəsidir.

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin predmeti, obyekt və subyektlərini müəyyənləşdirmək mümkün görünür. Predmet dedikdə, indiki və gələcək nəsillərin dayanıqlı inkişafı üçün beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində yaranan beynəlxalq hüquq subyektlərinin münasibətləri nəzərdə tutulur. Beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin obyekt enerji sektorudur.

Beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin subyektləri beynəlxalq hüququn tanınmış subyektləridir. Eyni zamanda, beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin predmeti və obyekt nəzərə alınmaqla, subyektləri istehsalçı dövlətlərə, enerji istehlakçısı dövlətlərinə və tranzit dövlətlərə də bölmək olar.

İstinadlar:

1. Вылегжанин А.Н. Международно-правовые основы недропользования: учебное пособие. М., 2007. с.35
2. Международное публичное право: учебник / Отв. ред. К.А. Бекяшев [и др.]. Изд. 5-е. М.: Изд-во «Проспект», 2008. с.939
3. Стубберут Й.А., Аскхейм Л.О., Кокин В.Н. ТЭК Норвегии: состояние и правовое регулирование // Энергетическое право. 2005. № 1. с.20-30
4. Шумилов, В.М. Международное экономическое право. Учебник / В.М. Шумилов. Изд. третье, переработанное и дополненное. М., 2003, с. 264-265
5. David L. Sills. International Encyclopedia of the Social Sciences. Volume 3-4. Macmillan Company, 1968. p.9
6. Eric Suy, Karel Wellens. International Law: Theory and Practice : Essays in Honour of Eric Suy. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1998, 809 p.
7. Philipp Karl-Heini. Zur Rolle der Organisation für wirtschaftliche Zusammenarbeit und Entwicklung (OECD) im gesamteuropäischen Integration. FIW. Berichte. Mars. 1993. № 8. s. 7.
8. Talus Kim. Research Handbook on International Energy Law. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2014, 704 p.

9. Vidamar Jure., Bonneville Ruth. Hague Yearbook of International Law. Volume 29, Leiden: Brill-Nijhoff, 2016, 220 p.

10. <https://wol.jw.org/en/wol/d/r1/lp-e/102003735>

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ СОТРУДНИЧЕСТВА В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Разим Исаев*

Резюме

К обеспечению международной энергетической безопасности можно подходить с разных сторон. На основе анализа Международного института энергетической безопасности следует подчеркнуть принцип сотрудничества государств в сфере энергетической безопасности. Правовое содержание указанного принципа можно определить как обязанность государств осуществлять свою деятельность в сфере энергетики по устранению, минимизации или немедленному устранению внешних и внутренних угроз на национальном, региональном и международном уровнях в интересах обеспечения международной безопасности. В соответствии с этим принципом любая деятельность государств в сфере энергетики должна оцениваться с точки зрения энергетической безопасности. Также важной задачей в защите ресурсного потенциала планеты и благоприятных экологических условий можно считать обеспечение международной энергетической безопасности. Таким образом, можно отметить развитие области международного энергетического права. Этот процесс требует разработки понятийного аппарата новой отрасли права.

Ключевые слова: энергетическая безопасность, международное сотрудничество, ОПЕК, ОЭСР, Международное энергетическое агентство, Европейская энергетическая хартия.

INTERNATIONAL LEGAL FRAMEWORK FOR COOPERATION IN ENSURING ENERGY SECURITY

Razim Isayev**

Abstract

Ensuring international energy security can be approached from different angles. Based on the analysis of the International Energy Security Institute, the principle of cooperation between states in the field of energy security should be emphasized. The legal content of this principle can be defined as the obligation of states to carry out their activities in the energy sector to eliminate, minimize or immediately eliminate external and internal threats at the national, regional and international levels in the interests of ensuring international security. . In accordance with this principle, any activity of states in the field of energy should be evaluated from the point of view of energy security. Ensuring international energy security can also be considered an important task in protecting the planet's resource potential and favorable environmental conditions. Thus, the development of the field of international energy law can be noted. This process requires the development of the conceptual apparatus of a new branch of law.

Keywords: energy security, international cooperation, OPEC, OECD, International Energy Agency, UN, European Energy Charter.

* д.ф.п.п., Кафедра ЮНЕСКО прав человека и информационного права Бакинского государственного университета

** Ph.D in Law, UNESCO Chair of Human Rights and Information Law, Baku State University

KORRUPSIYAYA QARŞI MÜBARİZƏNİN MÜASİR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hafiz Musayev*

Xülasə

Məqalədə dövlətin təhlükəsizliyinə təhdid yaradan mühüm amillərdən biri hesab edilən korrupsiyanın sosial-iqtisadi, eləcə də digər aspektlərdən təsirinin mühüm aspektləri tədqiq olunur. İqtisadi sahədə tədbirlər sisteminə diqqət yetirilir. İqtisadi sahədə şəffaflığın artırılmasının vacibliyi vurğulanır. Antikorrupsiya tədbirlərinin zəruriliyi qeyd olunur. Nisbətən xarici ölkələrin təcrübəsinə yer verilir. Xarici ölkələrdəki mövcud vəziyyət təhlil olunur.

Müvafiq sahədə tədqiqat apararı xarici alimlərin elmtutumlu fikirlərinə və mülahizələrinə yer verilir. Bundan başqa korrupsiyanın qarşısının alınması yollarına diqqət yetirilir. O cümlədən hüquq mühafizə vasitələri ilə korrupsiyaya qarşı mübarizənin müxtəlif sahələrdə həyata keçirilən funksiyaların geniş siyahısı təqdim olunur. Sonda müvafiq nəticələr çıxarılır.

Açar sözlər: *korrupsiya, korrupsiya ilə mübarizə, islahat, özəl sektor, antikorrupsiya, hüquqi mübarizə.*

Ölkənin mühüm vəzifələrindən biri korrupsiya ilə mübarizə olaraq qalmaqdadır. Müasir şəraitdə korrupsiya dövlətin hərtərəfli inkişafını ləngidən ciddi amil olmaqla yanaşı xüsusi sosial təhdid də formalaşdırır. Buna görə də, korrupsiyaya qarşı hüquqi mübarizə mexanizmlərinin yaradılması Azərbaycan dövlətinin və cəmiyyətinin inkişafı baxımından əhəmiyyətli, bir o qədər də aktualdır. Hal-hazırda ölkədə həyata keçirilən antikorrupsiya siyasəti nə qədər səmərəli olsa da dəyişən mühit yeni çağırışlar da yaradır.

Ümumi inkişafa və təhlükəsizliyə mənfi təsir göstərən korrupsiya qanunun aliliyinə və sosial ədalətə ciddi təhlükə yaradır, iqtisadi və sosial inkişafı ləngidir, əlverişli biznes mühitinin yaranmasına mane olur [2].

Tədqiqatçı C.Skott göstərir ki, hökumətdə korrupsiya və özbaşnalıq birləşibsə, bu, siyasi və iqtisadi islahatı qeyri-legitimləşdirər. Məqsəd dövlət inzibətçılığını tamamilə siyasətdən kənarlaşdırmaq deyil - bu, çox çətin vəzifədir - onların arasında sağlam dəstəyə vasitəçilik yaratmaq üçün yollar axtarmaqdır [4, s.28]. Belə ki, kommunal xidmət sahəsi, adətən, siyasi cəhətdən neytral olur, lakin siyasətin vəzifəsi bu sahədə təhlükəsizliyə və müvafiq əməkhaqqı formalaşdırmaqdır. Bəzi müasir islahatçılar bu ənənəvi modelin aspektlərinə şübhə ilə yanaşırlar.

Azərbaycanın da təmsil olunduğu MDB-nin antikorrupsiya qanunlarını təhlil edən amerikalı professor M.Darlienin fikrincə çatışmazlıqlarla müşahidə olunan sistemdən qurtulan ölkələr professional xidmət göstərə biləcək təsərrüfat sahələri yaratmaq problemi ilə üzləşirlər. Dövlət bu məsələdə siyasi cəhətdən cavabdehlik daşmalı və gündəlik vəzifələr üzrə tapşırıqlarının minimum korrupsiya prinsipi ilə icrasına nail olmalıdır. Amerikalı tədqiqatçı S.Beley göstərir ki, əgər sistem nizamlıdırsa, potensial işçi özəl sektor işi ilə bərabər tutacaq,

* hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

ancaq bunların arasında hətta özəl sektor əmək-haqları ilə işləyə bilməyənlər də tapıla bilər. Bu proses davam etdikcə iki cür qeyri-proporsional işçi heyəti formalaşacaq. Bunlar özəl sektorda rəqabətli işə davam gətirməyən aşağı məhsuldarlıqlı işçilər və rüşvət almağa hazır olanlardır [6, s.19].

Dövlət sektorunda korrupsioner meylləri azaltmağın iki yolu var. Birincisi, dövlət məşğulluq sistemində islahat aparır, ikincisi isə, özəl şirkətlərlə müqavilə bağlayıb, könüllü olaraq, xidmətlərin real təminatından kənarlaşır. Bunların hər birində müsbət və mənfi tərəflər var [8, s.48]. Ödəniş islahatları, mənafe ziddiyyətləri, stimullaşdırma sistemi və ierarxiyada korrupsiyaya nəzarət də daxil olmaqla, ictimai sektorda xidmətin yenidənqurulmasının əsas prinsiplərinə nəzər saldıqda bu müqavilə bağlama məsələləri zamanı tamamlanır.

Qeyd edək ki, əmək bazarında xüsusi bacarığı olanlar yetərincə qiymətləndirilmirsə, seçimdə əyintilər hökm sürür. Müəyyən hallarda dövlət işinə yararlı olanlar kənar qaldıqları üçün yerli və ya xarici özəl sektorda iş axtarırlar. Bacarıqlı işçilər, hətta dövlət hesabına treninq keçənlər də kənar qala bilər, bu halda onların yerini rəqabət qabiliyyəti aşağı olanlar tutar. Professor Rose Ackerman yazır ki, korrupsiya və bədbinliyin olmadığı təqdirdə, əmək bazarı balanslı aşağı ödənişli dövlət işlərində işləməkdə maraqlı olan, lakin bunun öhdəsindən gəlməyə qabiliyyəti çatmayan, bacarıqsız şəxslərin hesabına dəyişir [5, s. 259].

Korrupsiyanın cəmiyyət üçün bir sıra zərərli nəticələrə səbəb olduğu sənədləşdirilmişdir. O, əhalinin hökumətə inamını azaltmağa meyillidir, çünki o, vəsaitləri vətəndaşların xeyrinə nəzərdə tutulan mal və xidmətlərdən yayındırır və dövlət institutlarının fəaliyyətini və qanunun aliliyini zəiflədir [7].

İstehsal və xidmət sahələri işçinin qabiliyyətindən asılı olaraq, həm bacarıq tələb edən, həm də korrupsioner şərait yarada bilər. Müvəffəqiyyətə hər hansı ümid varsa, müvafiq xidmət islahatı sağlam şərtlər əsasında həyata keçirilməlidir. Məsələn, xidmət sahəsində ödənişin artırılması və iş şərtlərinin yaxşılaşdırılması müəyyən mənada işin icrasına çox az təsir edə bilər. Ona görə də yeni iş götürülənlər mövcud iş həcminin böyük qismini icra etməlidir.

Təxminlərimizə görə, kommunal xidmət islahatı beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən dəstəklənən fundamental islahat layihələrinin bir hissəsidir, lakin onlar çox vaxt pis tərtib edilirlər. Bunun uğurlu olması üçün islahatçılar imtiyazların dəyəri və paylanması, kommunal qulluqçularının əməkhaqları ilə ailə büdcəsi arasındakı nisbət, qəbul edilmiş müvafiq dövlət qərarlarında ziddiyyətlərin və korrupsiya üçün şəraitin olub-olmaması, dövlət və özəl sahə işçilərinin müqayisəli faydalı iş əmsalı, makroiqtisadi şərtlər, qeyri-rəsmi iş saati ölçüsü və onun rolu barədə məlumatları yaxşı bilməlidirlər. Dövlət bilməlidir ki, məsələn, müəyyən məbləğdə pul yardımı əksər dövlət işçilərinə kömək edəcək ya yox. Əgər etirsə, maaşlar qaldırılmalı və iş həcmində gərginlik yaratmadan ixtisar aparılmalıdır. Bəzi əvvəlki islahat proqramlarında işdən azad edilmiş qulluqçuların kənd təsərrüfatı və qeyri-rəsmi sektorlara işə qəbul edilməsi Azərbaycan dövlətinin əsas strategiyalarından birini təşkil edir.

Azərbaycanda özəl sektorlarda iş yerlərinin artırılması, digər biznes sahələrini genişləndirmək kimi mühüm addımlar antikorrupsiya sahəsində maraqlı nəticələr verib. Vicdanlı vergi yığımı sisteminin yeni formada yaradılması da uğurlu antikorrupsiya işinin nəticələrindəndir. Bütün bunlar bütövlükdə, dövlət üçün gəliri və şirkətlər üçün isə onların rəsmi iqtisadiyyata qoşulmaq niyyətini artıran mənəvi stimuldur.

Yeni yüzilliyin birinci onilliyindən başlayaraq, bəzi iri dövlətlər korrupsiyaya qarşı yeni tədbirlər həyata keçirməyə başlamışlar. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə əsas antikorrupsiya tədbirlərindən biri də bu istiqamətdə milli strategiyaların işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsidir [3, s.225]. Birləşmiş Ştatlarda, Böyük Britaniyada, RF-da, Fransada, Almaniyada, o cümlədən eyni xətlə Qazaxıstanda, Çində, İranda, Türkiyədə və nəhayət Azərbaycanda dünyada siyasi bəla kimi formalaşan korrupsiya və rüşvətə qarşı yeni metodlar hazırlanmışdır. Respublikamızda hökumətin istehsalat münasibətlərini yenidən tənzimləmək, ştatda ixtisar etmək söyləri dövlət məmurlarının roluna yenidən nəzər salmaq imkanı yaratmışdır.

Yerli icra orqanlarına rəqabətli tender aparmaq üçün köklü hökumət xidmətlərinin açılması yolları axtarılır. Hökumət bəzi dövlət xidmətləri üçün özəl sektorları təkliflər verməyə dəvət edir.

Mühüm sahələrdə islahatlar xərc tələb edir və siyasi çətinlik törədir, ona görə də bir çox zəif dövlətlərin buna gücü çatmaya bilər. Lakin bu, qaçılmazdır. Bəzi ölkələrdə son illər vergi ödənişləri aşağı düşüb, çünki dünyanı bürümüş maliyyə böhranı nəticəsində dövlətlər istehsal xərclərini azaldaraq, artıq məsrəflərə yol verməməyə çalışırlar. Bəzən Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondunun yardımı əvəzində əməkhaqqı fondunu azaltmaq tələbi sürülür. Onlar nəzərə almırlar ki, bu, korrupsiyaya şərait yaradır [9, s.68]. Beynəlxalq institutların təzyiqi altında borc götürən ölkələr əmək haqlarını ucdantutma azaltma tədbirləri keçirir, çünki bu, əməkdaşın işdən çıxarılmasının ən asan yoludur. Əlbəttə, belə üsul korrupsiyaya qarşı mübarizədə qəbulolunmazdır. Azərbaycan antikorrupsiya islahatlarında bu yolu seçmədi, edilən təzyiqlərə lazıminca cavab verdi.

Rüşvət “stimullarına” qarşı mövcud proqramların yenidən işlənməsi və ictimai xidmətin yenidən təşkili kimi islahatları həmişə etmək vacibdir. İslahat bir və ya iki əsas dövlət idarəsi, həmçinin, vergi administrasiyası ilə, yaxud açıq və şəffaf şəkildə özəlləşdirmə ilə aparılmalıdır. Geniş mənada götürülmürsə, islahatı dar nöqteyi-nəzərdən başlamaq mənasızdır. Əks təqdirdə, islahat aparılan idarədən kənar məmurlar bir qrup məmura göstərilən xüsusi münasibətdən hid-dətlənəcək və islahat özlüyündə baş tutmayacaqdır. Korrupsiyaya qarşı ciddi mübarizəyə sınavi vətəndaşları buna inandırmaqdan başlamaq lazımdır. İlk addım kimi vətəndaşlara hansı sahələrdə korrupsiyanın azaldığını vurğulamaqdır. Həmçinin, əhalinin pulsuz əldə etməyə haqqı çatdığı xidmətləri diqqətə çatdırmaq olar.

Araşdırma materiallarına görə, Azərbaycanda hər hansı bir böyük işçi kontingenti olan dövlət müəssisələrinin, özəl şirkətlərin hər biri ayrı-ayrılıqda bir cəmiyyət kimi formalaşmışdır. Bütün bu cəmiyyətlər “Dövlət proqramı” adı altında fəaliyyət göstərir, beynəlxalq qurumlarda tanınırlar. Dövlət Vergi Xidmətinin, Fövqəladə Hallar Nazirliyinin, eləcə də Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin Beynəlxalq Antikorrupsiya Akademiyası və digər beynəlxalq təşkilatlarla Memorandum imzalaması fikrimizcə bir nailiyyətin nəticəsidir. Həmçinin, Şamaxıda keçirilən konfransda BAA-nın nümayəndə heyətinin rəhbəri Martin Kroytner Azərbaycandavergitutma sahəsində antikorrupsiya siyasətinin düzgün aparılmasından və bu istiqamətdəki nailiyyətlərindən geniş bəhs edib. [10]

Qəbul edilmiş beynəlxalq sistemdə dövlət korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə ixtisaslaşmış orqan yaratmalıdır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Korrupsiya əleyhinə” Konvensiyası iki tip institutun yaradılmasını tələb edir:

- korrupsiyanın qarşısının alınması sahəsində ixtisaslaşmış orqan və ya orqanlar;

- hüquq mühafizə vasitələri ilə korrupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində ixtisaslaşmış orqan və ya orqanlar.

Həm korrupsiyanın qarşısının alınması, həm də hüquq mühafizə vasitələri ilə korrupsiyaya qarşı mübarizə müxtəlif sahələrdə həyata keçirilən funksiyaların geniş siyahısına malikdir. Buraya aşağıdakılar aiddir:

- korrupsiyaya qarşı mübarizə siyasətinin hazırlanması, analitik təhlil, monitoring və koordinasiya;

- dövlət strukturlarında korrupsiyanın qarşısının alınması;

- maarifləndirmə və təhsil funksiyası;

- korrupsiya əməllərinin istintaqı və cinayət təqibi funksiyası;

- ayrıca antikorrupsiya istiqamətində müstəqil mətbuat orqanının yaradılması, radio və tele proqramların açılması.

Yuxarıda sadalanan səlahiyyətlərin mövcudluğunun müxtəlif variasiyalarından asılı olaraq, korrupsiyaya qarşı mübarizə aparan qurumların müxtəlif modellərini təsnifləşdirmək mümkündür. Amma qeyd edilməlidir ki, sözügedən təsnifat heç də mövcud bütün ixtisaslaşmış orqanları əhatə etməyəcəkdir.

İstinadlar:

1. Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 13 yanvar 2004

2. Korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsinə dair 2022-2026-cı illər üçün Milli Fəaliyyət Planı, 4 aprel 2022

3. Məcidli S.T. Antikorrupsiya qanunvericiliyi və müasir beynəlxalq hüquq. Bakı, 2017, 337 səh.

4. Епархина О. В., Политическая коррупция в трактовке Дж. Скотта, Социально-политические исследования, 2019. № 1, с 25-40.

5. Susan Rose-Ackerman, International Handbook on the Economics of Corruption, Yale University, 2006, 655p.

6. Bailey John, and Matthew M. Taylor, Evade, Corrupt, or Confront? Organized Crime and the State in Brazil and Mexico, Journal of Politics in Latin America, N 2, 2009: pp. 3-29

7. Isabelle Adam, Mihály Fazekas, Are emerging technologies helping win the fight against corruption? A review of the state of evidence, Information Economics and Policy, Volume 57, December 2021, <https://doi.org/10.1016/j.infoecopol.2021.100950>

8. Кареева С. Г., Некрасов С. В., Пинчук А. Н. К интерпретации понятия «коррупция»: социетальные и социально-психологические аспекты // Горизонты гуманитарного знания. 2018. № 2. С. 60

9. Шунаев А. М, Опыт борьбы с коррупцией в Южной Корее и Сингапуре, Управленческое Консультирование 2018. № 3., с. 65-71

10. <https://www.taxes.gov.az/az/page/beynelxalq-antikorrupsiya-akademiyasi-iaca>

СОВРЕМЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ БОРЬБЫ С КОРРУПЦИЕЙ

Хафиз Мусаев*

Резюме

В статье рассматриваются важные аспекты влияния коррупции на социально-экономическую ситуацию, а также другие аспекты, которые считаются одним из важных факторов, угрожающих безопасности государства. Уделено внимание системе мер в экономической сфере. Подчеркнута важность повышения прозрачности в экономической сфере. Отмечается необходимость антикоррупционных мер. Включен опыт относительно зарубежных стран. Анализируется современная ситуация в зарубежных странах. Включены научные мнения и мнения зарубежных ученых, проводящих исследования в соответствующей области. Кроме того, внимание уделяется способам предотвращения коррупции. В нем приводится обширный перечень функций, выполняемых правоохранительными органами в различных сферах борьбы с коррупцией. В конце делаются соответствующие выводы.

Ключевые слова: коррупция, борьба с коррупцией, реформа, частный сектор, противодействие коррупции, правовая борьба.

MODERN FEATURES OF THE FIGHT AGAINST CORRUPTION

Hafiz Musayev**

Abstract

The article examines the important aspects of the impact of corruption on socio-economic, as well as other aspects, which is considered one of the important factors threatening the security of the state. The attention is paid to the system of measures in the economic sphere. The importance of increasing transparency in the economic sphere is emphasized. The need for anti-corruption measures is noted. Relatively foreign experience is given. The current situation in foreign countries is analyzed.

Scientific opinions of foreign scientists conducting research in the relevant field are included. In addition, attention is paid to the ways to prevent corruption. There is also an extensive list of functions performed by law enforcement agencies in various areas of the fight against corruption. In the end, the relevant conclusions are drawn.

Key words: corruption, fight against corruption, private sector, anti-corruption, threat, legal struggle.

* доктор философии по праву

** Ph.D in law

YAXŞI İDARƏETMƏ HÜQUQU FUNDAMENTAL HÜQUQ KİMİ

Ləman Abbashlı*

Xülasə

Məqalədə yaxşı idarəetmə hüququnun fundamental hüquq kimi əsas xüsusiyyətləri hüquq ədəbiyyatında mövcud fikir müxtəlifliyi və beynəlxalq praktika əsasında geniş təhlil olunmuşdur. Qeyd edilməlidir ki, fundamental hüquq və azadlıqların sistemində yaxşı idarəetmə hüququnun yeri və rolu elmi ədəbiyyatlarda lazımi şəkildə araşdırılmamışdır. Məqalədə aparılan təhlillərlə belə qənaətə gəlinir ki, yaxşı idarəetmə hüququna "konstitusion" hüquq səviyyəsində baxılması, xüsusilə də, bu hüququn Avropa İttifaqı çərçivəsində fundamental hüquq kimi tanınması hüququn aliliyinin inkişafı və vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bundan əlavə, yaxşı idarəetmə hüququnun fundamental hüquq kimi tanınması həm İttifaqda, həm də milli səviyyədə insanların yaşayış keyfiyyəti və dövlət xidmətləri üçün çox vacib bir məsələdir.

Açar sözlər: *yaxşı idarəetmə hüququ, fundamental hüquq, Əsas hüquqlar haqqında Xartiya, Avropa İttifaqı, vətəndaşların maraqları, insan hüquqları.*

Yaxşı idarəetmə hüququnun Əsas hüquqlar haqqında Avropa İttifaqı (Aİ) Xartiyasının 41-ci maddəsində təsbit edilməsi bu hüququn məzmununu ətraflı şəkildə açıqlamır. Faktiki olaraq bu hüquq məhkəmə tərəfindən hazırlanmış ayır-ayrı hüquqların toplusu kimi, hərçənd natamam şəkildə nəzərdən keçirilir. Bu, bəzi izahatları tələb edir. Hərçənd bu məqalə üzrə də məqsəd yaxşı idarəetmə hüququnun müxtəlif komponentlərinin analizi olmasa da, bu kontekstdə bir neçə qeydlərin edilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

Birincisi, Xartiyanın 41-ci maddəsində sadalanan hüquqlar, məhz bu maddədə göstərilməyən başqa inzibati prinsipləri də özündə ehtiva edə bilər. Adıçəkilən maddənin birinci bəndində yaxşı idarəetmə qərəzsiz, ədalətli və işlərin vaxtında baxılmasına hüquq kimi müəyyən edilir. Burada baxış və ya zəruri baxış prinsipi göstərilir. Qeyd edilən prinsip sorğulara vaxtlı-vaxtında cavab vermək, zəruri informasiyanın toplanması və emalı vəzifəsini nəzərdə tutur. Ancaq hesab edilmişdi ki, onlar yaxşı idarəetmənin daha geniş prinsipinin altında düşür və 41-ci maddənin tətbiqi sferasına daxil edilməlidir [1].

İkincisi, 41-ci maddə ümumi müddəaları əks etdirir. Belə ki, 41.2-ci maddədə göstərilmiş subqaydalar tam şəkildə sadalanmamışdır, həmçinin yaxşı idarəetmə hüququnun təsir sferası bilavasitə sadalanmış hüquqlarla məhdudlaşmır. Beləliklə, yaxşı idarəetmə hüququ Xartiyanın 41.2-ci maddəsində konkret sadalanan hüquqlardan fərqli hüquqları da özündə ehtiva edir.

Bu əlaqədə qeyd etmək lazımdır ki, əhəmiyyətli maddi inzibati hüquqa aid olan prinsiplər, məsələn, uyğunluq və hüquqi müəyyənlik prinsipləri, 41-ci maddədə xatırlanmır. Bu onu deməyə əsas verir ki, 41-ci maddə həm də maddi-hüquqi, həm də prosessual tələbləri özündə ehtiva edir. Belə tələblər dövlət orqan-

* Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin "İnsan hüquqları və informasiya hüququ" UNESCO kafedrasının doktorantı

ları ilə şəxslərin münasibətlərində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu qaydalar və tələblər Avropa ittifaqı institutları ilə münasibətlərə də aiddir [2].

Üçüncü məsələ, yaxşı idarəetmə prinsipinin məzmununa yox, çox ehtimal ki, onun hədəflərinə aid edilir. Aİ inzibati hüququnun məqsədi bütövlükdə inzibati effektivlik və dövlətin hərəkətlərindən vətəndaşların müdafiəsidir.

Fundamental hüquqlardan biri kimi yaxşı idarəetmənin bəyan edilməsi açıq-aydın sonuncu qeyd edilən məqsədə aiddir. Bu aksent inzibati hüququn funksiyasının birtərəfli yanaşması üçün tənqiddə məruz qalırdı və İttifaqın kontekstində yersiz hesab edilirdi. Birtərəfli yanaşma həqiqi ola bilər. İnsan hüquqları üzrə sənəddə başqa cür ola bilərmi? İnsan hüquqları üzrə sənəd kimi Xartiyanın hədəfi əsas hüquqların müdafiəsinin təsbit edilməsindən ibarətdir. Bu, dövlətdən qarşısında vətəndaşların müdafiəsi üzrə inzibati qaydaların məqsədi ilə uyğun gəlir. Söhbət inzibati hüququn funksiyasından yox, yaxşı idarəetmənin fundamental hüquqlardan biri kimi təyin edilməsindən gedir.

Xartiyanın 41-ci maddəsinin novator xüsusiyyətlərini qeyd etmək lazımdır. Xartiyanın 41-ci maddəsinin yaxşı idarəetmə hüququnun nüfuzlu təyini özündə saxlamasına rəğmən, o yenilik hesab edilmir. Yaxşı idarəetmə prinsipinin məzmunu və məqsədi inzibati hüquq üçün yeni deyildir. Xartiyanın 41-ci maddəsinin əsas novator xüsusiyyəti ondan bərabərdir ki, bu maddə yaxşı idarəetməni subyektiv hüquq kimi təsbit edir. Subyektiv hüquq kimi vətəndaşlar dövlət orqanları ilə öz münasibətlərində Xartiyada bərkidilmiş başqa subyektiv hüquqlarla yanaşı, yaxşı idarəetməyə güvənə bilərlər. Fikir və söz azadlığında olduğu kimi, bu hüququn realizəsi zamanı insanlar inzibati qərar üçün əsaslar əldə etməyə iddia edə bilərlər. Hər iki halda inzibati orqanlar barəsində onların tələblərinin icrasının təminatı üçün vətəndaşlara hüquqi vasitə verilir [3].

Xartiyanın 41-ci maddəsində xülasə edilmiş vasitələr prosedur xarakterini daşdığından, onlar hüquqlar və vəzifələr müəyyən etmirlər və konkret qərarın çıxarılması və ya müəyyən güzəştlərin verilməsi haqqında tələb üçün əsas deyillər. Ancaq onların mahiyyəti istənilən müasir demokratik idarəetmə sistemi tərəfindən qəbul edilən normalara və dəyərlərə, hüququn aliliyinə əsaslanmışdır. Prosesual hüququn norma və dəyərləri kimi inzibati qaydalar inzibati orqanların və ayrı-ayrı şəxslərin arasında əlaqəni nizama salan maddi-hüquqi normadır. Onlar tələb edirlər ki, birincilər müəyyən yolla hərəkət etsinlər və onların şəxslərlə münasibətlərində şəxslərin müdafiəsini təmin etsinlər.

Hüququ ədəbiyyatlarında Xartiyanın 41-ci maddəsində təsbit edilən yaxşı idarəetmənin müstəqil qiyməti (mənası) xüsusi maraq kəsb edir.

Xartiyanın 41-ci maddəsində təsbit edilən yaxşı idarəetmənin novator xarakteri həmçinin yaxşı idarəetmə haqqında sənədlərdə də bu hüququn konstitusion hüquq və ya fundamental hüquq kimi əks edilməsi ilə bağlıdır. Bu yalnız İttifaq səviyyəsində yox, həm də beynəlxalq və milli səviyyədə yenilik kimi qəbul olunur. Bu statusun əldə edilməsi o faktı nəzərə alaraq maraq kəsb edir ki, Aİ inzibati hüququnun ümumi prinsipi kimi yaxşı idarəetmənin statusu şübhə altına qoyulmuşdur. Hüququn mövcudluğundan imtinanın və ya lazımi prosedurların

müəyyən standartını tələb edən ümumi normaların statusunun arasında əhəmiyyətli fərq mövcuddur. Burada digər bir məqam da bu hüququn fundamental hüquq kimi bəyan edilməsi ilə bağlıdır [4]. Xartiya əsasında əldə edilmiş status, bu cəhətdən onun sonrakı təkamülü haqqında əvvəlki proqnozların düzgünlüyünü sübut etdi.

Yaxşı idarəetmə hüququnun təsbit edilməsi yeni fundamental hüququn yaranması anlamına gəlir. Bu, İttifaqın institutları və orqanları ilə təmasda olan "hər bir insana" aid olan Xartiyanın V fəslində təsbit edilən tək hüquqdur. Məhz 41-ci maddə:

- hər kəsin qərəzsiz, ədalətlə və ağılabatan müddətdə İttifaqın institutları və orqanları tərəfindən işinə baxılması hüququna;

- hər kəsin İttifaq institutları və ya öz vəzifələrinin icrası vaxtı onun əməkdaşları tərəfindən vurulmuş ziyanın üzv-dövlətlərin qanunvericiliyinin ümumi prinsiplərinə uyğun olaraq ödənilməsinə tələb etmək hüququna;

- İttifaq institutları ilə müqavilələrin rəsmi dillərindən birində ünsiyyət saxlamağa hər bir insanın hüququna;

- administrasiyanın öz qərarlarını əsaslandırmaq vəzifəsinə zəmanət verir.

Xartiyanın V fəsilinin maddələrinin prosessual və formal xarakteri yalnız vətəndaşların maraqlarının müdafiəsinin yeni üsulunu təqdim etmir, həm də başqa əsas hüquqlarla müqayisədə vətəndaşların hüquqlarının fərqi müəyyən edir. Bu məsələ, müəyyən qədər V fəsilin hüquqmüəyyənedici müddəaları ilə izah olunur. Bu, onların qüvvədə olduğu zaman vətəndaşların maraqlarına zəmanət verməyə yönəlmiş prosessual fundamental hüquqlardır. Aİ Komissiyası təsdiq etdi ki, Xartiya "yaxşı idarəetmə hüququ da daxil olmaqla, bəzi yeni hüquqları təsbit edir, onların müdafiə etməli olduğu ali dəyərlərə baxmayaraq, hələlik əsas hüquqlar kimi dəqiq müdafiə mexanizmləri əldə etməmişlər".

Yaxşı idarəetmə hüququ hüququn aliliyinə əsaslanır (yəni, qanunçuluq və demokratiya prinsiplərinə). Xartiyanın mətninə izahlar bu yanaşmanı təsdiq edir və göstərilir ki, "41-ci maddə hüququn aliliyinə tabe olan İttifaqın mövcudluğuna əsaslanmışdır, hansının ki, xarakteristikaları presedent hüququnda işlənilib-hazırlanmışdır, xüsusilə də, yaxşı idarəetmə prinsipi ilə bağlı presedentlərdə". Bundan başqa, bu yanaşma Aİ haqqında Müqavilənin 6-cı və Nitsa müqaviləsinin preambulasıyla təsdiq edilir.

Xartiyanın 41-ci maddənin digər innovasiyası onunla bağlıdır ki, o, obyektiv prinsip olan qanunçuluğun elementlərini subyektiv hüquq olan yaxşı idarəetməyə çevirir.

Xartiyanın qəbuluna qədər yaxşı idarəetmə konsepsiyası məhkəmə qərarlarında hüquq kimi yox, prinsip kimi tanınırdı. Beləliklə, bu konsepsiya müstəqil şəkildə iddia qaldırılması zamanı iddianın əsas kimi çıxış edə bilmirdi, baxmayaraq ki, tərəflər tez-tez bu konsepsiyaya istinad edirdilər.

Faktiki olaraq, vətəndaşların və dövlət hakimiyyət orqanlarının arasında münasibətlərin nizama salınması, bir tərəfdən, dövlət administrasiyaları tərəfin-

dən riayət edilməli qaydaların qurulmasını bildirir, digər tərəfdən isə "hər bir insan"ın hüquqlarının müəyyən edilməsini bildirir.

Beləliklə, yaxşı idarəetmə hüququ fundamental hüquqdur, çünki, o vətəndaşlara hüququn başçılığına əsaslanan davranışın müəyyən standartına əməl edilməsini hakimiyyət orqanlarından tələb edir. Yaxşı idarəetmə hüququ "klassik" əsas hüquqlardan fərqlənir. Məsələ burasındadır ki, klassik mənada əsas hüquqların realizəsində dövlətin insanların həyatına və fəaliyyətinə müdaxilə etməməsi əsas götürülür, yaxşı idarəetmə hüququnda isə dövlətlərin qanunauyğun fəaliyyəti əsas götürülür.

Bundan başqa, Xartiyanın preambulasında göstərilir ki, İttifaq yalnız insan ləyaqəti, azadlığı, bərabərliyi və həmrəyliyin bölünməz, universal dəyərlərinə yox, həm də demokratiya, hüququn aliliyi prinsiplərinə, yaxşı idarəetməyə əsasən qurulmalıdır. Bundan başqa, Lissabon müqaviləsinin 8-ci maddəsində qeyd edilir ki, özünün bütün fəaliyyətində İttifaq öz vətəndaşlarının bərabərliyi prinsipinə riayət edir, hansılar ki, onun idarələri, orqanları və institutları tərəfindən bərabər imkanlardan istifadə edirlər [5]. Beləliklə, yaxşı idarəetmə prinsipinə riayət etməyə cəhd İttifaqın öz vətəndaşlarına xidmət etmə vəzifəsi kimi vurğulanır. Xartiyada, burada təsbit edilən hüquqlara konstitusion status verilməsi yolu ilə onların əsas hüquqların sırasına daxil edilməsi və bununla da həmin hüquqlara fundamental hüquqlar statusunun verilməsi tendensiyası müşahidə olunur.

İttifaqda istifadə olunan hüquqi müddəaların kataloquna yaxşı idarəetmə prinsipinin tətbiqi Əsas hüquqlar haqqında Aİ Xartiyasından başlandı. Birincisi, Əsas hüquqlar Xartiyası 7 dekabr 2000-ci il Nitsada Aİ Şurası, Parlamenti və Komissiyanın sədrləri tərəfindən elan edilmişdi. Xartiya o haqda ideyanı həyata keçirdi ki, müəyyən əsas hüquqlarla bağlı İttifaqın sənədlərində defisit aradan qaldırılmalıdır.

1 dekabr 2009-cu ildə Lissabon müqaviləsinin qüvvəyə minməsindən sonra Xartiya məcburi hüquqi qüvvə aldı. Aİ haqqında Müqavilənin 6.1-ci maddəsində nəzərdə tutulur ki, Xartiya hüquqi baxımdan məcburidir və müqavilələr kimi eyni hüquq gücünə malikdir. Bu məqsədlə Xartiyaya düzəlişlər edilmiş və o 2007-ci ilin dekabrında, Lissabon müqaviləsi ilə paralel, ikinci dəfə elan edilmiş və sonra dərc edilmişdir. Hüquqi və praktik nəticə ondan ibarətdir ki, Aİ institutları, həmçinin başqa strukturlar Xartiyada təsbit edilmiş hüquqlara hörmət etməlidir.

Bu əlaqədə Aİ və onun müəssisələri, orqanları, idarələri və institutları, həmçinin üzv-dövlətlər Xartiyada müəyyən edilmiş hüquqlara hörmət etməyə onun prinsiplərinə riayət etməyə və onun tətbiqinə kömək etməlidir [6]. Başqa sözlə, Xartiya tətbiq edilir, qərarlar və fəaliyyət Xartiyaya əsasən uyğunlaşdırılmalı və izah edilməlidir. Bu o zaman baş verir ki, üzv-dövlətlərin hakimiyyəti Aİ direktivlərini reallaşdıran milli qanunvericiliyi tətbiq edir və ya nə vaxt ki, onların hakimiyyəti bilavasitə İttifaqın aktlarını tətbiq edir.

Hərçənd Xartiya hər hansı yeni hüquqlar və ya vəzifələr müəyyən etmir, o, Aİ ölkələri və onların vətəndaşları üçün böyük əhəmiyyətə və kodifikasiya effektivinə malikdir. Bu müddəalar yalnız məcburi hüquq gücünə malik deyildir, həm də Avropa inteqrasiyası tarixində ilk dəfə mülki, siyasi, iqtisadi və sosial hüquqların tam siyahısını bir mətnədə ifadə edir. Bu sənəd əsas etibarilə İnsan hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasında tanınmış əsas hüquqlar və azadlıqlara, Aİ üzv-dövlətlərinin konstitusiya ənənələrinə, Avropa Sosial Xartiyasına, Əməkçilərin əsas sosial hüquqları Xartiyası və başqa beynəlxalq konvensiyalara əsaslanmışdır. Xartiya struktur baxımından 6 fəsildən və 54 maddədən ibarət olan əsas hüquqların və azadlıqların bütün spektrini əhatə edir.

İnzibati prinsiplərin təyini üçün Əsas hüquqlar Xartiyasının əhəmiyyəti üç xüsusi müddəə ilə əsaslandırılır: yaxşı idarəetmə hüququ (maddə 41); sənədlərə çıxış hüququ (maddə 42) və ombudsmana müraciət etmək hüququ (maddə 43). Bundan başqa, bir çox başqa hüquqlar inzibati davranışa və strukturlara təsir edir və "yaxşı idarəetmə"nin məzmunu təşkil edirlər. Belə hüquqlar arasında aşağıdakıları xüsusilə qeyd etmək lazımdır:

- Avropa parlamentinə petisiya ilə müraciət etmək hüququ (maddə 44);
- şəxsi məlumatların müdafiəsi hüququ (maddə 8);
- qanun qarşısında bərabərlik (maddə 20);
- qeyri-diskriminasiya (maddə 21);
- Aİ-də mədəni, dini və dil müxtəlifliyinə hüquq (maddə 22);
- kişilərin və qadınların arasında bərabərlik (maddə 23);
- ümumi iqtisadi maraq kəsb edən xidmətlərə giriş (maddə 36);
- hüquqi müdafiənin effektiv vasitələrinə və ədalətli məhkəmə araşdırmasına hüquq (maddə 47).

"Yaxşı idarəetmə hüququ" adı verilmiş 41-ci maddə inzibati hüququn bir sıra konkret prinsipləri və inzibati davranışın ümumi standartlarını özündə ehtiva edir. Bu, Aİ haqqında Müqavilənin 2-ci maddəsində və Əsas hüquqlar haqqında Xartiyanın Preambulasında əks olunan hüququn aliliyi prinsipinin vacib tərkib hissəsidir. Xartiyanın 41.1-ci maddəsində müəyyən edilmişdir ki, yaxşı idarəetmə qərəzsizlik, ədalət və əqləbatan müddət prinsiplərinə əsaslanır. Qeyd etmək lazımdır ki, Xartiyanın 41-ci maddəsində təsbit edilən hüquqlar "hər kəs"ə şamil edildiyindən bu Aİ-nin vətəndaşı olmayan şəxslərin də müdafiəsi sferasını genişləndirir [7].

Yaxşı idarəetmə ifadəsi Xartiyanın 41-ci maddəsinin 2 və 4-cü bəndləri əsasında növbəti şəkildə təyin edilir:

- istənilən fərdi ölçünün qəbuluna qədər dinlənilmək hüququ;
- konfidensiallıq, peşəkar və işgüzar sirtin qanuni tələblərini nəzərə alaraq öz dosyesinə girişə malik olmağa hər bir şəxsin hüququ;
- bu və ya digər şəxs barəsində qəbul olunan qərarların əsaslandırılması üzrə səlahiyyətli orqanın vəzifəsi.

Müəyyən edilən prinsiplər Avropa məhkəmələrinin ən məşhur presedentlərinə əsaslanmışdır. Bununla belə, 41-ci maddə yaxşı idarəetməyə "hüquqlar

katəqoriyası" və ya "çətir hüququ" qisminə əlavə dəyər verir, hansı ki, hüquqların siyahısını özündə ehtiva edir.

Beləliklə, yaxşı idarəetmə çərçivəsində başqa fərdi hüquqların təyini əsas etibarilə Aİ Məhkəməsinin təcrübəsindən, həmçinin başqa hüquq aktlarından və sənədlərdən asılıdır. Yaxşı idarəetmə hüququna "konstitusion" hüquq səviyyəsində baxılması, xüsusilə də, bu hüququn Aİ çərçivəsində fundamental hüquq kimi tanınması hüququn aliliyinin inkişafı və vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bundan əlavə, yaxşı idarəetmə hüququnun fundamental hüquq kimi tanınması həm İttifaqda, həm də milli səviyyədə insanların yaşayış keyfiyyəti və dövlət xidmətləri üçün çox vacib bir məsələdir.

İstinadlar:

1. Groussot X. General Principles of Community Law. Europa Law Publishing, 2006, p. 257.
2. Reichel J. Between Supremacy and Autonomy - Applying the Principle of Good Administration in the Member States. Wolters Kluwer Law & Business, 2008, p. 244.
3. Kanska K. Towards Administrative Human Rights in the EU. Impact of the Charter of Fundamental Rights // European Law Journal, N 10, 2004, p. 300.
4. Neel H.P. Principles of Administrative Procedure in EC Law. Oxford: Hart Publishing, 1999, p. 16.
5. Mitra K. Subrata. Citizenship as Cultural Flow: Structure, Agency and Power. Heidelberg: Springer Science & Business Media, 2013, p. 104.
6. Foster Nigel. Blackstone's EU Treaties and Legislation 2014-2015. Oxford: Oxford University Press, 2014, p. 159.
7. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT>

ПРАВО НА ХОРОШЕЕ УПРАВЛЕНИЕ КАК ОСНОВНОЕ ПРАВО

Ляман Аббаслы*

Резюме

В статье широко анализируются основные характеристики права на надлежащее управление как фундаментального права, исходя из разнообразия мнений, существующих в юридической литературе и международной практике. Следует отметить, что место и роль права на надлежащее управление в системе основных прав и свобод недостаточно изучены в научной литературе. Анализируя статью, можно сделать вывод, что рассмотрение права на надлежащее управление на уровне конституционного права, в частности признание этого права в качестве основного права в рамках Европейского Союза, имеет особое значение для развития нормы закона и защиты прав граждан. Кроме того, признание права на надлежащее управление в качестве основного права очень важно для качества жизни людей и государственных служб как в Союзе, так и на национальном уровне.

Ключевые слова: право на хорошее управление, фундаментальное право, Хартия основных прав, Европейский Союз, интересы граждан, права человека.

* доктарант Бакинского государственного университета

RIGHT TO GOOD GOVERNANCE AS A FUNDAMENTAL RIGHT

Laman Abbasli*

Abstract

The article widely analyzes the main characteristics of the right to good governance as a fundamental right, based on the diversity of opinions existing in the legal literature and international practice. It should be noted that the place and role of the right to good governance in the system of fundamental rights and freedoms have not been sufficiently studied in the scientific literature. Analyzing the article, we can conclude that consideration of the right to good governance at the level of constitutional law, in particular, the recognition of this right as a fundamental right within the European Union, is of particular importance for the development of the rule of law and the protection of citizens' rights. In addition, the recognition of the right to good governance as a fundamental right is very important for the quality of life of people and public services both in the Union and at the national level.

Keywords: *the right to good governance, fundamental right, Charter on Fundamental Rights, European Union, interests of citizens, human rights.*

* Ph.D Candidate, Baku State University

BEYNƏLXALQ XÜSUSİ HÜQUQ

EYNƏLXALQ HAVA DAŞIMALARININ BƏZİ QAYDALARININ UNİFİKASIYASI ÜÇÜN MONREAL KONVENSIYASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ TƏTBİQİ ŞƏRTLƏRİ

Natiq Əsgərov*

Xülasə

Hava yolu ilə həyata keçirilən daşımalar günümüzdə ən təhlükəsiz və ən sürətli daşıma hesab edilir. Hava daşımacılığının sürətlə inkişafı və genişlənməsi öz növbəsində bu münasibətləri tənzimləyən universal qaydaların olmasını zəruri edir. Beynəlxalq hava daşımalarına dair ortaya çıxan ilk universal beynəlxalq müqavilə 1929-cu il tarixli Varşava Konvensiyasıdır. Lakin bu Konvensiya zamanla inkişaf edən mülki aviasiyanın tələblərinə cavab vermədiyi üçün onun modernləşdirilməsi və tələblərə uyğunlaşdırılması məqsədi ilə müxtəlif dövrlərdə konvensiyaya əlavə və dəyişikliklər edən Protokollar və əlavə Konvensiyalar qəbul edilmişdir. Bütün bu sənədlər birlikdə “Varşava sistemi”ni təşkil edir. Sonradan Varşava sisteminin təkmilləşdirilməsi və bütün bu qaydaların tək bir sənəddə birləşdirilməsi məqsədi ilə son olaraq 1999-cu ildə Monreal Konvensiyası adlandırılan “Beynəlxalq hava daşımalarının bəzi qaydalarının unifikasiyası üçün Konvensiya” qəbul edilmişdir. Monreal Konvensiyasında əsasən sənəşinlərin və yüköndərənlərin maraqlarını daha təsirli və effektiv qoruyacaq müddəalar təsbit edilmişdir. Bu Konvensiyada beynəlxalq hava daşımaları ilə bağlı əsasən üç məsələ - daşıma sənədləri, daşıyıcının daşıma müqaviləsi üzrə məsuliyyəti və daşıyıcıya qarşı iddia irəli sürülməsi ilə bağlı qaydalar müəyyən edilir. Monreal Konvensiyası bütün hava daşımalarına deyil, yalnız Konvensiyada müəyyən edilən şərtlərə uyğun olaraq həyata keçirilən daşımalara tətbiq edilir. Bu məqalədə məhz Monreal Konvensiyasının ümumi xüsusiyyətləri və onun tətbiqi şərtləri müəyyən edilməyə çalışılmışdır.

Açar sözlər: *Varşava sistemi, Varşava Konvensiyası, Monreal Konvensiyası, Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı, hava daşımaları, beynəlxalq daşımalar, qarışıq daşıma.*

Dünyada ilk dəfə beynəlxalq hava daşımalarının universal hüquqi tənzimlənməsi məqsədi ilə “Varşava sistemi” adlanan normativ baza yaradılmışdır. Bu sistemin əsasını 1929-cu ildə Varşavada qəbul edilmiş “Beynəlxalq hava daşımalarına aid bəzi qaydaların unifikasiyası üçün” Konvensiya (bundan sonra “Varşava Konvensiyası”) təşkil edir. Bu Konvensiyanın məqsədi həm yük, həm də sənəşinlərin və onların baqajlarının beynəlxalq hava yolu ilə daşınmasının hüquqi rejimini tənzimləməkdir. Sonralar Varşava Konvensiyasına 1955-ci il 28 sentyabr tarixli “Haaqa Protokolu”, 1961-ci il 18 sentyabr tarixində Qvadalaxarada imzalanmış “Müqavilə üzrə daşıyıcı olmayan şəxslərin həyata keçirdikləri beynəlxalq hava daşımalarına aid bəzi qaydaların unifikasiyası üçün Varşava Konvensiyasına” Əlavə Konvensiya, 1971-ci il 8 mart tarixli “Qvatemala Protokolu”, 1975-ci il 25 sentyabr tarixli 1-3 nömrəli Əlavə Protokol və 4 nömrəli

* hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universitetinin “Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüququ kafedrasının” müəllimi, elmlər doktoru proqramı üzrə doktorantı

Monreal Protokolu (“Monreal Protokolları”) ilə əlavə və dəyişikliklər edilmişdir. Dünyanın əksər ölkələri Varşava sisteminə qoşulmuşdur. Azərbaycan Respublikası da 9 noyabr 1999-cu il tarixində 747-IQ nömrəli Qanunla 1929 tarixli Varşava Konvensiyasına və eləcə də müvafiq olaraq 748-IQ, 749-IQ, 750-IQ, 751-IQ, 752-IQ, 753-IQ nömrəli Qanunlarla 1955-ci il Haaqa Protokoluna, 1961-ci il Qvadalaxara Əlavə Konvensiyasına, 1975-ci il tarixli 1-3 nömrəli Əlavə Protokollara və 4 nömrəli Monreal Protokoluna qoşulmuşdur.

Sonralar Varşova sisteminin təkmilləşdirilməsi və birləşdirilməsi məqsədi ilə Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının (ICAO) 1995-ci ildə keçirilən iclasından sonra yeni bir konvensiyanın hazırlanması üçün çalışmalar başlanmışdır. Nəhayət 1999-cu il 10-28 may tarixlərində Monreal şəhərində keçirilmiş Hava hüququ üzrə beynəlxalq konfransda “Beynəlxalq hava daşımalarının bəzi qaydalarının unifikasiyası üçün Konvensiya” (bundan sonra “Monreal Konvensiyası”) qəbul edilmiş və İCAO-nun Monrealdakı mənzil-qərargahında bütün dövlətlər, həmçinin regional iqtisadi inteqrasiya təşkilatları¹ tərəfindən imzalanmaq üçün açılmışdır. Konvensiyanın qüvvəyə minməsinə görə onu imzalamış dövlətlər tərəfindən milli qanunvericiliklərinə görə ratifikasiya edilməsi və Konvensiyaya tərəf olan ölkələrin (regional iqtisadi inteqrasiya təşkilatları nəzərə alınmadan) otuzuncusunun ratifikasiya, qəbul, təsdiq və ya qoşulma sənədlərinin depozitari təyin edilən Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatına saxlanca verildiyi tarixdən altmış gün keçməsi şərti müəyyən edilmişdir. Konvensiya qeyd edilən tələbin yerinə yetirilməsi nəticəsində 4 noyabr 2003-cü il tarixindən etibarən Konvensiyaya tərəf olan dövlətlər üçün qüvvəyə minmişdir. Hazırda qədər 139 dövlət və Avropa İttifaqı bu Konvensiyaya tərəf olmuşdur. [9] Konvensiyanı imzalamayan istənilən dövlət və ya regional iqtisadi inteqrasiya təşkilatının sonradan istənilən zaman onu qəbul, yaxud təsdiq edə və ya ona qoşula biləcəyi kimi, istənilən iştirakçı dövlətin depozitariyə yazılı bildiriş göndərməklə Konvensiyanı denonsasiya edə biləcəyi də nəzərdə tutulmuşdur. [3, maddə 53-54]

Azərbaycan Respublikası 30 sentyabr 2014-cü il tarixli 1022-IVQ nömrəli Qanunla Monreal Konvensiyasına qoşulmuşdur. Lakin Azərbaycan Monreal Konvensiyasını ona dair qeyd-şərtlə təsdiq etmişdir. Həmin qeyd-şərtə əsasən Monreal Konvensiyasının 57-ci maddəsinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Konvensiyanın müddələrinin aşağıdakılara münasibətdə tətbiq edilməyəcəyini bəyan etmişdir:

1. suveren dövlət kimi öz funksiyaları və vəzifələri ilə əlaqədar qeyri-kommersiya məqsədi ilə həyata keçirilən və birbaşa idarə olunan beynəlxalq hava daşımalarına;

¹ “Regional iqtisadi inteqrasiya təşkilatı” dedikdə, müəyyən regionun suveren dövlətləri tərəfindən təsis edilən, bu Konvensiya ilə tənzimlənən bəzi məsələlərə münasibətdə səlahiyyətə malik olan və bu Konvensiyanı imzalamağa və ratifikasiya, qəbul, təsdiq etməyə və ya ona qoşulmağa lazımı qaydada müvəkkil edilmiş hər hansı bir təşkilat başa düşülür. (Monreal Konvensiyası - maddə 53)

2. hərbi qurumları üçün Azərbaycan Respublikasında qeydiyyatda alınmış və ya onun tərəfindən icarəyə götürülmüş, bütün tutumu belə qurumlar tərəfindən və ya onların adından sifariş edilmiş hava gəmiləri ilə həyata keçirilən sərnişin, yük və baqaj daşımalarına. [4, qeyd-şərt]

Monreal Konvensiyası beynəlxalq hava daşımalarına tətbiq edilən istənilən qaydalardan üstün hüquqi qüvvəyə malikdir. Bu Konvensiya ona qoşulan ölkələr arasında həyata keçirilən beynəlxalq hava daşımalarının tənzimlənməsində Varşava sisteminin yerinə keçmişdir. Yəni həm Monreal Konvensiyasına, həm də Varşava sisteminə qoşulmuş ölkələr arasında həyata keçirilən beynəlxalq hava daşımalarına Monreal Konvensiyası tətbiq ediləcəkdir. Monreal Konvensiyasını təsdiq etməmiş ölkələrə və ya ölkələrdən həyata keçirilən beynəlxalq daşımalara isə Varşava Konvensiyasının müddəaları tətbiq ediləcəkdir. [3, maddə 55] Bu baxımdan ölkəmizin Monreal Konvensiyasına qoşulması ilə Varşava Konvensiyasının hüquqi qüvvəsi ölkəmiz üçün də tamamilə ortadan qalxmamışdır. Başqa sözlə Azərbaycanla Monreal Konvensiyasına qoşulmuş ölkələr arasında (həmçinin bu Konvensiyanın şərtlərinə uyğun olaraq ölkə daxilində) həyata keçirilən beynəlxalq hava daşımalarına Monreal Konvensiyası, Monreal Konvensiyasına qoşulmamış, ancaq Varşava sisteminə qoşulmuş ölkələr arasında həyata keçirilən beynəlxalq hava daşımalarına isə Varşava sisteminin müddəaları tətbiq ediləcəkdir.

Monreal Konvensiyası preambuladan, yeddi fəsildən və 57 maddədən ibarətdir. “Ümumi müddəalar” adlanan birinci fəsil Konvensiyanın ümumi tətbiq dairəsini və dövlət tərəfindən həyata keçirilən daşımalara və poçt göndərişlərinin daşınmasına tətbiqi şərtlərini tənzimləyir (Konvensiyanın tətbiq şərtləri barədə aşağıda ətraflı şəkildə izah verilir).

“Sərnişinlərin, baqajın və yüklərin daşınması ilə bağlı tərəflərin sənədləri və vəzifələri” adlanan ikinci fəsildə həm sərnişinlərin və onların baqajlarının, həm də yüklərin daşınması üçün istifadə edilən sənədlər, sənədlərin növləri, tərtib edilmə qaydası, məzmunu, təsviri, sübutedici qüvvəsi, sənədlərə dair tələblərə əməl etməmənin hüquqi nəticəsi tənzimlənilir. Bu Konvensiyaya görə daşıma sənədləri, əksi sübut edilənədək, daşıma müqaviləsinin bağlanması, yükün və orada göstərilən daşıma şərtlərinin qəbul edilməsinin dəlilidir. Bununla belə müvafiq daşıma sənədinin tərtib edilməməsi və ya sənədlərlə bağlı müəyyən edilən tələblərə uyğun olmaması məsuliyyətin məhdudlaşdırılmasına aid qaydalar da daxil olmaqla daşıma müqaviləsinin mövcudluğuna və ya etibarlılığına təsir etməyəcəkdir. [3, maddə 3, 9, 11]

Həmin fəsildə sənədlərdəki məlumatların düzgünlüyünə, təqdim edilən məlumatların və bəyanatların yanlışlığı, qeyri-dəqiqliyi və ya natamamlığına görə tərəflərin məsuliyyəti, yükəndərən və yükalanın hüquqlarının həyata keçirilməsi, o cümlədən yükəndərən yükə sərəncam vermək hüququ və bu hüquqdan istifadə edilməsinin qayda və şərtləri, yükalanın yükün verilməsini tələb etmə hüququ və bu hüquqdan istifadə edilməsinin qayda və şərtləri kimi məsələ

lələr də tənzimlənir. Konvensiyaya görə yükğondərən onun tərəfindən və ya onun adından aviayük qaiməsinə daxil edilmiş, həmçinin onun tərəfindən və ya onun adından təqdim edilən məlumatların və bəyanatların yanlışlığı, qeyri-dəqiqliyi və ya natamamlığı səbəbindən daşıyıcıya, yaxud daşıyıcının qarşısında məsuliyyət daşdığı istənilən digər şəxsə dəymiş bütün zərərə görə daşıyıcı qarşısında məsuliyyət daşır. Eləcə də daşıyıcı onun tərəfindən və ya onun adından yük qəbzinə və ya yük qeydinə daxil edilən məlumatların və bəyanatların yanlışlığı, qeyri-dəqiqliyi və ya natamamlığı səbəbindən yükğondərəne, yaxud yükğondərənin qarşısında məsuliyyət daşdığı digər şəxsə dəymiş bütün zərərə görə yükğondərən qarşısında məsuliyyət daşır. [3, maddə 10]

İkinci fəsildə tənzimlənən məsələlər arasında həmçinin gömrük, polis və ya digər dövlət orqanlarının rəsmiyyətləri ilə bağlı prosedurlar və bu prosedurlara əməl edilməməsinə görə məsuliyyət də vardır. Konvensiyaya görə gömrük, polis və ya digər dövlət orqanları tərəfindən müəyyən olunmuş prosedurlara riayət edilməsi zəruri olduqda, yükğondərəndən yükün xarakterinin göstərildiyi sənədin təqdim olunması tələb edilə bilər. Yük yükalanə təhvil verilənə qədər yükğondərən gömrük, polis və ya digər dövlət orqanlarının rəsmiyyətlərinin yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan məlumatları və sənədləri təqdim etməlidir. Daşıyıcının, onun əməkdaşlarının, yaxud agentlərinin təqsiri üzündən zərərin vurulması halları istisna olunmaqla, yükğondərən istənilən belə məlumatların və ya sənədlərin olmaması, kifayət etməməsi, yaxud düzgün olmaması nəticəsində vurulan bütün zərərə görə daşıyıcı qarşısında məsuliyyət daşır. Daşıyıcı belə məlumatların və ya sənədlərin düzgünlüyünü və ya kafiliyini yoxlamağa borclu deyil və daşıyıcı üçün bunda irəli gələn vəzifələr, öhdəliklər və ya məsuliyyət yaratmır. [3, maddə 6, 16]

“Daşıyıcının məsuliyyəti və zərərə görə kompensasiyanın dərəcəsi” adlanan üçüncü fəsildə daşıyıcının məsuliyyət halları və şərtləri, məsuliyyətdən azadolma halları və şərtləri, məsuliyyət hədləri və onun tətbiq edilmədiyi hallar, kompensasiya məbləğinin müəyyən edilməsi qaydaları, tərəflərin müqavilə ilə məsuliyyət hədlərini dəyişdirə bilməsi ilə bağlı qeyd-şərtlər və bunun məhdudiyətləri, zərərə görə ilkin ödəmələr, iddianın əsası, daşıyıcının əməkdaşına və ya agentinə Konvensiya normalarının tətbiq edilmə xüsusiyyətləri, yaranmış zərərlə bağlı etirazların irəli sürülmə müddəti və vaxtında etiraz irəli sürülməmənin hüquqi nəticələri, mübahisələrin məhkəmə aidiyyəti, eləcə də mübahisənin arbitraj vasitəsilə həll edilməsinin mümkünlüyü və arbitraj aidiyyəti, iddia müddəti, ardıcıl daşıyıcıların məsuliyyətinin şərtləri və qaydası kimi məsələlər tənzimlənmişdir.

Monreal Konvensiyasına görə daşıyıcı sərnişinin ölümü, bədən xəsarəti alması və gecikdirilməsi, baqajın və yükün məhv olması, itməsi, zədələnməsi və ya gecikdirilməsi səbəbi ilə yaranan zərərə görə məsuliyyət daşır. Daşıyıcının məsuliyyəti bir qayda olaraq məhdudlaşdırılıb. Lakin Varşava Konvensiyasından fərqli olaraq Monreal Konvensiyasında sərnişinlərin ölümü və ya bədən xə-

sarəti almaları səbəbindən yaranan zərərə görə daşıyıcının tam məsuliyyəti prinsipi əsas alınır. Başqa sözlə Konvensiyada bu halla bağlı iki mərhələli təzminat sistemi müəyyən edilir: birinci mərhələdə hər bir sərnişin üçün 100.000 SDR-dən artıq olmayan zərərə münasibətdə daşıyıcı öz məsuliyyətini istisna edə və ya məhdudlaşdırma bilməz; ikinci mərhələdə isə 100.000 SDR-dən artıq zərərə görə daşıyıcının məsuliyyəti təqsirindən asılı olaraq məhduddur (lakin bu halda daşıyıcının təqsirli olduğu dəlil olaraq qəbul edilib, əksi, yəni məsuliyyətdən azad olmaq üçün Konvensiyada müəyyən edilən hallar daşıyıcı tərəfindən sübut ediləlidir). [3, maddə 21] Bundan başqa daşıyıcının məsuliyyəti aşağıdakı kimi məhdudlaşdırılır:

- Sərnişinlərin gecikdirilməsi halında yaranan zərərə görə hər bir sərnişinə münasibətdə 4150 xüsusi borcalma hüququnun məbləği ilə;

- Baqajın daşınması zamanı məhv edilmə, itirilmə, korlama və ya gecikdirilmə halında yaranan zərərə görə sərnişinin qeydiyyatda alınmış baqajın daşıyıcıya təhvil verilməsi anında çatdırılmada maraqlı olması barədə xüsusi bəyannamə verdiyi və zəruri olduğu təqdirdə əlavə yığım ödədiyi hallar istisna edilməklə, hər bir sərnişinə münasibətdə 1000 xüsusi borcalma hüququnun məbləği ilə;

- Yükün daşınması zamanı məhv edilmə, itirilmə, korlama və ya gecikdirilmə halında yaranan zərərə görə yüköndərinin yerin daşıyıcıya təhvil verilməsi anında çatdırılmada maraqlı olması barədə xüsusi bəyanat verdiyi və zəruri olduğu təqdirdə əlavə yığım ödədiyi hallar istisna edilməklə, hər kiloqram üçün 17 xüsusi borcalma hüququnun məbləği ilə. [3, maddə 22]

Bu hədlərə iddiaçının milli qanunvericiliyə müvafiq olaraq tələb edə bildiyi məhkəmə xərcləri və faizlər də daxil olmaqla, iddiaçının məhkəmə istintaqı üzrə çəkdiyi digər xərclər aid edilmir. Bununla yanaşı, ziyanın daşıyıcının, onun öz səlahiyyətləri daxilində fəaliyyət göstərən əməkdaşlarının, yaxud agentlərinin ziyan vurmaq niyyəti ilə, yaxud düşünmədən və bunun nəticəsində ziyanın dəyə biləcəyi dərk olunmaqla edilmiş hərəkəti və ya hərəkətsizliyi nəticəsində baş verdiyi sübut ediləcəyi təqdirdə, daşıyıcının məsuliyyəti məhdudlaşdırılması qaydasından istifadə edə bilməyəcəkdir. [3, maddə 22]

Daşıyıcıya münasibətdə daşıma müqaviləsinə Konvensiyada nəzərdə tutulardan daha yüksək məsuliyyət hədlərinin tətbiq edilməsi, yaxud heç bir məsuliyyət həddinin tətbiq edilməməsi barədə qeyd-şərt edilməsinə icazə verilir. Lakin daşıyıcının məsuliyyətdən azad olunmasına və ya Konvensiyada təsbit ediləndən daha aşağı məsuliyyət həddi müəyyən olunmasına dair hər hansı bir qeyd-şərt edilməsi qadağandır, belə qeyd-şərt etibarsız sayılır və heç bir hüquqi nəticə doğurmur. Bununla belə, daşıyıcının daşıma müqaviləsinə bağlamaqdan imtina etmək, Konvensiyada nəzərdə tutulan hər hansı müdafiə vasitəsindən imtina etmək və yaxud Konvensiyanın müddəalarına zidd olmayan şərtlər müəyyən etmək hüququ saxlanılır. [3, maddə 25-27]

Bir maddədən ibarət "Qarışıq daşımalar" adlanan dördüncü fəsil həm hava daşımalarından, həm də digər daşıma növlərindən istifadə edilməklə beynəlxalq

daşıma həyata keçirildiyi zaman yaranan münasibətlərə Konvensiyanın müddəalarının tətbiq edilib-edilməyəcəyini tənzimləyir. Belə ki, Konvensiyanın 38-ci maddəsinə əsasən qismən hava ilə, qismən də hər hansı digər daşıma üsulu ilə həyata keçirilən qarışıq daşıma zamanı bu Konvensiyanın müddəaları yalnız beynəlxalq hava daşımaya münasibətdə tətbiq ediləcəkdir. Hətta tərəflər hava daşıma sənədinə digər daşıma vasitələri ilə daşımalara aid şərtləri də daxil etsələr, bu Konvensiyanın müddəaları yenə də qarışıq daşımanın yalnız hava daşımaya hissəsinə şamil ediləcəkdir. Konvensiyaya görə hava daşımalarının müddətinə hava limanından kənarında həyata keçirilmiş heç bir yerüstü daşıma, dəniz daşımaya və ya daxili su yolu ilə daşıma daxil deyildir. Bununla belə, Konvensiyada bu qaydadan istisnalar da nəzərdə tutulub. Belə ki, “Yükün zədələnməsi” adlı 18-ci maddənin 4-cü hissəsinə görə əgər hava limanından kənarında həyata keçirilmiş yerüstü daşıma, dəniz daşımaya və ya daxili su yolu ilə daşıma yükləmə, təhvil vermə, yaxud bir yerdən başqa yerə yüklənmə məqsədi ilə hava daşımaya müqaviləsinin icrası üçün həyata keçirilsə, bütün zərər əksi sübut edilənə qədər hava daşımaya zamanı baş vermiş hesab edilir və bütövlükdə bu Konvensiyanın normaları ilə tənzimlənir. Eləcə də daşıyıcı tərəflər arasındakı razılaşmaya uyğun olaraq hava ilə daşınması nəzərdə tutulan daşımanı yükləndirənin razılığı olmadan tamamilə və ya qismən hər hansı digər nəqliyyat növü ilə əvəz edirsə, belə daşıma da hava daşımaya müddətində həyata keçirilən daşıma hesab edilir və bu daşımaya Monreal Konvensiyasının normaları tətbiq edilir.

“Müqavilə üzrə daşıyıcı olmayan şəxs tərəfindən həyata keçirilən daşımalar” adlanan beşinci fəsilə faktiki daşıyıcı ilə bağlı məsələlər, o cümlədən müqavilə üzrə daşıyıcı və faktiki daşıyıcının fərqi və qarşılıqlı münasibətləri, faktiki daşıyıcının məsuliyyət şərtləri və hədləri, faktiki daşıyıcıya qarşı etiraz və iddia irəli sürülməsi qaydası, Konvensiya normalarının ona tətbiq edilməsi xüsusiyyətləri, faktiki daşıyıcının əməkdaşları və agentlərinin məsuliyyəti, faktiki daşıyıcıya qarşı irəli sürülən iddiaların məhkəmə aidiyyəti kimi məsələlər tənzimlənir.

Konvensiyaya görə daşıma müqaviləsinə əsas tərəf qismində bağlayan şəxs müqavilə üzrə daşıyıcı, müqavilə üzrə daşıyıcının verdiyi səlahiyyət çərçivəsində daşımanın tam və ya bir hissəsini faktiki olaraq həyata keçirən, lakin ardicil daşıyıcı olmayan şəxs isə faktiki daşıyıcı sayılır. Konvensiyanın qaydaları, müqavilə üzrə daşıyıcıya müqavilədə nəzərdə tutulan bütün daşımaya münasibətdə, faktiki daşıyıcıya isə yalnız özünün həyata keçirdiyi daşımaya münasibətdə tətbiq edilir. Faktiki daşıyıcı da Konvensiyada nəzərdə tutulan hüquq və vəzifələrə, o cümlədən məsuliyyət həddi, məsuliyyətdən azad olma hallarından istifadə etmək hüququna sahibdir. Faktiki daşıyıcı tərəfindən həyata keçirilən daşımaya münasibətdə faktiki daşıyıcının və onun əməkdaşlarının və agentlərinin öz vəzifələrinin icrası çərçivəsindəki hərəkətləri və ya hərəkətsizliyi eynilə müqavilə üzrə daşıyıcının hərəkətləri və ya hərəkətsizliyi, eləcə də müqavilə üzrə daşıyıcının və onun əməkdaşlarının və agentlərinin öz vəzifələrinin icrası çərçivəsində

dəki hərəkətləri və ya hərəkətsizliyi eynilə faktiki daşıyıcının hərəkətləri və ya hərəkətsizliyi hesab edilir. Lakin faktiki daşıyıcının razılığı olmadan müqavilə üzrə daşıyıcının Konvensiya ilə ona həvalə edilməyən öhdəlikləri öz üzərinə götürməsi, Konvensiyada nəzərdə tutulan hüquqlardan və ya müdafiə vasitələrindən imtina etməsi və ya Konvensiyanın 22-ci maddəsində nəzərdə tutulan çətdirilməməsi maraqlı haqqında hər hansı bir xüsusi bəyanat faktiki daşıyıcıya şamil edilməyəcəkdir. Həmçinin, reşes və kompensasiya hüququ da daxil olmaqla müqavilə üzrə daşıyıcı ilə faktiki daşıyıcı arasında yaranan hüquq və öhdəliklərə, bəzi müddəaları istisna olmaqla bu fəslin normaları tətbiq edilmir. [3, maddə 39-48]

“Digər müddəalar” adlanan altıncı fəsildə Monreal Konvensiyasının beynəlxalq hava daşımalarına məcburi tətbiq edilməsi, daşıyıcıların məsuliyyətinin icbari sığorta etdirilməsi, fəvqəladə hallarla bağlı həyata keçirilən daşımaya Konvensiyanın bəzi müddəalarının tətbiq edilməməsi, Konvensiyada nəzərdə tutulan günlərin müəyyən edilməsi məsələləri tənzimlənilir. Konvensiyanın tələbinə görə zərərin vurulmasından əvvəl tərəflərin bu Konvensiyanın tələblərinin tətbiq edilməməsi ilə bağlı daşıma müqaviləsinə daxil etdikləri istənilən müddəə və xüsusi razılaşma etibarsız hesab edilir. Göründüyü kimi tərəflərin zərərin vurulmasından sonra Konvensiyanın tətbiq edilməyəcəyinə dair razılaşması etibarlıdır. Konvensiyada ona qoşulmuş dövlətlərin həm öz daşıyıcılarından, həm də onun ərazisinə uçuşlar həyata keçirən daşıyıcılardan öz məsuliyyətlərinin lazımı qaydada sığorta olunmasını və bununla bağlı müvafiq təsdiqedicə sənəd təqdim etməsini tələb etmək imkanı tanınmışdır. [3, maddə 49, 50]

“Yekun müddəalar” adlanan sonuncu fəsildə isə Monreal Konvensiyasının imzalanması, ratifikasiya edilməsi və qüvvəyə minməsi, denonsasiyası qaydası, Monreal Konvensiyasının Varşava Konvensiyası və digər sənədlərlə əlaqəsi, müxtəlif hüquq sistemlərinin tətbiq edildiyi iki və ya daha çox ərazi vahidi olan dövlətlərdə bu Konvensiyanın tətbiqi xüsusiyyətləri, Konvensiyaya qeyd-şərt edilməsinin mümkünlüyü və çərçivəsi tənzimlənməmişdir. Konvensiya rus, ingilis, ərəb, ispan, çin və fransız dillərində tərtib edilmiş və bütün mətnlər bərabər, autentikdir.

Monreal Konvensiyasının tətbiqi dairəsi, şərtləri Konvensiyanın birinci fəslinin normaları və digər müddəalarının məzmunu ilə müəyyən edilə bilər. Konvensiyanın 1-ci maddəsinə görə “Bu Konvensiya şəxslərin, baqajın və ya yükün hava gəmisi vasitəsilə ödəniş müqabilində həyata keçirilən hər bir beynəlxalq daşımaya tətbiq edilir. Konvensiya həmçinin hava nəqliyyatı müəssisəsi tərəfindən hava gəmisi ilə həyata keçirilən əvəzsiz daşımalara da tətbiq edilir.” Bu və digər normaların tələbləri nəzərə alınaraq Monreal Konvensiyasının tətbiqi şərtləri aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

1. Daşımanın beynəlxalq xarakterli olması. Monreal Konvensiyasının 1-ci maddəsinin 2-ci hissəsində beynəlxalq daşımaya anlayış verilir: “Bu Konvensiyanın məqsədləri üçün “beynəlxalq daşıma” tərəflərin razılaşmasına əsasən da-

şımada fasilənin, yaxud bir nəqliyyat vasitəsindən digərinə yükləmənin olub-olmamasından asılı olmayaraq, yoladüşmə və təyinat yeri hər iki iştirakçı dövlətin ərazisində və ya razılaşıdırılmış dayanacaq digər dövlətin ərazisində olarsa, hətta bu dövlət iştirakçı dövlət olmadıqda belə, eyni iştirakçı dövlətin ərazisində yerləşdiyi istənilən daşımanı bildirir. Eyni bir iştirakçı dövlətin ərazisindəki iki məntəqə arasında belə dayanma olmadan həyata keçirilən daşınma bu Konvensiya baxımından beynəlxalq daşıma hesab edilmir.”

Konvensiyaya görə hava gəmiləri ilə həyata keçirilən daşımının beynəlxalq xarakterli daşıma sayılması üçün iki fərqli hal nəzərdə tutulur:

- Birincisi, daşıma ən azı iki müxtəlif dövlətin arasında həyata keçirilirsə və yoladüşmə yerinin və təyinat yerinin yerləşdiyi hər iki ölkə bu Konvensiyanın iştirakçısıdırsa bu daşıma beynəlxalq daşıma sayılacaqdır.

Daşıma prosesi zamanı fasilənin olub-olmaması və ya daşıma prosesində bir nəqliyyat vasitəsindən digərinə yenidən yükləmənin həyata keçirilib-keçirilməməsi əhəmiyyət kəsb etmir. Digər tərəfdən daşımının beynəlxalq daşıma sayılması üçün daşımının faktiki olaraq iki və ya bir neçə dövlətin ərazisində həyata keçirilməsi deyil, tərəflərin Konvensiyaya iştirakçısı olan müxtəlif dövlətlər arasında daşımının həyata keçiriləcəyi barədə razılaşması əsasdır. Başqa sözlə müqavilə tərəflərinin daşımının Konvensiyada iştirak edən dövlətin ərazisində yerləşən yoladüşmə yerindən yenə də Konvensiyada iştirak edən başqa bir dövlətin ərazisində yerləşən təyinat yerinə daşınacağı barədə razılaşmaları olmalıdır. Lakin daşımının hər hansı səbəbdən həyata keçirilməməsi, eyni bir ölkənin sərhədləri daxilində başa çatması və ya tərəflərin razılaşmasında olmayan, ancaq faktiki olaraq iki müxtəlif dövlət arasında həyata keçirilməsi daşımının beynəlxalq xarakterinə təsir göstərmir. Eləcə də, daşıma müqaviləsinin tərəflərinin, daşıma prosesinin iştirakçılarının milli mənsubiyyəti, qeydiyyat yeri də daşımının beynəlxalq xarakterli olub-olmaması üçün meyar təşkil etmir. Belə ki, daşıyıcının, sərnişinin, yükləndərinin və ya yükalanın eyni və ya müxtəlif dövlətin vətəndaşı olması daşımının beynəlxalq xarakterli olub-olmaması baxımından əhəmiyyət kəsb etmir. [8, s.297]

- İkincisi, daşıma yoladüşmə yeri və təyinat yeri Konvensiyaya iştirakçısı olan eyni bir dövlətin ərazisində həyata keçirilirsə və tərəflərin razılaşmasında bu daşıma prosesi çərçivəsində Konvensiyaya tərəf olan və ya olmayan başqa bir dövlətin ərazisində dayanma yeri müəyyən edilibsə bu daşıma da beynəlxalq daşıma sayılır. Lakin eyni iştirakçı dövlətin ərazisindəki iki məntəqə arasında belə dayanma olmadan həyata keçirilən daşınma bu Konvensiya baxımından beynəlxalq daşıma hesab edilmir. Bununla belə, bir neçə ardıcıl daşıyıcı vasitəsilə həyata keçiriləli olan daşıma bir müqavilə və yaxud bir sıra müqavilələrdə nəzərdə tutulmasından asılı olmayaraq, əgər tərəflər onu bir əməliyyat kimi nəzərdə tutmuşdursa, onda belə daşıma bu Konvensiyanın tətbiqi nöqtəyi-nəzərindən vahid daşıma hesab edilir və o bir və ya bir neçə müqavilənin bütünlüklə

yalnız eyni dövlətin ərazisində yerinə yetirilməsindən asılı olmayaraq öz beynəlxalq xarakterini itirmir.

Dayanma yeri dedikdə, sərnişinləri düşürtmək və ya mindirmək, yükü boşaltmaq və ya yükləmək məqsədi ilə daşıma prosesinə fasilə verilməsi, hava gəmisinin hər hansı başqa bir ölkə ərazisində dayanması başa düşülür. Burada da faktiki gedilən yol, dayanma yeri deyil, müqavilə ilə razılaşdırılmış olan yol və dayanma yeri əsas alınır. [5, s.23] Bu səbəblə eyni bir hava gəmisində olan sərnişinlərin, yüklərin bir hissəsinə münasibətdə daşıma beynəlxalq xarakterdə olduğu halda, digərləri üçün olmaya bilər. Məsələn, hava gəmisi ilə Bakı şəhərindən Naxçıvan şəhərinə sərnişin daşınması zamanı əgər tərəflərin razılaşmasında hava gəmisinin Tiflis şəhərindən dayanacağı nəzərdə tutulubsa, bu zaman daşıma eyni bir ölkənin ərazisində (Azərbaycanın ərazisi olan Bakıdan Naxçıvana) həyata keçirilməsinə baxmayaraq bu daşıma beynəlxalq daşıma sayılacaq. Əks təqdirdə daşıma birbaşa həyata keçiriləcəksə, yəni qeyd edilən misalə uyğun olaraq, Bakıdan birbaşa Naxçıvana daşıma həyata keçirilirsə, o zaman Konvensiya baxımından bu daşıma beynəlxalq daşıma sayılmır. Bununla belə, bu daşıma Konvensiya baxımından beynəlxalq daşıma sayılmasa da “Aviasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa (AHQ) görə həyata keçirilən daşımalara Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir². Ona görə də hətta Konvensiyaya baxımından beynəlxalq daşıma sayılmayan daxili daşımalara da Monreal Konvensiyasının müddələrinin tətbiq edilməsi mümkündür.

2. Daşıma müqaviləsinin bağlanmış olması. Konvensiyada bu şərt birbaşa göstərilməsə də ümumi normaların məzmunundan müəyyən edilə bilər. Bu səbəblə, daşıma müqaviləsi bağlamadan hava gəmisinə qaçaq minən şəxslərə və ya qaçaq daşınan bagaj və yüklərə bu Konvensiya normaları tətbiq edilməyəcəkdir. Çünki burada müqavilənin bağlanması üçün zəruri olan bir-birinə uyğun qarşılıqlı iradə ifadələri mövcud deyil. Konvensiyada daşıma müqaviləsinin bağlanması qaydası və forması ilə bağlı ayrı bir göstəriş olmadığından, bu məsələ milli qanunvericilik normaları ilə tənzimlənəcəkdir. Azərbaycan qanunvericiliyi tətbiq ediləcəyi halda, qanunvericiliyimizdə daşıma müqaviləsinin forması ilə bağlı məcburi göstəriş olmadığından bu müqavilə istənilən formada bağlana bilər. [6, s.30-32; 7, s.216-217] Digər tərəfdən, Konvensiyada nəzərdə tutulan daşıma sənədləri də müqavilənin bağlanmış hesab edilməsi və ya etibarlı olması baxımından deyil, sadəcə onun mövcudluğunun və məzmununun sübut edilməsi baxımından istifadə edilə bilər. [8, s.296] Konvensiyanın 3-cü maddəsinin 5-ci

² AHQ-nun 49-cü maddəsinə əsasən hava gəmilərinin istismarı ilə əlaqədar vurulan zərərə (hava daşımaları ilə əlaqədar sərnişinlərə, bagajə və ya yükə vurulan zərərə və hava gəmisinin istismarı zamanı hava gəmisi ilə daşınmayan şəxslərə və ya onların əmlakına vurulan zərərə) görə məsuliyyətin əsasları və məsuliyyətə cəlb edilmə qaydası bu fəslin müddələri nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi və tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilir.

hissəsinə və 9-cu maddəsinə əsasən daşıma sədləri ilə bağlı tələblərə əməl olunmaması, məsuliyyətin məhdudlaşdırılmasına aid qaydalar da daxil olmaqla, hər halda bu Konvensiyanın qaydalarının təsiri altına düşən daşıma müqaviləsinin mövcudluğuna və ya etibarlılığına təsir etmir. Konvensiyanın 11-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə görə də aviayük qaiməsi və ya yük qəbzi, əksi sübut edilənədək müqavilənin bağlanması, yükün və orada göstərilən daşıma şərtlərinin qəbul edilməsinin dəlilidir. Normaların tələbindən görüldüyü kimi daşıma sənədi daşıma müqaviləsi ilə eyniləşdirilmir, müqavilənin forması ilə bağlı deyil və daşıma sənədi olmasa da daşıma müqaviləsinin mövcudluğu və məzmunu hər hansı bir başqa üsullarla sübut edilə bilər.

3. Daşımanın hava gəmisi ilə həyata keçirilməsi. Konvensiyada hava gəmisinin anlayışı verilmədiyi kimi onun böyüklüyü, xüsusiyyəti, quruluşu, model kimi hallar Konvensiyanın tətbiq edilməsi baxımından heç bir rol oynamır. Belə olan halda hava gəmisinin anlayışı milli qanunvericiliyə əsasən müəyyən edilir. AHQ-nun 1.0.13-cü maddəsinə əsasən hava gəmisi dedikdə, hava ilə qarşılıqlı təsir hesabına atmosferdə qalan (yer və su səthindən əks olunan hava ilə qarşılıqlı təsir istisna olmaqla) hər hansı aparat başa düşülür. Daşıma qismən hava gəmisi ilə, qismən də hər hansı digər nəqliyyat vasitəsi ilə qarışıq həyata keçirildikdə bu Konvensiyanın müddəaları bəzi istisnalar xaric yalnız hava gəmisi ilə həyata keçirilən daşımaya tətbiq ediləcəkdir. Lakin digər nəqliyyat vasitələri ilə daşıma hava gəmisinə yükləmə, təhvil vermə, yaxud bir yerdən başqa yerə yüklənmə məqsədi ilə həyata keçirilirsə, bütövlükdə bu Konvensiya tətbiq ediləcəkdir. Həmçinin daşıyıcı hava gəmisi ilə daşınması nəzərdə tutulan daşımanı yükəgöndərən razılığı olmadan tamamilə və ya qismən hər hansı digər nəqliyyat növü ilə əvəz edərsə, bu daşımaya da Monreal Konvensiyasının normaları tətbiq edilir. [3, maddə 18]

4. Daşımanın əvəzli olması. Belə ki, Konvensiya bir qayda olaraq kommersiya xarakterli yük və sərnişin daşımalarına tətbiq edilir. Ona görə də Konvensiyanın tətbiq edilə bilməsi üçün daşıma bir qayda olaraq haqq qarşılığında həyata keçirilməlidir. Haqqın isə mütləq şəkildə pul olması vacib deyil. Digər tərəfdən əvəzin ödənilməsi deyil, tərəflər arasında razılaşdırılmış olması və müəyyən edilə bilən olması kifayətdir. Ancaq Konvensiyaya görə bəzi hallarda əvəzsiz həyata keçirilən daşımalara da bu Konvensiya tətbiq edilir. Belə ki, Konvensiyanın 1-ci maddəsinə görə bir hava nəqliyyatı müəssisəsi tərəfindən hava gəmisi ilə haqq ödənilmədən (əvəzsiz) həyata keçirilən daşımalara da bu Konvensiya eyni qaydada tətbiq ediləcəkdir. Bu maddənin məqsədi kommersiya xarakterli daşımaları həyata keçirən hava daşıma şirkətlərinin əvəzsiz bilet verdiyi şəxslərə dəyən zərərə görə daşıyıcının məsuliyyəti ilə bağlı bu Konvensiyanın tətbiq edilə bilməsini təmin etməkdir. [5, s. 26]

5. Daşımanın predmetini yük, sərnişin və baqaj təşkil etməsi. Konvensiyada daşınan sərnişinlərə, baqaja və ya yükə dair hər hansı qayda və ya məhdudiyyət müəyyən edilmir. Ona görə bütün insanların və daşına bilən maddi varlığı

olan bütün əşyaların daşınmasının Konvensiyanın tətbiqi dairəsinə daxil olduğu deyilə bilər. Bununla belə, təhlükəli yüklərin daşınması ilə bağlı xüsusi qaydalar olduğundan belə yüklərin daşınması zamanı həmin qaydalar da nəzərə alınmalıdır. Həmçinin Konvensiyanın 2-ci maddəsinin tələbinə görə daşıyıcılarla poçt administrasiyaları arasındakı münasibətlərə tətbiq edilən qaydalara uyğun olaraq daşıyıcının müvafiq poçt administrasiyası qarşısında məsuliyyəti məsələsi istisna olmaqla, hər hansı bir beynəlxalq poçt göndərişlərinin daşınmasına bu Konvensiya tətbiq edilmir.

Monreal Konvensiyası digər şərtlərə uyğun olaraq dövlət və ya ümumi hüququn digər hüquqi şəxsləri tərəfindən həyata keçirilən daşımalara, faktiki daşıyıcılar tərəfindən həyata keçirilən daşımalara da tətbiq edilir. Bununla belə bu Konvensiya bir qayda olaraq aşağıdakı münasibətlərə tətbiq edilmir:

- Beynəlxalq poçt daşımaları üzrə münasibətlərə;
- Müqavilə üzrə daşıyıcı ilə faktiki daşıyıcı arasındakı münasibətlərə;
- Yükəgöndərənə yükalan arasındakı münasibətlərə;
- Hüquqları ya yükəgöndərəndən, ya da yükəaldan irəli gələn üçüncü şəxslər arasındakı münasibətlərə;
- Qismən hava ilə və qismən hər hansı digər daşıma üsulu ilə həyata keçirilən qarışıq daşıma zamanı, bəzi istisnalar xaric digər nəqliyyat növləri ilə həyata keçirilən daşımalarla bağlı münasibətlərə;
- Zərərə görə məsuliyyət daşıyan şəxsin hər hansı bir digər şəxsə qarşı reqres hüququna malik olub-olmaması barədə məsələyə;
- Bəzi istisnalar xaric, müqavilə üzrə daşıyıcı ilə faktiki daşıyıcının qarşılıqlı münasibətlərinə, o cümlədən istənilən reqres və ya məsuliyyətdən azad etmə məsələlərinə;

Beləliklə, 1999-cu il tarixli “Beynəlxalq hava daşımalarının bəzi qaydalarının unifikasiyası üçün Konvensiya” yuxarıda göstərilən şərtlər çərçivəsində həyata keçirilən beynəlxalq hava daşımalarına tətbiq ediləcəkdir.

İstinadlar:

1. “Aviasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 24 iyun 2005-ci il tarixli, 944-IIQ nömrəli
2. “Beynəlxalq hava daşımalarına aid bəzi qaydaların unifikasiyası üçün” Konvensiya, 1929-cu il.
3. “Beynəlxalq hava daşımalarının bəzi qaydalarının unifikasiyası üçün Konvensiya”, 1999-cu il.
4. “Beynəlxalq hava daşımalarının bəzi qaydalarının unifikasiyası üçün Konvensiya”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununu, 30 sentyabr 2014-cü il tarixli 1022-IVQ nömrəli
5. Bozabalı Banu Bozkurt, “Hava Yoluyla Yolcu Taşıma Sözləşmələrində Taşıyanın Ölüm və Cismani Zarardan Doğan Hukuki Sorumluluğu”, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2013, s. 19-38
6. Natiq Əsgərov, “Yük Daşınması Müqaviləsi: Xüsusiyyətləri və Hüquqi Təbiəti”, Nəqliyyat hüququ” Elmi nəzəri, təcrübi jurnal, № 1, Bakı 2013, s. 28-38.

7. Natiq Əsgərov, “Yük Daşınması Müqaviləsinin Forması”, “Gənc Tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi Konfransı” Materialları, Bakı 2013, s. 216-217.

8. Natiq Əsgərov, “Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 850.1-ci Maddəsinə Əsasən Yük Daşınması Müqaviləsinin Anlayışının Təhlili”, “Müasir Dövrə Azərbaycan Respublikasında Hüquq Elminin və Təhsilinin Əsas İnkişaf Tendensiyaları” mövzusunda Beynəlxalq Elmi-praktiki konfransın materialları, 1-2 iyun, II Cild, Bakı 2017, s. 294-298.

9. https://www.icao.int/secretariat/legal/list%20of%20parties/mtl99_en.pdf

ОСОБЕННОСТИ И УСЛОВИЯ ПРИМЕНЕНИЯ МОНРЕАЛЬСКОЙ КОНВЕНЦИИ ДЛЯ УНИФИКАЦИИ НЕКОТОРЫХ ПРАВИЛ МЕЖДУНАРОДНЫХ ВОЗДУШНЫХ ПЕРЕВОЗОК

Натик Аскеров*

Резюме

Авиaperевозки на сегодняшний день считаются самым безопасным и быстрым транспортом. Быстрое развитие и расширение воздушных перевозок, в свою очередь, обуславливает необходимость существования универсальных правил, регулирующих эти отношения. Варшавская конвенция 1929 года была первым универсальным международным соглашением о международном воздушном транспорте. Однако, поскольку эта Конвенция не отвечает сложившимся с течением времени требованиям гражданской авиации, в разное время принимались протоколы и дополнительные конвенции, которые дополняют и изменяют Конвенцию с целью ее модернизации и адаптации к требованиям. Все эти документы вместе составляют «Варшавскую систему». Впоследствии, с целью совершенствования Варшавской системы и объединения всех этих правил в единый документ, в 1999 году была окончательно принята «Конвенция об унификации некоторых правил международных воздушных перевозок», получившая название Монреальской конвенции. Монреальская конвенция в основном содержит положения, которые будут более эффективно и действенно защищать интересы грузоотправителей и грузополучателей. Эта Конвенция в основном определяет три вопроса, связанных с международными воздушными перевозками, - перевозочные документы, ответственность перевозчика по договору перевозки и правила предъявления претензий к перевозчику. Монреальская конвенция применяется не ко всем воздушным перевозкам, а только к перевозкам, осуществляемым в соответствии с условиями, изложенными в Конвенции. В данной статье предпринята попытка определить общие черты Монреальской конвенции и условия ее применения.

Ключевые слова: *Варшавская система, Варшавская конвенция, Монреальская конвенция, Международная организация гражданской авиации, воздушный транспорт, международные перевозки, смешанные перевозки.*

* д.ф.п.п., докторант кафедры международного частного права и европейского права Бакинского государственного университета

**FEATURES AND CONDITIONS OF APPLICATION
OF THE MONTREAL CONVENTION FOR THE UNIFICATION
OF CERTAIN RULES FOR INTERNATIONAL CARRIAGE BY AIR**

Natiq Aşgarov*

Abstract

Air transportation is considered the safest and fastest transportation today. The rapid development and expansion of air transportation, in turn, necessitates the existence of universal rules governing these relations. The Warsaw Convention of 1929 was the first universal international agreement on international air transport. However, since this Convention does not meet the requirements of the civil aviation that has developed over time, Protocols and additional Conventions have been adopted at various times, which add to and amend the Convention in order to modernize it and adapt it to the requirements. All these documents together make up the "Warsaw system". Subsequently, with the aim of improving the Warsaw system and unifying all these rules in a single document, the "Convention for the unification of certain rules of international air transport" called the Montreal Convention was finally adopted in 1999. The Montreal Convention mainly contains provisions that will protect the interests of shippers and shippers more effectively and efficiently. This Convention mainly defines three issues related to international air transport - the documents of carriage, the liability of the carrier under the contract of carriage, and the rules on bringing claims against the carrier. The Montreal Convention does not apply to all air transport, but only to transport carried out in accordance with the conditions set out in the Convention. This article tried to determine the general features of the Montreal Convention and the conditions of its application.

Keywords: *Warsaw system, Warsaw Convention, Montreal Convention, International Civil Aviation Organization, air transport, international transport, mixed transport.*

* Ph.D in law, doctoral student of the “International Private Law And European Law” Department (Baku State University)

HÜQUQ VƏ İQTİSADİYYAT

DÖVLƏT VƏ İQTİSADİYYATIN QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİ HAQQINDA

Günay Məmmədova*

Xülasə

Təqdim olunan məqalənin əvvəlində dövlət, hüquq və iqtisadiyyat arasındakı əlaqənin də liberal və statistik modellər çərçivəsində birləşdirildiyi bildirilir. Liberal modelin tərəfdarları “təbii iqtisadiyyat” və ya “təbii bazar” anlayışını əsaslandırırdılar. Dövlət, hüquq və iqtisadiyyat arasında münasibətlərin liberal modeli çərçivəsində neoliberal cərəyan formalaşmağa başladı. Daha sonra müəllif qeyd edir ki, statistik model iqtisadiyyatın imperativ hüquqi vasitələrlə dövlət tənzimlənməsi anlayışdır. Bu model çərçivəsində dövlət ali subyekt kimi ölkənin iqtisadi sisteminin fəaliyyətində bilavasitə iştirak edir. Belə qənaətə gəlinir ki, iqtisadi problemlərin dövlət-hüquqi tənzimlənməsinin əsas həlli vasitəsi ümumi hüquqdur.

***Açar sözlər:** hüquq və iqtisadiyyat, liberalizm prinsipləri, etatizm, hüquqi tənzimləmə, globallaşma, dövlətin funksiyaları, iqtisadi inkişaf*

Dövlət, hüquq və iqtisadiyyatın qarşılıqlı münasibətləri liberal və etatistik modellər çərçivəsində də birləşir. Liberalizmin əsas ideyası dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməməsidir. Fransız fiziokratları F.Kene, K.de Qurne, J.Turqa və başqaları bu fikirdədirlər ki, iqtisadi inkişaf sərbəst və özünütənzimləyən bazarla əlaqədardır. Bununla əlaqədar olaraq onlar “Hərəkət etməyə imkan vermək” anlayışına uyğun gələn “Lasser Fair” kateqoriyasını təklif etmişdirlər” [1, s.18]. Bununla yanaşı onlar qeyd edirlər ki, dövlət hərəkətsiz ola bilməz: hakimiyyət vətəndaşların təşəbbüskar fəaliyyəti və onların fərdi qabiliyyətlərinin inkişafı üçün şərait yaratmalıdır.

Klassik liberalizmin əsas müddəalarından biri məhdudlaşdırılmış dövlət konsepsiyasıdır. XX əsrdə libertarizmin və ya iqtisadi monetarizmin nümayəndələri M.Fridman, L.Erxard, F.Hayek bu ideyanı inkişaf etdirərək qeyd edirlər ki, iqtisadiyyata və sosial həyata dövlətin müdaxiləsi insanın azadlığına təhlükə törədir və totalitarizmin yaranmasına səbəb ola bilər.

Liberal model tərəfdarları “təbii iqtisadiyyat” və ya “təbii bazar” konsepsiyasını əsaslandırırdılar. Klassik liberal modelinin nümayəndəsinin fikrincə, hüquqi qanunlar sistemində maddilləşmiş qanun səmərəli iqtisadi münasibətlərin inkişafını müəyyən etməli və istiqamətləndirməlidir. “Liberalizmin başlıca dəyərləri bütün dünyada kütləvi siyasi baxışlarda köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Müasir demokratiyanın aparıcı konsepsiyaları olan siyasi iştirakçılıq, demokratik elita nəzəriyyələri liberalizm prinsiplərinə əsaslanır. İnsan hüquq və azadlıqları prinsiplərinin ümumbəşəri dəyər kimi geniş yayılması bəşəriyyətin bu günü qarşısında duran fundamental problemlərin həllini mümkünləşdirərək

* Bakı Dövlət Universiteti

dövlət arasında bir çox əkslik və ziddiyyətlərin aradan qaldırılması üçün zəmin hazırlayır. Liberalizm müasir dünyanın siyasi fikrinin inkişafına güclü təkan vermişdir. Bu cərəyanın ideyaları əsasında və onun ardıcılıları tərəfindən dünyanın sosial-siyasi proseslərinin təhlilinə və futuroloji aspektlərinə həsr edilmiş “konvergensiya”, “sosial qlobalizm”, “informasiyalı cəmiyyət” və s. geniş yayılmış nəzəriyyələr yaradılmışdır.

Konservatizmdə olduğu kimi neoliberalizmin də sağ və sol qanadları vardır. Neoliberalizmin sol qanad nümayəndələrinin (F.Koker, R.Dahl, Ç.Lindblüm və b.) konsepsiyalarında əsas yeri idarə edənlərlə idarə olunanlar (dövlətlə vətəndaşlar) arasında konsensus prinsipi, idarəetmə prosesində xalq kütlələrinin bilvasitə və ya müxtəlif sosial strukturlar vasitəsilə maksimum iştirakını təmin etmək idarəetmə sahəsində qərarların qəbul edilməsi prosedurunun sadələşdirilməsi və demokratikləşdirilməsi ideyaları tutur. Sağ qanadı təmsil edən nümayəndələr isə (F.Hayek, C.Eşer və b.) hesab edirlər ki, hakimiyyət və idarəetmədəki forma plüralizmində liberal dəyərlərin pozulması və hakimiyyət boşluğunun yaranması qorxusu var ki, bu da siyasi ekstremizmin meydana gəlməsi ilə nəticələnə bilər. Məhz ona görə də ideoloqlar dövlətlərin güclənməsi və onların liberal dəyərlərə əsaslanan və onların reallaşmasına yönəlmiş funksiyalarının unversallaşmasının zəruri olduğundan bəhs edərək bu nəticəyə gəlirlər ki, bununla da bəşəriyyət azadlıq demokratiya və bərabərlik dövrünə keçərək, əvvəlki tarixin yaratmış olduğu məhdudiyətlər aradan qalxacaq” [2, s.129-130].

Dövlət, hüquq və iqtisadiyyatın qarşılıqlı münasibətlərinin liberal modeli çərçivəsində neoliberal cərəyan təşəkkül tapmağa başladı. Neoliberalizmin nümayəndələrindən T.Qrin, C. Keyns, A.Şlinger, C.Qelbreyt və başqalarının adlarını çəkmək olar. Neoliberalizmin əsas müddəalarından biri odur ki, sərbəst bazar rəqabəti şəraitində insanlar arasında təşəkkül tapan faktiki bərabərsizliyi azaltmaq üçün cəmiyyətin həyatına dövlətin müəyyən müdaxiləsi zəruridir. Həmin cərəyanın nümayəndələri belə hesab edirlər ki, bərabər imkanların həyata keçirilməsi üçün insanlar sosial-iqtisadi sahədə müəyyən bərabərliyə malik olmalıdırlar. Dövlət tənzimləyici funksiyasını yerinə yetirərkən sosial proqramları genişləndirməlidir.

Y.A.Kudryavtsev liberal modelin əsas müddəalarının aşağıdakılardan ibarət olduğunu göstərir:

1. Cəmiyyətin spontan qüvvələrinə əsaslanmaq lazımdır ki, məcburiyyətdən mümkün qədər uzaqlaşmaq olsun;
2. İqtisadi azadlıq olmasa şəxsi və siyasi azadlıq da mövcud olmaz;
3. Yuxarıdan koordinasiyanın rəqabətini əvəz etmək qeyri-mümkündür. Bu, həmişə zorakı müdaxiləyə gətirib çıxara bilər və fərd daim müstəqil iqtisadi qərar qəbul etmək hüququndan məhrum ola bilər;
4. Planlaşma yalnız rəqabətə səbəb olduqda mümkündür, bu, onun əleyhinə fəaliyyət göstərməməlidir;

5. Rəqabətə əsaslanan sistemin səmərəli hüquqi mexanizmə ehtiyacı vardır, çünki elə sahələr mövcuddur ki, heç bir hüquqi qaydalar xüsusi mülkiyyətin və rəqabətin fəaliyyəti üçün şərait yarada bilməz” [3, s.27].

Etatist model iqtisadiyyatın hüquqi-imperativ vasitələrlə dövlət tənzimlənməsi konsepsiyasıdır. Bu model çərçivəsində dövlət ölkənin iqtisadi sisteminin fəaliyyətində üstün subyekt kimi biləvasitə iştirak edir.

Müasir siyasi-hüquqi elmdə, etatizm totalitarizm və avtoritarizmdən fərqli fenomen kimi səciyyələndirilir. Etatizm cəmiyyətin həyatına dövlətin fəal müdaxiləsidir. Bu ideologiya XVII əsrdə Almaniyada X.Volf tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Etatizm nümayəndələrinin fikrincə, dövlət insanı təkmilləşdirmək naminə bütün həyat sferalarına, o cümlədən özəl həyat sahəsinə də müdaxilə etməlidir. O, bütün iqtisadiyyatın-istehsalın idarəçiliyindən tutmuş bölgüyə qədər onun təşkilatçısı kimi çıxış edir. Etatizm alman dövlətinin siyasətinin ənənəvi komponenti olmuşdur. XX əsrin 20-ci illərində Rusiya və Almaniyada etatizm və totalitarizm dövlət siyasətinə çevrildi. Etatizm təcridən-sosial dövlətə keçidi təmin edir.

Dövlət, hüquq və iqtisadiyyatın etatist modelinin mahiyyəti ən dəqiq şəkildə belə ifadə olunmuşdur: “Hüquq siyasətin təmərküzləşmiş ifadəsidir, siyasət özü isə iqtisadiyyatın - cəmiyyətin iqtisadi strukturunun təmərküzləşmiş ifadəsidir. Bu cür modeli bəzən iqtisadi determinizm də adlandırırlar” [4, s.459]. Etatist model konsepsiyası nümayəndələrinin bu mülahizələrilə o mənada razılaşmaq olar ki, dövlət rejimi tipindən asılı olmayaraq iqtisadiyyat cəmiyyətin bütün ictimai fəaliyyət sahələri üzərində prioritetliyi ilə fərqlənir. Materialistlər də, iqtisadi liberalistlər də iqtisadiyyatın aparıcı rolunu qəbul edirlər.

Sovet rejimində dövlət iqtisadi münasibətlərin yaradılmasının əsas vasitəsi idi, dövlət mülkiyyəti tam hökmrən idi, iqtisadiyyat dövlətin inhisarında idi, müstəqil təsərrüfat subyektləri mövcud deyildi, iqtisadi proseslərə birbaşa dövlət-hüquqi müdaxilə edilirdi.

Müasir hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda belə etatizm elementləri olmadan keçinmək qeyri-mümkündür. “Sosial-hüquqi dövlət anlayışı hüquqi dövlətin ictimai ədalət, etatizm və liberal ideyalarının prinsiplərinin optimal birləşməsinin axratışlarını ifadə edir” [5, s.16]. Göründüyü kimi, iqtisadiyyatın dövlət hüquqi tənzimləmə prinsipləri özündə etatist və liberal ideyaların vəhdətini əks etdirir.

Qanunvericilik nöqtəyi-nəzərdən iqtisadiyyatın iki sektorunu fərqləndirmək olar: qanunauyğun (konstruktiv) iqtisadiyyat və qeyri-qanunu (kölğəli) iqtisadiyyat. Qanuni iqtisadiyyat özündə qanunvericilik əsasında həyata keçirilən müxtəlif fiziki və hüquqi şəxslərin istehsal və komersiya fəaliyyətini birləşdirir. Kölğəli iqtisadiyyat hüquqi və dövlət tənzimlənməsi sahələrindən kənar qalmış iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin həyata keçirdiyi istehsal, bölgü, mübadilə və maddi nemətlərin istehlakı gedişində təşəkkül tapan münasibətlərin spesifik sahəsidir. Hüquqi məzmununda ümumi olan-iqtisadi bazis münasibətləridir. Onlar öz mahiyyətlərinə görə obyektiv olub hüquqi forma ilə şərtlənən radikal dəyi-

şiliklərə məruz qalmırlar. Hüquqi forma bazis iqtisadi münasibətlərə əks təsir göstərir. “Beləliklə, müasir dövrdə “iqtisadi hüquq” həm iqtisadi, həm də hüquqi təlimin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab olunmaqdadır. “İqtisadi hüquq” kontekstində məsələlərin tədqiqi iqtisadçılara hüquq sisteminin cəmiyyətin iqtisadi necə təsir etməsinin müəyyənləşdirilməsi prosesində, hüquqşünaslar işə qəbul olunmuş normativ aktlara müəyyən edilir və tənzimlənilir. İqtisadi sistemin transformasiyası və bu prosesə adekvat formalaşan yeni münasibətlər şəraitində isə tənzimlənmə vasitələrinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır. Məhz bu baxımdan dövlətin dəyişən iqtisadi şəraitə uyğun normativ - hüquqi baza formalaşdırılan yeni iqtisadi münasibətlər sisteminin mahiyyətindən irəli gələn dəyişikliklər aparılması zərurətə çevrilir. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin optimal nisbəti və hüdudun gözlənilməsi iqtisadiyyatın tənzimlənməsi ilə bağlı olan başlıca problemlərdən biridir. Bu baxımdan, iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi aspektindən maraqlı doğuran məqam iqtisadiyyat və hüququn qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsidir. İqtisadiyyatla hüququn qarşılıqlı əlaqəsi ictimai inkişafın ümumi qanunauyğunluqlarına tabedir. Belə ki, bir tərəfdən cəmiyyətin iqtisadi tələbatı obyektiv olaraq müəyyən iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsinin hüquqi formasının mülkiyyətin müxtəlif formalarının hüquqi təsbitinin və mühafizəsinin, təsərrüfat fəaliyyəti subyektlərinin iqtisadi müstəqilliliyin təmin edilməsi və s. bu kimi prinsiplər məsələlərin həllinin zəruriliyinin şərtləndirir.”

Hazırda xarici hüquqi və iqtisadi elmlərdə dövlət, iqtisadiyyat və hüququn qarşılıqlı münasibətləri modelində mühüm yer tutan iqtisadi hüquq nəzəriyyəsi və konstitusiya iqtisadiyyatı yeni elmi bilik istiqamətləri meydana gəlir. Nəzəri-hüquqi elm adı çəkilən problemləri “dövlətin meydana gəlməsi, vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyəti, iqtisadi münasibətlərin dövlət tənzimlənməsinin hüquqi əsasları haqqında məsələlər, həmçinin hüquqi anlayışlara fundamental tədqiqi tipləri çərçivəsində araşdırır”. Bu zaman iqtisadiyyat yalnız ictimai münasibətlər sahəsi kimi deyil, həm də hüquqi tənzimlənmənin obyektini, hüquqi qarşılıqlı təsirin, hüquqi məzmunun keyfiyyəti olaraq nəzərdən keçirilir.

Bazar iqtisadiyyatının əsaslanan bir çox Avropa ölkələrində həmin münasibətlərin dəqiq hüquqi tənzimlənmə sistemi təşəkkül tapdı. İqtisadi proseslərin idarə olunmasında dövlətin rolu artmağa başladı. İqtisadiyyatın dövlət-hüquqi tənzimlənməsinin xarakteri müxtəlif ölkələrdə bir-birindən az fərqlənir. “İqtisadi hüququn fərqləndirici cəhəti iqtisadi metodların normativ aktlar və hüquq nəzəriyyələrinin təhlilində, habelə hüquqi sistemin iqtisadi davranışlara təsirinə tədqiqində özünü göstərir. İqtisadi hüquq hüquqi sistemlərin təhlili üçün müvafiq konsepsiyaların əsasını təşkil etməklə, fərdlərin davranışını arzu olunan istiqamətə yönəldən hüquq normalarının işlənməsi vasitəsi kimi çıxış edir. Bununla o digər konsepsiyalardan fərqlənir.

İqtisadiyyatın dövlət hüquqi tənzimlənməsinin əsasında aşağıdakı əsas prinsiplər durur:

- “- qanunçuluq prinsipi;
- sərbəst iqtisadi fəaliyyət prinsipi;

- mülkiyyətin müxtəlifliyi formalarının qəbul edilməsi, mülkiyyət formalarının hüquqi bərabərliyi və onların bərabər müdafiə edilməsi prinsipi;

- vahid iqtisadi məkan prinsipi;

- rəqabətə yardım prinsipi, inhisarçılığa və qeyri-sağlam rəqabətə yönəldilmiş iqtisadiyyata yol verilməməsi;

- sahibkarların özəl maraqlarının bütövlükdə dövlət və cəmiyyətin ümumi maraqlarının balanslaşdırılması prinsipi;

- sərbəst müqavilə prinsipi” [6, s.309]. Məhz bu prinsiplər təsərrüfat-hüquqi və əmlak münasibətlərinin tənzimlənməsində əsas rol oynayır. Dövlət və hüquqdan səmərəli istifadə olunması cəmiyyətin təkmilləşdirilməsində, sosial-iqtisadi vəziyyətinin modernləşməsində, demokratik sosial hüquqi dövlətin, bazar iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsində nailiyyətlər əldə olunmasında mühüm rol oynayır. Bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedən hər hansı hüquqi dövlətin həyatında iqtisadi qanunlarla tənzimlənən istehsal münasibətləri başlıca yer tutur.

Dövlətin iradəsini ifadə edən hüquqi münasibətlər müəyyən formalarda-qanunlar, fərmanlar, qərarlar formalarında dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilir, qəbul edilir və hamı üçün məcburi xarakter daşıyır.

Cəmiyyətdə iqtisadiyyatın vəziyyəti dövlətin funksiyaları və strukturunun formalaşmasına təsir edir. Dövlət isə hüquqi normalar vasitəsilə iqtisadi münasibətləri tənzimləyir. Artıq Azərbaycan Respublikasında xüsusi mülkiyyətin müdafiəsi təmin edilmiş, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli mühit yaradılmış, antiinhisar tənzimləmə tətbiq edilmiş, istehlakçıların hüquqlarının qorunması, xarici ticarətin valyuta tənzimlənməsi, qiymət siyasəti, patent qanunvericiliyinin inkişafı təmin edilmişdir.

Dünya və regional səviyyədə maliyyə, iqtisadi, energetik böhrana və qeyri-stabilliyə son qoymaq üçün milli iqtisadiyyat stimullaşdırılmışdır. Bundan ötrü dövlətin gücündən istifadə olunmalıdır, böhran əleyhinə tədbirlər görülməlidir. Dövlət hüquqi tənzimləməsi bazar iqtisadiyyatında mühüm funksiyalar yerinə yetirir. Bazar iqtisadiyyatı zəruri təsisatlar, qanunverici baza yaratmadan, xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığını təmin etmədən, vətəndaşları bürokratiyanın özbaşnalığından müdafiə etmədən fəaliyyət göstərə bilməz. İqtisadiyyatın fəaliyyətinin və inkişafının hüquqi əsasları mülkiyyət, vergi, sahibkarlıq, xarici fəaliyyət haqqında qanunvericilikdə, antiinhisar qanunlarında reallaşır.

Dövlət cəmiyyətdəki iqtisadi prosesləri tənzimləyir, gəlirləri bölüşdürür ki, bunun da onun iqtisadiyyatın inkişafına böyük təsiri olur. O, sosial ədaləti təmin edir, iqtisadi və sosial stabilliyin səviyyəsini yüksəldir. Sənaye və bank qanunvericiliyi bazarın inhisar dərəcəsini artırır, taarif-gömrük mexanizmlərini möhkəmləndirir, əmək qanunvericiliyi, dövlət standartları iqtisadi həyatı tənzimləyir. “Araşdırmalar göstərir ki, iqtisadiyyat və hüququn qarşılıqlı təsirlərinin müəyyənləşdirilməsində reallaşdırılan tədqiqatların bir qismi də hüququn iqtisadi təhlili istiqamətindədir. Belə ki, müvafiq tədqiqatların əsasını qanunvericiliyə təsir edərək, yeni vəzifələr və onların həlli üsulları təşkil edir. Bu baxımdan hesab edilir ki, hüququn iqtisadi təhlili kimi geniş istiqamət üçün müxtəlif yanaş-

maların mövcudluğu qanunauyğundur. Və hər hansı bir yanaşmanın fərqləndirilməsi üçün əsas yalnız müəyyən mövqelərin fərqləndirilməsi çıxış edir.

Müasir dövrdə hüququn iqtisadi təhlilinə bir sıra yanaşmalar mövcuddur. Belə ki, hüququn iqtisadi təhlili aşağıdakı üç fərqli, lakin qarşılıqlı elementləri nəzərdə tutur: Birincisi, bu iqtisadi nəzəriyyənin hüquqi normalarının təsirinin müəyyən edilməsi məqsədilə istifadə edilməsidir; İkincisi, hüquqi normaların gələcəkdə tətbiqi üzrə təlimatları təkmilləşdirmək üçün iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsində iqtisadi nəzəriyyənin istifadə edilməsidir; Üçüncüsü, hüquqi normaların müəyyən edilməsi üçün iqtisadi nəzəriyyənin tətbiq edilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, istiqamət qiymətməyə əsaslanan nəzəriyyəsi, ikinci istiqamət rifah iqtisadiyyatı, üçüncü istiqamət isə ictimai seçim nəzəriyyəsi ilə əlaqədardır. Ümumilikdə hər hansı bir qanunun hüquqi təsir gücünün müəyyən edilməsi üçün iqtisadi təhlil sadə, lakin mübahisəli əsasən malikdir. Başqa sözlə desək, qanunun yeganə funksiyası hər hansı bir hüquqi məhdudiyyətlər yolu ilə artırılması mümkün olan iqtisadi səmərəliliyin təmin edilməsi kimi xarakterizə olunur. Əgər iqtisadi səmərəlilik məhz bu məqsəd hesab olunursa, onda müxtəlif hüquqi normaların təhlili zamanı rifah iqtisadiyyatının əsas yanaşmaları istifadə olunur. Məsələn, müstəqil müqavilə bağlanan zaman qarşılıqlı razılığa əsaslanan şərtlərin daxil edilməsinin nəzərdə tutulan qanunların funksiyası öhdəliklərin yerinə yetirilməsi faktına baxmaq və müqavilənin bəndlərinin hər iki tərəfdən dəqiq şərtləndirilməsinə əsaslanan bir sıra şərtlərin müəyyən edilməsindən ibarətdir” [7, s.379].

Dövlət hüquqi tənzimləmənin maddi bazasını dövlət mülkiyyəti və sahibkarlığı təşkil edir. Dövlət öz funksiyalarını yerinə yetirərkən müxtəlif təsir metodlarını tətbiq edir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində istifadə olunan metodların təsnifləşdirilməsi mürəkkəb prosesdir.

Müasir qloballaşma və modernləşmə dövründə dövlətin funksiyaları daha da genişlənməmişdir:

1. Qanunvericilik formalaşmış, mübahisələrin qanun əsasında (məhkəmələrlə) həll edilməsi, hüquqi qaydalar və qanunçuluğun təmin edilməsi, qanunların və məhkəmə qərarlarının məcburi icra edilməsi reallaşmışdır;

2. müdafiə, təhlükəsizlik, xarici təhlükələrdən qorunma;

3. makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması, inflyasiyaya yol verilməməsi, milli valyutanın möhkəmləndirilməsi;

4. iqtisadiyyatın və cəmiyyətin inkişafı üçün faydalı olan təsisatların yaradılmasına kömək, onların dəyişən şəraitə uyğunlaşmasına yardım etmək və zəruri islahatların keçirilməsi;

5. ictimai xidmətlərə yardım edilməsi;

6. sosial cəhətdən zəif insanların müdafiəsi;

7. təbiətin qorunması, ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması;

8. iqtisadiyyatın inkişafına, onun strukturunda faydalı dəyişikliklərə kömək etmək, struktur və sənaye sistemini həyata keçirmək;

9. qiymətlər, əmək haqları, müəyyən istehlak normaları üzərində birbaşa dövlət nəzarətini təmin etmək;

10. dövlət sahibkarlığı təşkil etmək, xüsusi, özəl şirkətlərin istehsal etdikləri malların və yerinə yetirdikləri xidmətlərin ifadə olunmasını reallaşdırmaq” [8, s.2-3]. Burada dövlətin funksiyaları liberal-demokratik ideyaların, sosial dövlətin, iqtisadiyyatın hüquqi əsaslarının inkişafını təmin etmək.

Beləliklə, dövlət və hüquq nəzəriyyəsi elmi “hüquq”, “dövlət”, “iqtisadiyyat” anlayışlarının qarşılıqlı münasibətlərini nəzəri və praktiki aspektlərdən nəzərdən keçirərək yekun ümumiləşdirmələrə nail olmuşdur.

Dövlət, hüquq və iqtisadiyyatın vəhdəti ondan ibarətdir ki, onlar birgə yararlanmış və bir-birlərindən asılı olmuşlar. Onlar arasındakı fərqli cəhətləri nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, dövlət siyasi hakimiyyətin xüsusi təşkili formasıdır. Hüquq sosial tənzimləyici rolu oynayır, iqtisadiyyat isə özündə istehsalı, bölgü, mübadilə, istehlak sistemini əks etdirir. Dövlət güc, hüquq iradə, iqtisadiyyat müəyyən maddi vasitələri ifadə edir.

Elmdə - dövlət, hüquq və iqtisadiyyatın qarşılıqlı münasibətlərinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bəziləri, iqtisadiyyatı, digərləri hüquq və dövləti üstün, ilkin hesab edir, üçüncülər onların eyni “gücə” malik olduqlarını qeyd edirlər.

Dövlət iqtisadi münasibətlərin inkişafı üçün hüquqi mexanizm yaradır, hüquqi normalar vasitəsilə milli iqtisadiyyatı qanuniləşdirir, bazar iqtisadiyyatının inkişafı üçün kompleks tədbirlər görür. Dövlətin hüquqa təsiri ondan ibarətdir ki, o, hüquq yaradıcılığı nəticəsində qanunu dəyişdirir, həmçinin onu hüquqi tətbiq etmədə reallaşdırır. Hüquq dövlətə onun aparatının qanuna riayət etməklə təsir edir. Dövlət hüquq vasitəsilə bazar mexanizminin normal fəaliyyətini təmin edir. Dövlətin iqtisadiyyata təsirində antiböhran idarəçiliyi əsas yer tutur. Bunun üçün antiböhran idarəçiliyinin hüquqi bazası, maliyyə sabitliyi mexanizmi yaradılır, büdcə-vergi tənzimlənməsi həyata keçirilir, dövlət idarəetmə strukturunun təşkili təkmilləşdirilir.

İqtisadi problemlərin dövlət-hüquqi tənzimlənməsinin həllinin əsas vasitəsi ümumi hüquqdur. Dövlət hüquqi tənzimlənmə mexanizminə antiinhisar fəaliyyəti, xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması, milli istehsalın inkişaf etdirilməsi, uğurlu ixrac və idxal siyasəti, xammal iqtisadiyyatından innovation modern iqtisadiyyata keçid, modernləşmə siyasəti daxildir.

Postsovet məkanında dövlət iqtisadi problemlərin həllinə sosialist, Qərb və milli modellərin vəhdətilə təsir edə bilmişdir. İqtisadi problemlərə dövlətin təsiri mexanizmi bir-birindən fərqlənir. İnkişaf etmiş bazar münasibətlərinin üstün olduğu ölkələrdə hüquqi tənzimlənmə qeyri-dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları vasitəsilə reallaşır. Hüququn iqtisadi problemlərinin tənzimlənməsində səmərəliliyi onun məsələləri operativ həllindən asılıdır, hüquq iqtisadi münasibətlərin yuridik forması kimi çıxış edir.

İstinadlar:

1. Козлихин И.Ю. Политология. СПб. СПбГУ, 2002, 282 с.
2. Dilqəm İsmayılov. Liberalizm. Bakı: Xəzər, 2013, 246 s.
3. Кудрявцев Ю.А. Модели соотношения государстве, права и экономике механизмы//<https://suberlenika.ru./article/n.10.01.2019>
4. Любашиц В.Я., Мордовец А.Ю., Тимощенко И.В., Шапсугов Д.Ю. Теория государства и права. Москва: Юрид. литература, 2003, 620 с.
5. Сухов А.Н., Трычканова С.А. Выборы: теория и практика. Москва: АСТ, 2006, 320 с.
6. Общая теория государства и права, с. 312. Общая теория государства и права. Саратов: Саратовский СЭИ РЭУ им. Г.В.Плеханова, 2018, 392 с.
7. İqtisadi təlimlər tarixi. Bakı: "Nurlan", Bakı, 1999, 536 s.
8. Ясин Е. Государство и экономика на этапе модернизации. Москва: 2006, 18 с.

О ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ ГОСУДАРСТВА И ЭКОНОМИКИ

Гюнай Маммадова*

Резюме

В начале представленной статьи утверждается, что взаимоотношения государства, права и экономики совмещаются также и в рамках либеральной и этатистской моделей. Сторонники либеральной модели обосновали концепцию «натуральной экономики» либо «натурального рынка». В рамках либеральной модели взаимоотношений государства, права и экономики начало формироваться неолиберальное течение. Далее автором указывается на то, что этатистская модель представляет собой концепцию государственного регулирования экономики императивно-правовыми средствами. В рамках этой модели, в деятельности экономической системы страны государство непосредственно участвует как вышестоящий субъект. Заключается, что основным средством решения государственно-правового регулирования экономических проблем является общее право.

Ключевые слова: право и экономика, принципы либерализма, этатизм, правовое регулирование, глобализация, функции государства, экономическое развитие

ABOUT THE RELATIONSHIP OF THE STATE AND THE ECONOMY

Gunay Mammadova**

Abstract

At the beginning of the presented article, it is stated that the relationship between the state, law and the economy is also combined within the framework of the liberal and statistical models. Proponents of the liberal model justified the concept of "natural economy" or "natural market". Within the framework of the liberal model of relations between the state, law and economy, the neoliberal trend began to form. The author further notes that the statistical model is the concept of state regulation of the economy by imperative legal means. Within the framework of this model, the state as a supreme subject directly participates in the activity of the country's economic system. It is concluded that the main means of solving the state-legal regulation of economic problems is common law.

Keywords: law and economics, principles of liberalism, etatism, legal regulation, globalization, functions of the state, economic development

* Бакинский государственный университет

** Baku State University

